

Horia Truță

CETATEA VECHĂ A ARADULUI ȘI CARTIERUL DRĂGĂȘANI

Scrieri monografice

Editura MOON
Arad 2021

Horia Truță

**CETATEA VECHĂ A ARADULUI
ȘI CARTIERUL DRĂGĂȘANI**

Scrieri monografice

Carte apărută cu sprijinul Centrului Cultural Județean Arad

Pe coperta 1. Imaginea orașului: Vetero Aradiense, detaliu din harta Aradului (1752).

Pe coperta 2. Stradă în Drăgășani (2021).

Tehnoredactarea și coperta: Marius Radu

Fotografiile din colecțiile. Mircea Boran, Horia Truță, Ovidiu Pârv, Gheorghe Caciș, Marius Radu

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

TRUȚĂ, HORIA

Cetatea veche a Aradului și cartierul Drăgășani / Horia Truță

Horia Truță

**CETATEA VECHE A ARADULUI
ȘI CARTIERUL DRĂGĂȘANI**

Scrieri monografice

Arad 2021

INTRODUCERE

În urmă ce ceva vreme, sub titlul *Cartierul Drăgășani, o umilință crasă a străzilor*, o talentată ziaristă prezenta într-unul din cotidienele arădene, *un colț din buza orașului, apropiat centrului civic, alcătuit exclusiv din străzi îngropate în pământ, cu ulițe scăldate în mocirlă, și gunoaie în care nici măcar un râtan nu ar accepta, să-și facă siesta* (Felicia R. Gheorghe, *Observator* 14 martie, 2008). Pășind pe străzi botezate poetic: Mărgăritar, Ciocârliei, Blanduziei, Trandafirilor, Clopoșeilor, sau care te introduc în lumea geografică prin nume ca: Hunedoarei, Șelimbăr, Ialomiței, ori a personalităților: Mihail Kogălniceanu, Cuza Vodă, Sava Tekelija, Veronica Micle, Grigore Ureche etc, vizitatorului i se deschid brutal imagini dezolante care-i frâng și dramul de optimism. Era vorba de Drăgășani, un cartier insalubru al Aradului, ajuns în sărăcie, fără viziune urbanistică, unde trotuarele sunt doar amintiri, iar glodul carosabilului își lasă din plin amprenta pe zidurile caselor scunde, înghesuit așezate și pătate de igrasie. Acolo spațiile verzi sunt simple iluzii, iar semnele de circulație mâncate de vreme te trimit la timpuri de mult apuse. Apăsător de istorie, locul acesta unde nu se întâmplă niciodată nimic bun, este puternic fixat în imobilismul din spatele unor concepții și liste vechi de patrimoniu cultural.

Vatra relativ nouă a orașului de azi, este legată de edificarea în 1552 lângă Mureș, pe locul fostei unități textile Teba, a unei fortificații turcești și a nahiei Arath ca sub-diviziune administrativă otomană. După aproape 150 de ani, succesorii imperiali au construit peste ea o cetate nouă, mai încăpătoare, populând teritoriul din afara zidurilor cu diferite etnii. Pe întinsul spațiului insular al Cetății imperiale, dincolo de șanțurile retradei, spre vest și nord, s-a ridicat o așezare cu identitate proprie, numită succesiv *Vetero Arad*, *Civitas Rasciana*, *Sarkad*, *Drăgășani*. Pe acest teritoriu s-au format primele nuclee urbane, s-au dezvoltat germenii comerțului, a funcționat prima școală pedagogică pentru formarea învățătorilor români, s-au născut, au trăit sau își dorm somnul de veci personalități marcante ale Aradului: episcopi, militari, pictori, scriitori, oameni politici, arhitecți, sportivi, medici, ingineri, comercianți și lista nu se epuizează. Numele și faptele lor sunt scrise azi în cărțile de istorie pe plăci sau alte semne memoriale sau omagiale. Oameni ca Ioan Slavici, Sava Tekelia, Dimitrie Țichindeal, Aaron Chorin, frații Janici, Nicola Alexici, Romul Ladea, Corneliu Minișan,

Emil Tabacovici, Eugen Gluck, Ștefan Șandor, Pavel Vesa, Mihai Botez, Aurel Ardelean, Alexandru Roz și mulți alții, au fost prezențe vii pe străzile, piețele, lăcașele de cult, unitățile de învățământ sau arenele sportive din acest cartier.

Private de trepidanta viață social economică pe care au avut-o la început, aceste locuri uitate de edili, au decăzut, inspirând un sentiment de revoltă și dezolare. Socotită insalubră și neatractivă, prin anii 70 – 80 ai secolului trecut, zona a fost propusă pentru demolare, oferind astfel, suprafețele necesare construirii unor edificii civile moderne. O perioadă au fost așteptate buldozerele și forfota renașterii din propria cenușă a unui nou cvartal, pe urmă s-a așternut liniștea. O liniște apăsătoare, dușmănoasă, care nu prevestea nimic bun. Vechile industrii năpădite de vegetație și-au încetat rostul, iar ulițele învăluite în pâcla stârnită de orice adiere, au devenit pustii. Încorsetat la est și vest de blocurile noilor cartiere Alfa și Calea Romanilor, împins spre Mureș de zona Centrală, pentru fostul Sarkad, devenit Drăgășani, timpul a fost oprit pentru mai mult de un secol. A rămas o alcătuire ciudată, nedefinită de nici sat nici oraș, cu clădiri modeste, unele, e drept puține, amintind de secolul al XVIII-lea și începutul celui următor. Treptat și acestea au început să dispară, lăsând în urmă amintirea unor vremuri de demult.

Peisajul descris este susținut și de amintirile din anii 50 ai secolului trecut, istorisite de Horia Medeleanu: *Imediat ce am depășit Piața Avram Iancu, am intrat într-o altă lume. Părea că mă aflu într-un orașel prăfuit din fundul Moldovei, cu evrei perciunați, purtând pe cap niște pălării caraghioase, cu evreice îmbrăcate sărăcăcios, care-și etalau mărfurile în spatele sinagogii. Am aflat că acest fel de neguțătorie se numea talcioc, tatăl pieței de vechituri și bunicul magazinelor secondhand-ul de azi...* (Medeleanu, Arad, 2011, p. 6).

Din păcate în prezent se consideră că Piața Avram Iancu, complet bordată cu fronturi construite și guri de străzi plasate pe colțuri și la mijloc, formează limita sudică a zonei comerciale, culturale și turistice arădene. Puțină lume cunoaște, că mai departe, spre Mureș, la nici 200 m se află unul din cele mai vechi centre civice ale orașului, grupat în jurul fostei Piețe de Pește (azi Piața Heim Domokos). Acolo, în secolul al XIX-lea se afla *Corso*-ul arădean, loc de promenadă a protipendadei, flancat de prăvălii la modă, ateliere și loca-luri cochete. Mai departe, spre vest este un alt nucleu, chiar mai vechi, dezvoltat în jurul Bisericii Sârbești.

În primăvara anului 2007, au început lucrările de modernizare a Pieței Sârbești a străzilor Mihail Kogălniceanu și Condurașilor, aceasta fiind prima etapă a unui proiect mai amplu care să cuprindă legătura dintre Strada Pădurii și Piața Romană. Lucrările realizate de ICIM Arad au cuprins refacerea

branșamentelor de gaz, a carosabilului și trotuarelor, a liniilor de tramvai și alimentare electrică, a rețelei de iluminat public, apă, canalizare, telefonie și telecomunicații speciale, pe o lungime de 1,7 km. Au fost scoși toți copacii formați dintr-o specie de salcâm, dar lucrurile în esență au rămas aceleași, modificările fiind minore.

Extinderea zonei comerciale și turistice în aceste zone, care dealtfel dispun de instalații utilitare moderne, ar fi benefică și s-ar putea realiza printr-un proiect ambițios, e adevărat costisitor, dar de mare efect. Astfel, Piața Veche, străzile Tribunal Dobra, Tribunal Axente, Cozia, inoportune traficului modern, devenite pietonale, cu fațadele restaurate și dotări adecvate (terase, cluburi, expoziții etc) pot fi în măsură să atragă interesul publicului. Locul s-ar putea constitui într-o rezervație urbană, care să reprezinte o admirabilă zonă de mers pe jos, o *Fussgangerzone* cum o numesc germanii, care au extins asemenea cartiere și unde cei care vor să se plimbe o pot face în deplină siguranță. Ar fi o ofertă cultural - turistică generoasă, dar binefăcătoare pentru arădeni.

Și în acest cartier, asemenea celorlalte, de-a lungul timpului, au fost schimbate, nu de puține ori, denumirile străzilor, ale toponimelor, gospodăriilor tradiționale, unităților economice și de servicii. Altele, prin modificările generate de viziunile politice sau urbanistice, au fost transformate și supuse dispariției. De aceea, pentru a facilita înțelegerea, am preferat să folosim, denumirile din contextul vremurilor respective, drept pentru care prezentăm în sinteză, numele succesive ale obiectivelor străzilor și toponimilor întâlnite mai frecvent în text..

Toponime:

Cartierul Drăgășani – Racvaroș, Sarkad,

Cetatea Veche - O Var

Retirada – Menedekhely

Franz Jozsef Varoș – Suprafața ocupată de Calea Romană cu imobilele aferete zonei

Străzi:

Alexandrescu Grigore - Bercsenyi Miklos ut

Alexici Nicola - Peter ut., Brumărel

Axente Tribunalul - Damjanich ut.

Badea Cârțan - Angyal ut.

Barbu Lăutaru - Nicovalei (porțiunea până la Sibiului)

Barna Lae – Csutora ut.

Bălașa Doamna – Purgly Lajosne

Bârsei - Hatar ut., G. Cantacuzino, Al. Lahovari
Blanduziei – Kozep ut. (porțiunea până la M. Kogălniceanu)
Cardoș Jakob – Magach ut; Aracz ut; Spiru Gheorghe, Știrbei Vodă,

Gheorghiu

Căminului - Sf. Dumitru
Cerna Panait - Rovid ut., Carmen Silva, Liszt Francisc
Cetatea Veche Piața - O var ter; Gen. Cernat
Ciocârliei - Furj ut. Bogdan Duică, Cantacuzino General, Ștefan Plavăț
Clopoșeilor - Seley Perci ut., Stejărel
Cuza Vodă - Thokoli Imre ut.
Dobra Tribunalul - Boczko ut.
Dornei - Hatar ut, Budai Nagy Antal ut, Cantacuzino General
Gârleanu Emil - Arok ut, Sărindar
Ghica Vodă - Vadaszkurt ut
Hunedoarei - Gyar ut., Sarmisegetuza, Pârvulescu Susana, Fabricii.
Ialomiței - Șerban Vodă, Știrbei Vodă, Haia Lifszit
Kogălniceanu Mihail - Mikes Kelemen ut
Luptei Piața - Szentpeter ter.
Mărgăritar - Margit ut.
Micle Veronica - Szarvas ut.
Minervei - Ilona ut.
Mucius Scaevola - Hajo ut.
Mureșului - Alsomarpartsor, Malul Mureșului
Preparandiei – Csernovits ut, Narciselor
Putnei - Csatorna ut., Demeter ut., Sf. Spiridon
Remus - Virag ut.
Reșiței - Dragoș Vodă, Regina Maria, Gutemberg (porțiunea până la
Cuza Vodă.

Salciei - Marat P.
Sârbească Piața - Kelemen ter, P-ța Sf. Sava
Sibiului - Bodea Gheorghe, Jean Jaures
Sinagogiei - Chorin Aaron ut
Szalacz Gyula Piața – P-ța de Pește, P-ța Veche
Tekelia Sava – Pava ut., Agrișelor
Trandafirilor - Elena Doamnă
Ureche Grigore - Kismolnar ut., Urechia Vasile
Podul Împăratul Traian – Grof Karolyi hid

I. AȘEZARE, LIMITE, CONDIȚII FIZICO-GEOGRAFICE, ORGANIZARE

Din punct de vedere geografic, spațiul urban numit astăzi Cartierul Drăgășani, se află în Lunca Mureșului, pe malul drept al râului, în aval de Podul Traian, la o altitudine medie de 111 m, pe coordonatele 46,20 grade latitudine nordică și 21,28 grade longitudine estică (Coșoiu, 1939). Teritoriul constituie un segment al limitei de sud a Câmpiei Aradului, cu hidrografie, vegetație și faună specifică.

Geomorfologic, întreaga suprafață are aspect general plan, cu stabilitatea generală asigurată de cursul Mureșului, îndiguit succesiv și consolidat prin construirea unei căi ferate industriale.

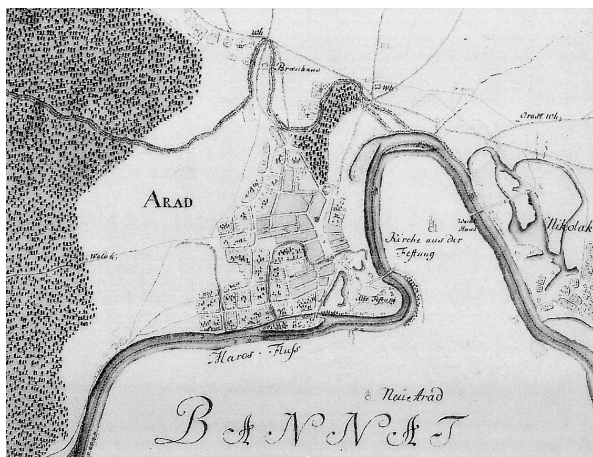

*Podul Traian și Mureșul în zona cartierului Drăgășani
(vedere aeriană contemporană)*

Cartierele Alfa și Drăgășani văzute dinspre viitorul pod al autostrăzii (2011)

Arealul este situat într-un topoclimat de câmpie, caracterizat prin uniformitatea suprafeței și deschiderea largă în toate direcțiile, fără obstacole naturale și vegetație joasă, fapt care permite o bună circulație a aerului. Clima regiunii este moderat continentală, cu variații de temperatură accentuate și precipitații reduse (500-600 mm). Apropierea de Mureș, element fizico-geografic dominant al zonei, crează un topoclimat caracterizat prin temperaturi, în general mai scăzute față de oraș, determinat de evaporția puternică. Diferențele pot fi constatate mai ales în zilele calme de vară când aburii formați deasupra apei, sunt purtați de mișcarea aerului spre zonele marginale ale râului. Iarna, atunci când Mureșul nu este înghețat, aerul rece din culuar determină supra-saturarea cu vapori și formarea ceții.

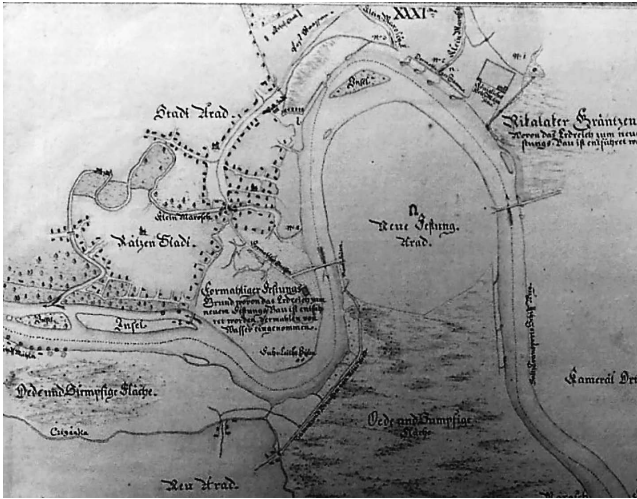
Mureșul în zona Aradului (schiță, prima jumătate a secolului al XVIII-lea)

Încă din vechime, Mureșul despletindu-și albia în câteva brațe, forma pe actuala

suprafață a Aradului o succesiune de insule și smâncuri, unde alternanța straturilor cu permeabilități diferite și sistemul etajat de ape subterane, făcea ca nivelul freaticului, să prezinte variații dependente, nu atât de nivelul râului, cât mai ales de regimul și volumul precipitațiilor, de cantitatea de apă din canale și bălțile de la suprafață înnoite de ploii. În urma frecventelor inundații, atunci când puhoiul scădea, locul mocirlos rămânea săptămâni în șir sub stăpânirea apelor stătute și a miasmelor. Largile suprafețe depresionare cu pantă redusă s-au lipsite de scurgere, generau mълuri, acoperite de rogoz și trestie, într-un concert viu al luncii.

Într-o hartă venețiană din 1546, zona Aradului, pare acoperită în întregime cu întinse zone silvice brăzdate de cursul sinuos al Mureșului (Gluck, 2000, p. 69).

Două suprafețe, relativ stabile pe malul său drept numite Grosse Insul Arath (Insula Mare) și Kleine Insul Arath (Insula Mică), despărțite de un vechi braț natural (azi dispărut) numit Parvus Marusius (Mureșul Mic) au constituit vatra pe care au fost edificate de turci începând de la mijlocul secolului al XVI-lea două așezări incipiente numite împreună Arad (Aradt), dar care la începutul secolului al XVIII-lea, după instaurarea imperiului austriac se

Lucrări de asanare (schiță, 1778)

deosebeau prin religie, organizare și îndeletnicire. Insula Mică aflată spre sud, pe malul drept al Mureșului, constituie partea cea mai veche a orașului. Acolo, după 1550 peisajul natural s-a schimbat fundamental fiind umanizat prin ridicarea unei cetăți turcești, construcția de drumuri și poduri, în jurul cărora s-au așezat casele otomanilor și ale ghiaurilor care aranjau mari târguri anuale.

Sunt câteva elemente de ordin fizico-geografic care au contribuit la dezvoltarea vetei orașului pe acest perimetru. În primul rând relativa stabilitate a albiei majore a Mureșului, însoțită de îngustarea luncii râului pe segmentul: Micălaca - Pârneava, în comparație cu sectoarele din aval și amonte unde talvegul a avut un curs schimbător. Existența unor vaduri sezoniere, înlocuite prin

construirea, în aval de podul Traian, a singurului loc permanent de trecere peste Mureș din câmpie, accesul la portul de sare din Schela (Mureșel-Aradul Nou), sistemul de drumuri comerciale și altele, au stat la baza creșterii economice, demografice și urbane a orașului.

*Bucla Mureșului, Podul Traian și cartierul Drăgășani
(vedere aeriană contemporană)*

Începând din secolul al XVIII-lea, teritoriile celor două insule ale Mureșului au evoluat sub organizare imperial - austriacă. Noua fortăreață edificată după alte planuri pe locul celei turcești, a fost deservită de coloniști sârbi militarizați ca miliție de graniță. În scurt timp, ei și familiile lor, construindu-și gospodăriile spre vestul și sudul fortului au creat așezarea numită Orașul Sârbesc (Die Raitzen Stadt). Spre nord aceasta se învecina cu Insula Mare, de care o despărțea Mureșul Mic, un canal care se desprindea din râu în dreptul fostei baze nautice UTA (în aval de podul Decebal), trecea peste terenul de sport al Colegiului Pedagogic *Dimitrie Țichindeal*, urma (aproximativ) linia actualii străzi Gheorghe Lazăr și sudul Pieței Avram Iancu. În continuare, urmându-și cursul pe traseul șerpuitor al străzii George Barițiu, ajungea în Piața Catedralei, unde făcea o buclă, spre nord, până în dreptul Colegiului Național *Csiky Gergely*, apoi după încă o meandură, se întorcea spre sud, pătrunzând pe

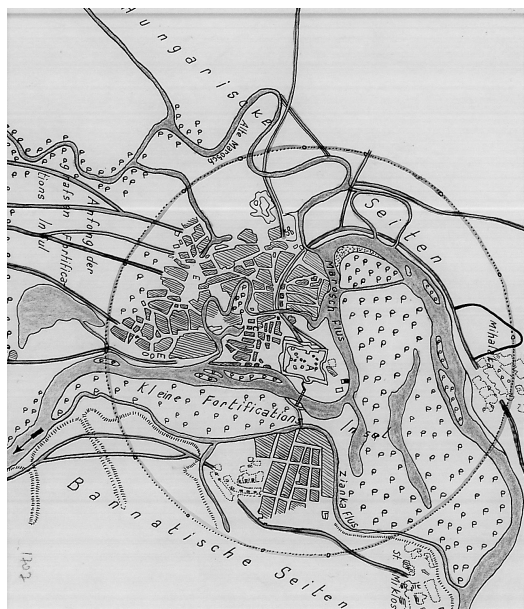
strada A.P. Ceaikovski. Undeva la intersecția străzilor Ilia cu Mihail Kogălniceanu canalul cotea brusc spre est, desfășându-se după oarecare distanță, în brațe leneșe, care după reunire în dreptul Pieței Sârbești, se înfunda spre nord, în dreptul Academiei Teologice, ca un apendice mlășinos. De aceea, strada care s-a constituit de-a lungul unuia din brațe se numea în 1783 Sunften Gasse (str. Mlaștinei), denumire păstrată în secolul următor (Mocsar utca), azi Jacob Cardoș. Un alt braț, se desfășura pe traseul străzii Trandafirilor până la strada Hunedoarei. Pentru a întări sistemul de apărare și probabil, pentru drenare, turcii au săpat, sau poate doar reamenajat, un canal până la Mureș, pe traseul aproximativ al străzii Emil Gârleanu de azi. Probabil din această cauză lucrarea, ulterior colmatată de vreme și astupată, s-a numit: *Turkische Schanzen* dto, (strada Șanțului Turcesc, Arok ut., str. Șanțului), sau Șanțul lui Tököly. Mai târziu, lipsit de utilitate, cursul său a fost scurtat prin tăierea buclei care înconjura actuala Piață a Catedralei, întregul canal, până la începutul secolului al XX-lea, fiind acoperit definitiv.

Din legenda unei hărți din 1752¹ reiese că la începutul secolului al XVIII-lea, cea mai mare parte a Insulei Mici, cuprindea:

A. *Cetatea Veche* (O-var), care adăpostea în interior: biserica franciscană, casa paznicilor, casa comandantului, magazie, două case în față, înconjurate de un gard

B. *Retirada* (Menedekhely), un spațiu de siguranță și adăpost militar, cu cazarma soldaților, locuința ofițerilor și închisoarea.

C. *Orașul Sârbesc* numit în mai multe feluri: *Civitas Thokolianum*, *Civitas Rasciana*, *Die Raitzen Stadt*, *Racvaros*, apoi *Sarkad* (toc, colț, unghi), iar după 1918 – *Drăgășani*. Locuitorii săi îl ziceau și *Voinstvjena Varoš* (orașul militar) sau *Velika Varoš* (Orașul Mare), în antiteză cu așezarea de la nord numită tot de ei *Pulgerska Varoš* (Orașul Mic) cu 14 străzi: *Hotar* (35 case), *Also Molnar* (Moara de Jos,

*Aradul străbătut de canale ale Mureșului
(schiță, 1731)*

¹ Originalul se găsește la Buda în *Orsagos Levellar kinkstari osztalyaban Mapporum Archivalium Tom I nr 18 (**Arad, 1999, p.222).*

15 case), Szenter (16 case), Sf. Paul (7 case), Podului (13 case), Furj (10 case), Focon (6 case), Piața Sf. Petru (4 case), Luiza (10 case), Gropii (2 case), Mlaștinii, Salcâmului (21 case), Îngerului (17 case), Piața Tököly. (***) *Arad, 1999, p. 222*).

Astfel, limitele istorice ale cartierului, sunt cuprinse azi în est, prin străzile: Mucius Scaevola, Piața Arenei, Tribunalul Dobra; în nord, străzile: Cozia (Cercetașilor), Sava Tekelija, Mihail Kogălniceanu, iar spre vest, străzile Blanduziei și Sibiului, până la Mureș, care constituie, până aproape de Podul Traian, marginea sa de sud.

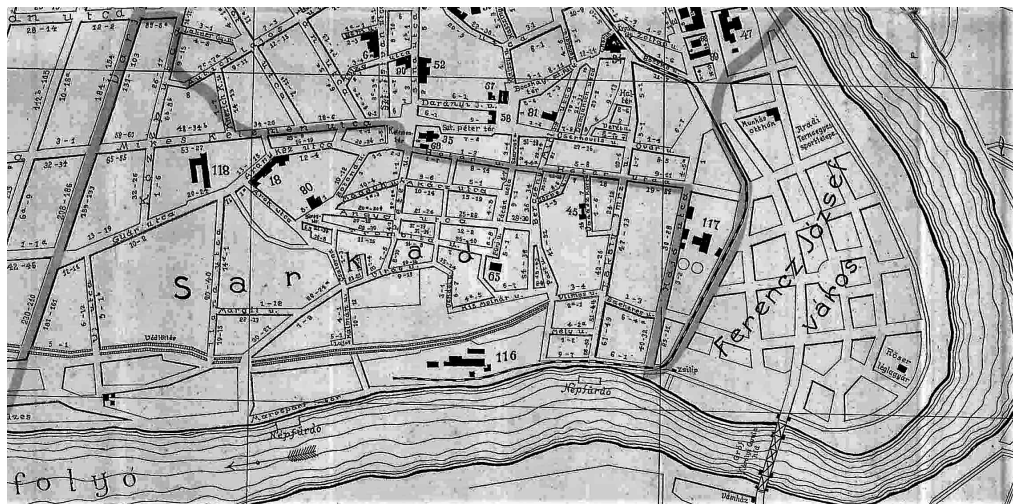
Spre nord, pe insula Mare, s-a dezvoltat, la început în jurul Pieței Avram Iancu, Orașul German (Nemethvaroș), care în 1752 avea 21 străzi.

Un pod din lemn aflat în capătul străzii Tribunal Dobra lega spre nord Insula Mică de Insula Mare, unde, după 1700 s-a clădit în jurul actualei Piețe Avram Iancu, nucleul orașului civil german (Nemethvaroș) cu brațul său viguros spre târgul de vite dinspre nord, actualul Bulevard al Revoluției și deschiderile vestice prin străzile Ioan Meșianu, Vasile Goldiș, Mihai Eminescu, Lucian Blaga². Un alt loc de trecere spre Insula Mare, probabil cu podul plutitor (brodul), se afla mai spre vest în capătul opus al Mureșului Mic, fapt dedus din numele unei străzi, inexistente azi numite Kiss Brod ut. (strada Brodului Mic).

Extinderea și modernizarea infrastructurii localității, a determinat în secolul al XIX-lea, înfundarea canalelor, asanarea bălților și trasarea de noi străzi, în vechile teritorii fiind configurate cvartale noi. În prezent conturul celor două arii urbane primare, nu mai poate fi trasat decât cu aproximație, iar configurația străzilor și a clădirilor poate fi doar bănuită și reprodușă prin suprapunerea hărților din diferite perioade. După emigrarea personalului civil și militar grăniceresc din Orașul Sârbesc (1752), vechiul cartier thyökölian, a fost micșorat în partea sa nordică, prin extinderea Orașului German spre sud, dincolo de canalul Mureșul Mic, până la strada Dornei, numită atunci Hotar ut. (limită, graniță).

O delimitare teritorială a orașului de la începutul secolului al XIX-lea este cunoscută din Conscripția dicală (fiscală) 1832-1833, când orașul era împărțit în 13 sectoare fiscale, fără a putea însă fi localizate, acestea fiind înscrise în document doar cu cifre (Băițoiu, 2006, p. 47). După consultarea listei contribuabililor, se poate însă presupune că aceste locuri erau cuprinse în circumscripțiile financiare numerotate cu II și III.

² În 1752, Orașul German avea 21 de străzi (*Arad, 1999, p.223*).

Cartierul Sarkad (Drășani), delimitat în 1914

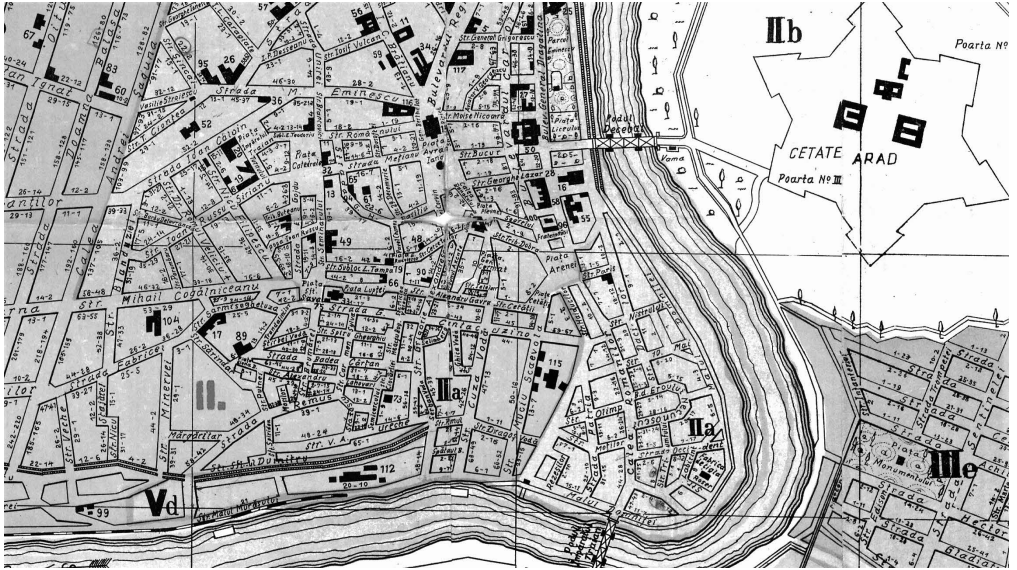
Numele Sarkad (Unghi), al cartierului, numit ulterior Drăgășani, notat cu cifra II apare pentru prima dată pe harta orașului din 1881, alături de I. Belvaroš (Centru), III. Pernyava (Pârneava), IV. Uj Telep (Grădiște), V. Poltura (Duca), VI. Șega, VII. Gaja (Gai).

Spre est pe locul Cetății Vechi a Retiradelor și spațiilor de siguranță militară (vechiul O-Var) s-a trasat cartierul Ferencz Joszef Varoš (azi Piața Arenei - Calea Romană) cu noul pod metalic Gyula Karolyi (azi Traian), construit în 1911 .

Prin Ordonanța primarului Ioan Robu, din 1928, cartierul numit Cetatea Veche (Calea Romană) a fost inclus în competențele teritoriale ale Circumscripției I a Aradului³.

Cea mai recentă delimitare a cartierului a fost făcută în 2010 prin actualizarea Nomenclatorului stradal (HCLM nr. 273, anexa, poziția 312 – 344). Prin acest act administrativ, marginea lui nordică a rămas digul și strada Malul Mureșului. Spre vest limita a fost stabilită pe străzile: Sibiului, Hunedoarei (porțiunea dintre Blanduziei și Sibiului), spre nord străzile Mihail Kogăliceanu (până la Blanduziei), Piața Sârbească, Dornei (până la Cuza Vodă) iar spre est strada Cuza Vodă.

³ *Competențele teritoriale ale Circumscripției I erau următoarele: La sud își are granița la fluviul Mureș și continuă spre apus până la granița naturală a municipiului și cuprinde întreg Duleul Bircăș (vestul Pârnevei n.n.), până la Canalul Mureșul Mort, (Cadaș n.n.), care va fi linie despărțitoare până la Grădinărie (Spitalul de Copii, Complexul Comercial Jackson, n.n.), iar din spatele Grădinăriei, Abatorului și Cazarmei (Intreprinderea de Transport Public n.n.), traversează Calea Aurel Vlaicu și trecând de Vama Iratoșu (Câmpul Liniștii, n.n), intră în spațiile Fabricii Textile (UTA n.n.) și inconjoară Cazarma Regiment I Roșiori (fostul Combinat de Prelucrare a Mobilei n.n.) precum și toată Grădiștea cu excepția extravilanelor. Toate celelalte aparțin Circumscripției II Gai (AN Arad, F PMA D 39/1928 f. 29).*

Cartierul Cetatea Veche (Drăgășani), marcat cu II și II a, (1931).

Cartierul Drăgășani delimitat în anul 2010.

În acest spațiu se află 35 străzi, după cum urmează: Alexici Nico-
la (Peter ut., Brumărel);
Badea Cârțan (Angyal
ut. 402 m); Barbu Lău-
taru - Nicovalei (porți-
unea până la Sibiului);
Bârsei (Hatar ut., G.
Cantacuzino, Lahovari,
435 m); Blanduziei –
Kozep ut. (porțiunea
până la M. Kogălnicea-
nu); Borcea Spătarul

Strada Mihail Kogălniceanu (2002)

(108 m); Cardoș Jakob (Spiru Gheorghe, Știrbei Vodă, Gheorghiu, 515 m);
Căminului (Sf. Dumitru, 106 m); Cerna Panait (Rovid ut., Carmen Silva, Liszt
Francisc); Ciocârliei (Furj ut. Bogdan Duică, Cantacuzino General, Ștefan
Plavăț); Clopoșeilor (Seley Perci ut., Stejărel, 539 m); Cuza Vodă (Thokoli Imre
ut.); Dornei (Cantacuzino General, Budai Nagy Antal ut); Gârleanu Emil (Arok
ut, Sărindar, 265 m); Ghica Vodă (Vadaszkurt ut, 178 m); Hunedoarei (Gyar ut.,
Sarmisegetuza, Pârvulescu Susana, Fabricii); Ialomitei (Șerban Vodă, Știrbei
Vodă, Haia Lifszit, 272 m); Ilia; Kogălniceanu (Mikes Kelemen ut); Mărgăritar
(Margit ut. 210 m); Micle Veronica (Szarvas ut, 124 m); Minervei (Ilona ut);
Moșilor (58 m); Mureșului (Alsomarparsor, Malul Mureșului); Primăverii
(358 m); Putnei (Csatorna ut., Demeter ut., Sf. Spiridon, 277 m); Remus (Virag
ut, 685 m); Reșiței (Dragoș Vodă, Regina Maria, Gutemberg - porțiunea până
la Cuza Vodă 239 m); Salciei (Marat P., 106 m); Sârbească Piața (Kelemen
ter, P-ța, Sf. Sava); Sibiului (Bodea Gheorghe, Jean Jaures, 221 m); Simeria;
Șelimbăr (96 m): Trandafirilor (Elena Doamnă, 149 m); Ureche Grigore (Kis-
molnar ut., Urechia Vasile, 491 m).

Odată cu mutarea Cetății Vechi peste Mureș (1763 -1783), retirada a de-
venit teren de construcții civile fiind prelungite sau nou trasate străzile: Alexan-
drescu Grigore (Bercsenyi Miklos ut); Axente Tribunalul (Damjanich ut.); Dobra
Tribunalul (Boczko ut); Cetății (O var ut); Mucius Scaevola (Hajo ut); Piața Ce-
tatea Veche (O var ter; Gen. Cernat); Piața Luptei (Szentpeter ter); Țichindeal
(Csernovits ut.); Sinagogiei (Chorin Aron ut), Calea Romanilor (Franz Jozsef
Varoș).

Cartierele învecinate sunt: Alfa și Pârneava spre vest nord, zona Centrală spre nord, iar spre est Calea Romanilor.

Strada Strada Jacob Cardoso (2002)

Peste Mureș se află cartierul Mureșel (Zsigmond-haza) și Aradul Nou (Neu-Arad), care istoric și geografic fac parte din Banat.

Strada Badea Cârțan (2002)

II. MUREȘUL, ELEMENT STRUCTURAL DEFINITORIU PENTRU ARAD

Mureșul cel mai important râu interior al României (761 km), numit uneori în documentele vremii fluviu, a reprezentat încă din antichitate, pe segmentul său inferior, o importantă resursă economică, cu rol important în agricultură, meșteșuguri și comerț, în timp ce lunca sa mlăștinoasă, cu multe insule și brațe secundare, oferea bune posibilități de apărare. Unitară ca structură geografică, etnică, economică, Mureșul a fost uneori și hotar între formațiuni politice, constituindu-se de două ori, la distanță de milenii, o linie de graniță chiar între imperii.

Deși este controversată direcția de înaintare în Dacia a trupelor romane din anul 102, istoricii au demonstrat convingător că limita de nord a acțiunilor de război a constituit-o Mureșul, fără ca zona să fi fost ulterior, efectiv organizată ca limes. Într-un interval relativ scurt, de nici două decenii, statutul Mureșului s-a modificat de trei ori. Astfel, în 102-105 a reprezentat limita de nord a înaintării romane, perioadă în care Vexilația Națională în zona Aradului Nou supraveghea cel mai important vad de trecere a râului, aflat în vecinătatea cetății dacice de la Micălaca-Deluț la mică distanță de cea de la Pecica - Șanțul Mare.

Între 106 – 119, a fost o arteră de comunicație în interiorul provinciei, devenind după anul 119, un drum printre barbari (Hugel, 2000, p. 33-34).

Mai târziu, în perioada 1699-1719, Mureșul a despărțit politic și administrativ Imperiul Otoman în retragere spre sud (Banat) de cel austriac în ofensivă.

În perioada secolelor IX – X partea sudică a zonei era componentă a voievodatului condus de Glad, iar cea nordică, a bihoreanului Menumorut. La doar câteva decenii după anul 1000, întreaga zonă a fost reunită în cadrul *regnum*-ului condus de Ahtum, ultimul voievod independent. O suprafața mare de cuprindere, cu putere economică recunoscută, populație numeroasă, armată bine organizată și structura socială de tip feudal incipient, despre care cronicarii amintesc de recoltele bogate obținute de localnici, fertilitatea pământului, mulțimea de cai și vite, animale domestice adăpostite în grajduri și furajate. Așezarea capitalei pe Mureș, indică de asemenea importanța deosebită a zonei în cadrul voievodatului.

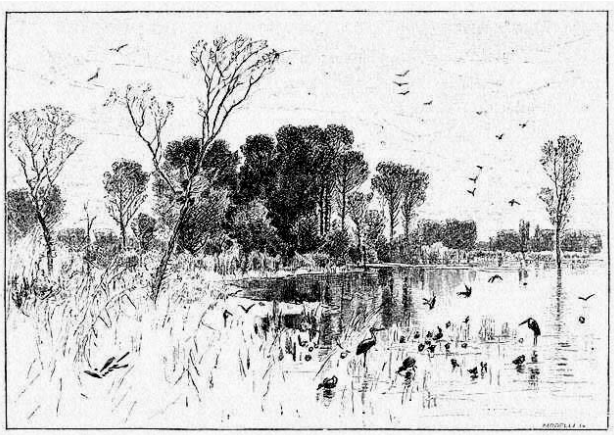
Unitatea acestei zone este ilustrată și de organizarea ulterioară a comitatelor Arad și Cenad cu întindere pe ambele maluri ale Mureșului.

În 1650, descriind Mureșul, călătorul - cronicar turc Evlia Celebi amintea că pe țărmurile sale se află multe vii și livezi, iar populația își ia apă din râu.

În culuarul său de peste 160 km din părțile Aradului, se disting mai multe zone depresionare (Săvârșin – Vărădia, Bârzava – Conop) și defilee (Căpruța, Șoimoș-Lipova). Ajuns în câmpie, începând de la Păuliș, Mureșul devenit șovăielnic se despica în brațe cu albiu uneori abia schițate, care, intersectându-se unele cu altele, își schimbau frecvent cursul⁴. Valea fiind instabilă și curgerea lentă, se forma un întins ținut de divagare, plin de mlaștini, dezvoltate prin inundații.

În faza bioclimatică subatlantică începută în mileniul I (î. I. Cr.), clima rece și umedă a permis vegetației forestiere să pătrundă spre vest, acoperind teritoriul arădean până pe aliniamentul Zerind-Curtici-Vinga. În aceste condiții, timp de secole, Mureșul și-a construit o luncă largă, înălțându-și albia datorită aluviunilor bogate (Mândruț col. Arad, 1978, p. 177). De aceea, se poate lua în considerare și ipoteza, mutării în secolul al XIV-lea a centrului medieval al Aradului, de la vechiul Orod (Vladimirescu) în actualul cartier Drăgășani, determinată de schimbări climatice majore caracterizate prin ploii torențiale, urmate de inundații catastrofale și schimbarea albiei Mureșului în zona respectivă.

De-a lungul timpului și această suprafață, cuprinsă geografic în Câmpia de Vest, a fost martoră unor calamități naturale, datorate anomaliilor climatice înregistrate în diferite scrieri. Astfel, se afirmă că în 1136, regiunea a traversat o vară fierbinte când râurile au secăt, în timp ce în 1186, pomii au înflorit în ianuarie iar păsările au ouat, la sfârșitul lunii merele ajungând cât o nucă (Cernovodeanu, Binder, 1993, p. 33).

Lunca Mureșului (ilustrație grafică)

⁵ Mureșul din această zonă, a fost schițat începând cu secolul al XII-lea, în numeroase lucrări cartografice așa cum sunt hărțile lui: Al-Idrisi (1154), Santinus Ducentis (1396), Mauro Camaldulense (1459), Gratius Benicasa (1461), Francesco Roselli (1480 și 1492), Nicolaus Cusanus (1493), Bernardus Vopelius (1526), Lazarus (1528), Johanes (1532), Antonius Lafren (1559), Wolfgangus Lazius (1570), Mathias Zundt (1565-1571), Gerardus Mercator (1595), Nicolas Samson (1683), Carol de Latharingia (1687) și altele (Pentru detalii, Gluck, Arad, 2000, p. 68-70).

Un eveniment cu implicații dramatice l-a constituit marea invazie tătară din 1241 – 1242. Călugărul Rogerius din Oradea, a notat că în acea iarnă, a căzut zăpadă multă, lăsându-se un ger cumplit. Foametea provocată de recoltele slabe, a fost sporită de prădăciunile îngrozitoare ale tătarilor, transformând-o dintr-o calamitate în catastrofă, asupra organismelor debilitate izbucnind o mare epidemie.

Odată cu secolul al XVI-lea, întreaga climă continentală s-a schimbat, intrându-se pe la 1540 în mica eră glaciară caracterizată prin înăsprire cu variații bruște între iernile geroase și verile secetoase aducătoare de calamități.

Șirul catastrofelor din secolul al XVI-lea a fost deschis de marile inundații din 1508, când s-a înregistrat o uriașă revărsare de ape în toată Câmpia de Vest, urmată în 1542 de invazia lăcustelor în întreg comitatul Aradului, unde, *acoperind soarele și luna, au mistuit toate roadele câmpului* (Cernovodeanu, Binder, 1993, p. 49). În miezul iernii din 1598, apele Mureșului s-au revărsat peste maluri în inundații nemaîntîlnite de generații. Zăpada ce acoperea munții s-a topit brusc din cauza ploilor, spălând semănăturile din ogoare.

În anii care au urmat, conform statisticilor, timp de 140 ani în perioada 1738 până în 1877 Aradul a fost inundat în mod semnificativ de peste 30 de ori, producând însemnate pagube (Ujj, Arad, 2011, p. 52). În 1773, când împăratul Iosif al II-lea a pornit în vizită, prin Arad spre Banat, Valea Mureșului, oferea spectacolul unei mări late de trestie și păpuriș, ce putea fi străbătută doar prin anumite vaduri, în sezonul secetos. Atunci când puhoiul scădea, locul mocirlos rămânea săptămâni în șir sub stăpânirea apelor stătute și a miasmelor. Largile suprafețe depresionare, cu pantă redusă sau lipsite de pantă, generau la tot pasul smârcuri, care fără scurge-re bălteau, până la secarea lor deplină din sezonul cald. Vara, locul apei era luat de un praf gălbui - albicios, care în zilele caniculare, plutea, răscolit de ușoare adieri.

Urme ale inundației (1932)

Inundațiile frecvente, de cele mai multe ori catastrofale au determinat populația arădeană să ia măsuri de apărare, primul dig din pământ fiind ridicat în 1779. După două decenii s-a încercat oprirea și devierea apelor din canale cu ajutorul unor umpluturi din pământ. Procedul nu a dat însă rezultate scontate, deoarece în septembrie 1815, puhoiul venind brusc a surprins populația nepregătită, cartierul Drăgășani fiind distrus în totalitate. În 14 februarie 1844, după pornirea sloiurilor de gheață, de la Radna, Mureșul a crescut cu patru metri peste maluri, producând inundații devastatoare.

În aprilie 1932, a fost înregistrat cel mai ridicat nivel al apelor Mureșului cunoscut până astăzi, 704 cm, fapt care a produs ruperea digului în dreptul cartierului Micălaca și inundarea unor porțiuni ale orașului.

Dintre cele mai mari inundații cunoscute au fost și cele din luna mai 1970, datorate unei viituri de proporții determinate de succesiuni la intervale scurte a unor perturbații atmosferice: precipitații abundente și topirea bruscă a zăpezilor. Aceasta a traversat județul Arad în perioada 16 - 26 mai 1970, cu o viteză de 3- 3,5 km/oră, cu un debit mediu de 2150 mc/sec. În dreptul orașului, nivelul maxim a fost atins în 18 mai ora 8,30, scăzând lent (1,4 cm/oră) până în 26 mai 1970 (Oprea, colectiv, 1971, p. 59).

Inundație în zona Fabricii de Zahăr

Mureșul în 20 mai 1970

Cartierul Alfa, 20 mai 1970

Prima lucrare executată după norme ingineresti, cu ecluze la brațele secundare ale râului a început după inundația catastrofală din 1844 când în Arad s-au prăbușit 636 case. Alte lucrări de apărare au fost realizate în perioada 1878-1880, când au fost desființate ecluzele iar vechile canale înfundate. Atunci pe fundația din piatră a digului, a fost așezată o imensă cantitate de pământ. După inundațiile din 1932, care au afectat major Micălaca și Mureșulul, digul a fost

din nou consolidat, reprofilat cu o siguranță de 0,70 m peste nivelul de inundație și înălțat printr-o construcție amplă finalizată în 1985 (Ujj, 2011, p 52-54).

În condițiile unui sistem rudimentar de drumuri, transportul pe apă a fost mult mai rentabil decât cel terestru. În antichitate, la Appulum (Alba Iulia), oraș care deținea cea mai largă și diversă producție de marfă din Dacia Traiană, funcționa *colegium nautarum*, care promova comerțul pe Mureș, cu bărcile și plutele făcându-l pe geograful antic Strabo, să menționeze că: pe *râul Marisos* (Mureș) *își făceau romanii aprovizionările de război* (Demșea, Zănescu, Timișoara, 1972, p. 214).

Pe parcursul perioadei medievale Mureșul a fost principalul drum al sării din centrul Transilvaniei către Balcani și Europa Centrală. Sarea era depozitată în anumite locuride unde beneficiarii î-și ridicau cantitățile cuvenite sau echivalentul lor în bani. Cel mai vechi document care atestă acest lucru este cel din 1138 în care se arată că *târgul din Sâmbăteni are port la Mureș unde se descarcă sare*, iar în 1177 se amintește de portul pentru sare, numit Esteuerd (Kovach, 1976, p.122-123). Nu este exclus, ca ținând cont de marea stabilitate a râului în această zonă, obștea sătească respectivă să se afle, undeva în apropierea cartierului Drăgășani.

Se crede că una din cauzele care au dus la izbucnirea în secolul al XI-lea al conflictului dintre tânăra ra regalitate maghiară și ducele Ahtum, a fost limitarea de către acesta a comerțului cu sare către Ungaria, prin așezarea pe Mureș a mai multor vămi și posturi de pază, instituind taxe suplimentare pentru acest scump și căutat produs (*Meszaroș, coord. Timișoara, 2016, p. 38*). După dispariția lui Ahtum, regalitatea maghiară a instituit monopolul asupra acestui produs.

Călătorii Georg Reicherstorffer, în *Chorografia Transilvaniei* (1550), Hans Dernschwamm în Raportul privind exploatarea salinelor în Transilvania (1528) sau Nicolaus Olahus în *Hungaria* (1735), prezintă în amănunțime tehnologia exploatării și transportul sării pe Mureș (Kovach, Arad, 1980, p. 193-198).

Mai târziu, după 1729, austriecii au organizat caravane de transporturi pe Mureș și mai departe pe Tisa și Dunăre. Ele cuprindeau sare, produse agricole constând din cereale, fructe, dar mai ales cherestea provenită din pădurile Transilvaniei. În 1734, capacitatea de transport a sării pe Mureș, a ajuns la 40.000 chintale (Hațegan, Kosa, Timișoara 2018, p. 312).

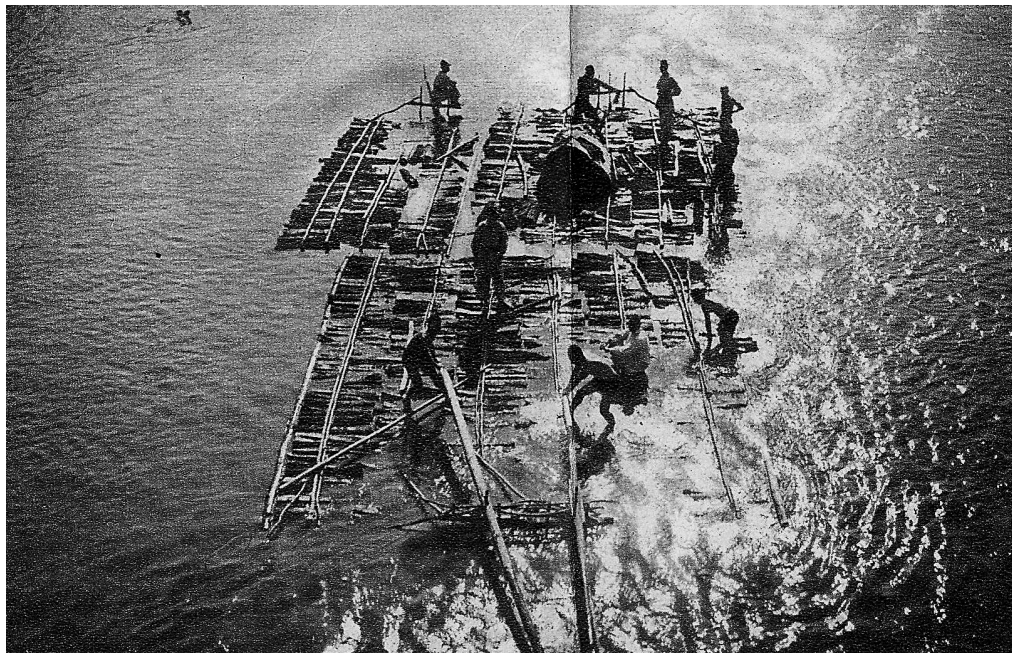
În Harta *râurilor navigabile cu plute și vapoare din Europa Centrală*, întocmită de locotenentul Jelussing Omar, Mureșul se prezintă din punct de vedere al navigației astfel: partea nenavigabilă de la izvoare până la Remetea, între Remetea și Târgu Mureș râul fiind folosit doar pentru plute, între Târgu Mureș și Săvârșin cu ambarcațiuni ușoare, iar de la Arad circulau vapoare cu

abur numite *Dampfschiffe*, teritoriul fiind astfel conectat la o importantă rețea comercială dominată de plute.

După regularizarea cursului Mureșului, începând din a doua jumătate a secolelor al XVIII-lea structura lui navigabilă a fost schimbată. Cele 33 tăieri de meandre efectuate în perioada anilor 1845-1856 au avut ca efect, modificarea pantei medii, mărirea vitezei de scurgere a apei, cu efect final schimbarea echilibrului albiei. Fiind diminuată adâncimea de navigare, a fost favorizat plutăritul al cărui pescaj este mult mai mic (Demșea, Zănescu, Timișoara, p. 219). Localitățile riverane de pe ambele maluri, aveau locuri amenajate pentru acostarea convoaielor și accesul căruțelor.

În perioada interbelică, marea majoritate a plutelelor, se ansamblau la Zam, Petriș sau Săvârșin, de unde porneau la vale în convoi ajungând după o săptămână la Arad. Societățile *Pojoga* din Petriș și *Toc și Zorile* din Zam aduceau pe Mureș, lemne, firmelor *Patria*⁵, *Korniș*, *Winckler*, *Înfrățirea* (Știrea, 23, 24, 25 august 1935; 12 martie 1936). Lemnul extras din codrii apropiați era adus în căruțe la malul apei, unde buștenii masivi de brad, cu trunchiurile decojite erau legate strâns între ele cu funii sau sârmă metalică groasă. Peste platforma astfel formată, se așeza încărcătura, uneori de câteva zeci de tone, alcătuită din lemne de foc sau materiale de construcție, trunchiuri și scânduri de esență tare: fag, stejar, gorun, carpen. Greutatea mărfii făcea ca partea de jos a plutei să fie complet cufundată în apă. Cârma era fixată primitiv în cuie, la una din marginile posterioare, considerându-se că plutăritul pe Mureș, ale cărui ape sunt calme, cu multe meandre și fără praguri, este mai puțin periculos, decât pe Bistrița sau Olt. Pe platformele astfel pregătite, se mai amenajau din trunchiuri de salcie adăposturi (corturi) acoperite cu pânză groasă de cânepă, pentru ploaie, vânt, arșiță sau răcoarea nopții. În fața acestor colibe, pe o grămăjoară de pământ, se făcea foc, peste care se așeza ceaunul de fiert mămăliga sau alte produse alimentare. Noaptea, convoiul acosta și fixat la mal, în locuri ferite, puțin adânci. De regulă, plutele erau legate între ele pe lungime, câte două sau trei, unele după altele asemănătoare șlepurilor de astăzi. Nu aveau întotdeauna o țință, prestabilită, oprind prin satele riverane, cu scopul de a vinde bușteni, cherestea prelucrată în gatere, lemne de foc, sau fructe. Malurile puțin înalte ale râului permiteau acostarea la mal pentru înnoptare sau comerț.

5 *Noi primarul orașului Arad, având în vedere că Direcția tehnică a Căilor Ferate particulare, cu adresa 1102/1925, a avizat societatea anonimă Patria, pentru exploatarea lemnului, că la 4 apr. 1925, ora 9 se va ține reambularea administrativă pentru construirea și exploatarea unei rețele de CF industriale. ecartament, 0,76 m, cu tracțiune animală, destinată pentru transportul trunchiurilor de lemne, aduse cu plutele pe râul Mureș În consecință, invităm pe dl. Prim consult, ing. șef și șeful antistiei comunale Circ.I.să ia măsuri (AN PMA, 1925-1930, D 24/1925, fila 35).*

Plută pentru transportul lemnelor de foc (1934)

Mai era obiceiul, ca pe plută să fie luat, un cocoș viu, pasăre aducătoare de noroc, care servea și ca ceas deșteptător. Acesta era ținut captiv, lângă adăpost, legat de un picior cu o sfoară. După încheierea tuturor afacerilor, cocoșul era sacrificat ca un aldămaș al petrecerii finale. La întoarcere, din banii câștigați, plutașii și însoțitorii lor, cumpărau mai ales provizii alimentare pentru iarnă.

După Primul Război Mondial administrația arădeană a introdus noi restricții privind plutăritul, primarul Aradului Ioan Robu interzicând printr-o ordonanță, în 1925, circulația și acostarea acestora la malurile arădene, dacă nu erau manipulate de patru cârmaci. Măsura era justificată prin pericolul care plana asupra ștrandurilor, amenajate pe cursul râului și care puteau fi scufundate printr-o manevră necorespunzătoare⁶. De asemenea, serviciul tehnic al orașu-

⁶ Noi primarul orașului Arad, constatând că firmele care se ocupă cu exploatarea pădurilor și transportul produselor lor pe Mureș, pe fiecare plută angajează 2-3 cârmaci; Având în vedere că pe malul Mureșului aparținând teritoriului orașului Arad, sunt edificate mai multe scâlzi care sunt pereclitate de a fi scufundate de plutele conduse de cârmaci insuficienți, în consecință, rugăm prefectura județului să dispună ca toți exploatorii de păduri din județ, în baza dispoziției art. 201 din legea XXXI/1879, sunt responsabili pentru toate pagubele cauzate în instalațiile de pe malul Mureșului, fiind umăr vinovat și pe cale penală pentru catastrofa ce se poate ivi prin distrugerea scâzilor când sunt pline cu oaspeți. Deci pentru a fi prevenit acest lucru, se vor angaja 4 cârmaci (Ordonanța primarului dr. Robu nr. 15985/1924 publicată în MO al orașului Arad, 23 iunie 1924/an III nr 24, în AN PMA, 1925-1930 Acte administrative D/54/1928, vol.1 fila 86).

lui, reclama edilului în repetate rânduri, că acostarea plutei produc stricăciuni malurilor, prin urmele adânci lăsate de căruțe în solul moale⁷. Se propunea închirierea malului și în zona cartierului Drăgășani⁸.

Această procupare străveche, grea și plină de riscuri, a dispărut după cel de al Doilea Război Mondial, când oamenii și-au pierdut proprietatea asupra pădurilor, iar instalațiile moderne de exploatare și transport a lemnului, au preluat activitatea.

Barjă cu fundul plat acostată la mal

O altă resursă economică a Mureșului care a adus prosperitate riveranilor, a fost energia generată de cursul râului captată și folosită mecanic de morile plutitoare. Aceste instalații de măcinat cereale au apărut pe cursul inferior al râului încă din secolul al XIII-lea, fiind atestate printr-u document din 1278, prin care banul Pavel, castelanul cetății Șoimoș-Lipova, a lăsat prin testament o moară slujitorului său benedictin. Rentabilitatea acestei activități era consid-

⁷ *Antistia com. Circ. I prin 30765/1925, comunică primarului, că în acest an (1925), prin acostarea plutei cu fructe, s-au făcut multe stricăciuni țărmurii apei (Mureșului), deoarece comerțul cu mere se mărește an de an și așa fiind se calcă mai mult țărmurile, așa că credem, după îndepărtarea plutei; țărmurile să fie vizitat de serviciul tehnic. Acești țărani, de multe ori vin cu plutele și rămân cu merele pe care voesc să le plaseze pe partea malului unde se plimbă public. Acești țărani, au cerut de multe ori, autorizația noastră pentru această plasare, dar în urma unui ordin verbal a d-voastră (primarului), s-a răspuns negativ. Cu toate acestea, au fost introduse căruțe pe mal, care fiind cu pământ moale, au tăiat afund terenul. Interogați fiind, țărani ne prezintă autorizația dată de poliție și așa dâșii nu sânt vinovați de această neorânduială. (AN PMA. 1925-1930, D 8/1925, fila 92).*

⁸ *Închirierea contra cost (5000 lei) în zona inundabilă a Mureșului a terenului din aval de podul Traian (300 mp) și în amonte, lângă Serviciul hidraulic, numit America (300 mp), până la 31 dec. 1934, în scopul descărcării lemnului aduse pe plute de către cooperativa Zorile din Zam. Plata chiriei 5000 lei. Se vor plăti și taxele de pavaj (AN PMA, D. 39/1934, fila 2).*

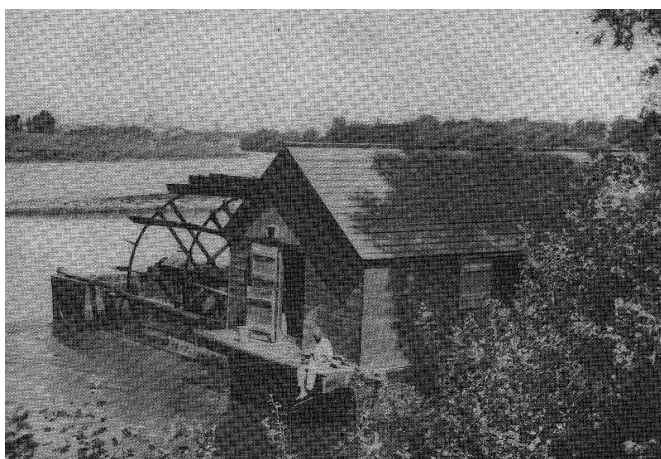
erabilă, știut fiind faptul că din vămuirea morilor erau obținute venituri substanțiale. Drept urmare nici succesiunea de orânduiri, nu a afectat prea mult activitatea lor (Demșea, Zănescu, 1972, p. 221). Mai mult, morarii acelor timpuri, fiind considerați meșteșugari cu un profil de specializare complex, aveau un statut aparte în relațiile cu stăpânirea, iar reglementările juridice se referă mai mult la conflictele lor cu navigatorii.

Astfel în documentele Păcii de la Karlovitz (1699), se prevedea ca morile să fie ancorate numai acolo unde nu stânjenesc navigația imperială. În secolul următor au fost reglementate în mod expres, locurile unde morile puteau fi acostate pentru a nu îngreuna prin greblele și zăgazarile lor, convoaiele de ambarcațiuni și plute⁹ (Demșea, Zănescu, Timișoara, 1972, p. 224).

Dezvoltarea morăritului, a dus și la apariția primelor forme de organizare profesională sub forma asociațiilor și breslelor, în Arad 15 iunie 1770¹⁰, Vinga (1825), Lipova (1841), Zădăreni (1843), Aradul Nou (1843) și altele.

De regulă, morile erau ancorate, grupat, una în spatele celeilalte, într-un loc natural mai ferit de curentul principal, fiind protejate cu bârne groase așezate oblic pe firul apei. De altfel, echipe permanente le păzeau mai ales în timpul iernii și în perioadele cu viituri, semnalându-și deplasarea sloiurilor de gheață, sau a buștenilor răzleți.

În paralel, s-au dezvoltat în Arad, lângă Mureș șantierele de construcție, întreținere și reparații. Regresul activității morilor a început în jurul anului 1860, fiind datorat litigiilor permanente cu societățile de transport nautic, întreruperile forțate de până la 125 zile pe an în timpul iernii și al ploilor torențiale care umflau râul, randamentul scăzut și lucrările scumpe de întreținere, calitatea scăzută a făinei. În 1910 în zona Aradului mai funcționau 6 mori pentru ca în 1935,

Moară plutitoare (1925)

9 În 1731 Camera Aulică a ordonat interzicerea morilor plutitoare pe Mureș (Hațegan, Kosa, Timișoara 2018, p. 299).

10 Printre morarii arădeni înscrși în *Consignatio Molarum Fluvialium et siccarum se aflau: Arsenius Szecsanski, Michail Drecesin, Iova Popovici, Iacobus Pava, Lacsas Krstin și alții (Medeleanu, 2008).*

să dispară ultima moară din Arad-Mureșel. Peste câțiva ani în 1944 în timpul celui de al Doilea Război Mondial se oprește ultima moară plutitoare de la Periam Port, urmată de cele din Căprioara, Chelmac, Păuliș (1946) pentru ca în 1963 să dispară și odată cu ea faima lor de odinioară.

În amintire a rămas datina populară numită *Plutirea pe Mureș Sfântului Ioan Nepomuk* organizată la Arad încă din secolul al XVIII-lea. În ajunul zilei de 16 mai, ziua comemorativă a martirajului a preotului Ioan Nepomuk din Praga, proprietarii morilor de apă din Arad, Aradul Nou și împrejurimi, după ce-și decorau bărcile cu ramuri verzi, ghirlande din plante și lampioane colorate, se adunau la moara aflată pe malul stâng din vestul Aradului Nou, de unde, odată cu lăsarea întinericului, ținând în mâini făclii aprine, vâsleau în amonte cu ambarcuniunile înșirate pe o lungime apreciabilă, plutind lin în sunetul muzicii, prin fața mulțimii de spectatori urcați pe diguri. Dintre cântecele religioase, intonate de întreaga asistență, cel mai îndrăgit era cel dedicat lui Ioan Nepomuk, ale căror versuri evocau martiriul sfântului. În final la moara lui Csalogorwits, din amonte, morarii petreceau până dimineața, împreună cu prietenii și invitații (B. Aman, P. Petri, W. Bertha, 1985, p., 507 - 508). Obiceiul s-a păstrat sub această formă, până în anul 1922, după care, peste ani, schimbându-i-se semnificația inițială, în perioada postbelică, era organizat de către cluburile de canotaj arădene sub forma *retragerii cu torțe* sau a *defilării cu lampioane pe Mureș*, cu prilejul sărbătorilor politice ale statului (Jelen, 2002/10 iul).

Mureșul și malurile sale, au oferit arădenilor un excelent loc de destindere prin ștranduri, baze nautice și pitorescul malurilor sale, amenajate pentru promenadă și sport. În 1892, a fost inaugurat primul strand public numit *Neptun* amenajat pe malul drept al râului, în dreptul Palatului Cultural. Cabinele erau în mare parte ridicate pe pontoane ancorate cu cabluri metalice. După construirea edificiului Palatului Cultural, strandul a fost mutat cu câteva zeci de metri, în amonte, între clubul Voința și restaurantul Perla Mureșului. Pe albia majoră, au fost construite cabine din lemn, dușuri, locuri de joacă pentru copii, terenuri sportive și alte utilități¹¹. Asemenea locuri de agrement au fost organizate pe ambele maluri și în zona cartierului Drăgășani. În aval de podul Traian, la începutul secolului al XX-lea pe malul drept au fost amenajate la distanță de 200-300 m unul de celălalt două pontoane sub forma unor ștranduri populare, marcate cu Nep Strand (Strand Popular) pe o hartă a orașului din 1916. Acolo a fost aranjat și un loc de trecere cu bacul sau barca pe malul opus, unde se întindeau plantații arboricole sub formă de zăvoaie, pajiști și grădini. Un drum pietonal, sub forma unei cărări,

11 În 1971, a fost dezafectat și mutat parțial pe malul stâng, unde pe o suprafață de 25 ha au fost amenajate: cabine, căsuțe, cincii bazine, dușuri, terenuri sportive, restaurante, spații de joacă pentru copii restaurante etc..

șerpuia printre copaci și tufișuri, pe deasupra firului apei unde la adăpostul sălcilor bătrâne se zăreau siluetele pescarilor singuratici. La capătul acestui drum, colorat de frunzișul anotimpural, se afla hanul lui Ianoș și Roza Csalogowits, ridicat în 1901, pe terenul cumpărat încă din 1898 de la moșierii comunei, frații Adalbert și Emerich Biro. Lângă construcții, au amenajat, o grădină – berărie. Un imens tei secular, îi dădea personalitate, fiind luat ca reper și de tunarii din Cetate. În timpul verii, lumea venea în acest loc retras, și pentru destindere, la plajă și baie, devenind unul din ștrandurile arădenilor, numit mai târziu, nu se știe când și de ce, Port-Arthur¹². Și astăzi locul este sufletul comunității proprietarilor de bărci din Arad, unde de câțiva ani, se organizează festivalul muzical *Rock pe Mureș*. ani și punctul de plecare în expedițiile nautice internaționale cuprinse în programul *Protecție, educație, ecologizare, sport, turism, pe cursul inferior al Mureșului*, traseul Arad – Seged (289 km).

După înființarea Asociației Vâslaşilor Mureșul (1890), canotajul se transformă dintr-o posibilitate de agrement în sport, astfel că în 1891, a avut loc primul concurs nautic. În anii următori, au fost înființate noi asociații și cluburi ca: Hajos, Hellas, Voința, UTA, Școala Sportivă și altele, dotate cu pontoane, ambarcațiuni de canotaj academic, caiac-canoe și instructori – antrenori. Rezultatele au fost pe măsură, sportivii arădeni obținând, prestigioase titluri, medalii internaționale și olimpice.

Nu doar cursul apei a fost factor determinant în devenirea Aradului ci și sistemul de drumuri din preajma Mureșului. Relativa stabilitate a albiei pe porțiunea cuprinsă între actualele cartiere Micălaca și Pârneava, în comparație cu sectoarele din amonte și aval, a determinat amenajarea și folosirea ca punct de trecere prin vad a râului pe segmentul din apropierea curburii Mureșului

Baie în Mureș

12 În prima bătălie a războiului ruso-japonez din 1904 – 1905, la Port Arthur (peninsula Liaotung – Mancuria), flota imperială rusească a fost distrusă, iar baza navală a fost cucerită în ianuarie 1905, după un sângeros asediu.

în amonte de podul Traian. Construind în 1551 pe malul drept al Mureșului o palancă (cetate cu metereze din lemn) și un pod, otomanii conduși de vizirul Ahmet pașa, au dezvoltat vechiul drum comercial care lega Timișoara de Oradea și Giula (Ungaria). itinerarul poștalioanelor în Ungaria, Galiția, Austria, Valahia și Moldova. Turcii au realizat aici chiar două organizații de dervengii care aveau obligația să asigure securitatea circulației caravanelor și de a întreține drumurile.

Edificat din lemn, podul turcesc, ale cărui urme se văd și astăzi, se deschidea în dreptul porții de sud a cetății și a funcționat cel puțin până în 1763 când a fost construit de austrieci, pe Mureș, în amonte un al doilea pod, tot din lemn. Se deschidea în dreptul stadionului Gloria și după ce traversa Mureșul, se lega de malul stâng în colțul de nord-vest al noii cetăți¹³.

După această dată, vechiul pod fiind abandonat și distrus, circulația spre Banat a fost organizată pe o nouă rută amenajată, pe malul stâng al Mureșului (azi cartierul Subcetate).

La începutul secolului al XX-lea, administrația Aradului, a propus construirea în capătul actualelor străzi Calea Romană, respectiv Calea Timișorii din Aradul Nou, a unui pod modern din metal sprijinit pe piloni din piatră și beton, numit succesiv Podul Gyula Karolyi și împăratul Traian. În 1908, municipalitatea a acceptat proiectul Societății de Căi Ferate de Stat din Reșița (STEG),

Urmele podului construit de turci

din cadrul Fabricii de Poduri – Kaiserliche und Konigliche Privilegierte Osterreichische Staatseisenbahngesellschaft – St. E.G. Conceput în stil secesion după planurile inginerului Robert Toth (1857-1913), construcția cu structură Gerber, constituie o lucrare de referință pentru perioada când a fost executat.

13 *A fost abandonat și distrus după construirea în 1912 a Podului Decebal. Urmele pilonilor se mai văd încă.*

Cu o lungime totală de 185,40 m podul este alcătuit din câte două grinzi cu console, fiecare de 70,05 m și o grindă independentă în deschiderea centrală dintre piloni cu o lungime de 45,30 m. Distanța dintre grinzile principale în sens transversal fiind de 9,6 m. permite realizarea unei părți carosabile de 8,05 m alături de două trotuare pietonale cu lățimea de 1,50 m fiecare.

Proba de greutate și predarea oficială către Consiliul Municipal s-a făcut la 11 noiembrie 1910. În 1926, pe malul stâng, în capătul din dreapta podului a fost ridicată clădirea vămii, etajul fiind folosit ca și corp de gardă a militarilor însărcinați cu paza podului, parterul fiind folosit de încasatorii taxelor de traversare¹⁴ (AN, primăria Municipiului Arad, D 154/1926, fila 1). Pe fațadă se distinge stema orașului cu cele trei turnuri de biserică, cetatea și brațul înarmat cu o sabie, peste panglica ondulată ce reprezintă Mureșul.

Podul Grof Karoloyi (Traian), 1906

Reparat și modernizat în 1934, după un deceniu, în septembrie 1944 a fost dinamitat de trupele hortyste, dar structura nefiind grav afectată, a fost redat circulației la câteva luni după terminarea războiului.

Festivitatea de inaugurare organizată în 28 noiembrie 1947, în fața unui public numeros sosit din satele riverane a cuprins în program, oficierea de episcopul Andrei Magieru a serviciului religios și cuvântările personalităților politice ale vremii: Teodor Iordăchescu, ministrul lucrărilor publice, I. Costescu – Directorul podurilor din Direcția de Drumuri a Ministerului, Ion Pălincaș – primarul

14 În 1946, locuitorii localității Aradul Nou au solicitat Primăriei să fie scutiți de taxa de traversare a podului peste Mureș, socotind că perceperea de taxe constituie o mare nedreptate, deoarece alimentează Aradul cu produse proaspete (AN PJA, D.93/1946, fila 167).

Aradului, Teodor Ardelean – vicepreședintele Consiliului Județean. Au mai fost prezenți: Aristide Gafecu – prefectul județului, generalul Armășescu - comandantul Diviziei Horia Cloșca și Crișan, Alexandru Aciu, prim - chestorul poliției, Gheorghe Voștinar – deputat, Aurel Mălnășan – secretarul local al Partidului Comunist Român (PCR), Gheorghe Mihu – secretarul local al Partidului Social Democrat (PSD) și alți oficiali.

În 1950, pe zona centrală a podului au fost amplasate liniile de tramvai spre Aradul Nou, localitate de curând devenită cartier al Aradului.

Lucrări de refacere a Podului Traian după dinamitare (1947)

La comanda primăriei, în 1997 a fost întocmit pentru prima dată de la darea sa în folosință, un studiu de cercetare și expertizare în scopul stabilirii capacității portante reale. Lucrarea a scos în evidență o serie de degradări și defecte existente încă de la construcția sa din anul 1910. Astfel, s-a constatat că podul nu are scări și pasarele de acces pentru examinarea fețelor din partea sa inferioară, adică a intradosului, calea de circulație, parapeteii pietonali și rosturile de dilatație sunt degradate, iar elementele metalice ale structurii de rezistență sunt corodate datorită lipsei de întreținere. De asemenea sa constatat

Lucrări de reparații la Podul Traian (2011)

că nu există elemente de protecție împotriva izbirii accidentale de către vehicule a grinzilor cu zăbrele și altele. În aprilie 2008, după o restricție totală a circulației care a durat aproape două săptămâni, timp în care o parte din suprastructură a fost ridicată cu câțiva centimetri și schimbate liniile metalice, accesul pe pod pentru traficul public a fost redeschis, însă doar pentru tramvaie și pentru autovehicule ușoare.

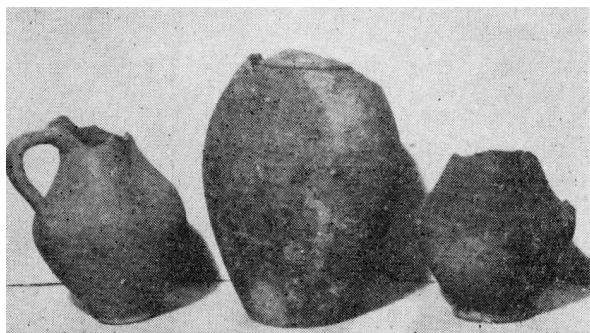
Alte lucrări au fost efectuate în 2011, cu asistența tehnică și supervizare, de către SC Bring Consult SRL, proiectul fiind executat de Romair Consulting LTD București. Ele au constat din reabilitarea întregii suprastructuri metalice, refacerea ornamentelor de pe portal, a stâlpilor și corpurilor de iluminat, a căilor de rulare pentru autovehicole și linia de tramvai.

Podul Traian și fosta țesătorie Teba

III. EVOLUȚIA ISTORICĂ ȘI URBANISTICĂ

Cele mai vechi urme de habitat de pe teritoriul contemporan al cartierului Drăgășani, sunt din secolul II-IV depistate pe Malul Mureșului, în zona fostei țesătorii Teba. Acolo, în curtea fabricii au fost scoase dintr-o fostă groapă menajeră de forma unui trunchi de con adâncă de 1,20 m și diametrul de 0,60 m, resturile a cel puțin 10 vase diferite, de culoare cenușie, lucrate la roată. Descoperirea în vecinătate a unui cuptor de olar indica faptul că artefactele respective reprezentau de fapt rebuturi de ardere dintr-un atelier ceramic. Prin forma a două dintre ele găsite aproape intacte, din care un ulcior deformat la gât, ele au fost încadrate în secolele III – IV, similare cu relicve descoperite la Covăsânț, Cuvin, Șiclău, Șiria, Zimandul Nou, Sâmbăteni, Grăniceri, Bujac, Nădab, Grăniceri, Pădureni, Socodor (**Arad Monografia Orașului, 1999, p. 26; Dorner, 1968, p. 26, 27).

Ceramică din Curtea Țesătoriei Teba (sec III-IV)

alcătuită din vehicule și care de război amplasate în cerc în jurul așezării (Pădureanu, Arad, 2010, p. 111).

Cu toate că n-au fost posibile săpături arheologice, au ieșit la iveală întâmplător unele vestigii care punctează locuirea acestor arii în secolele VII – IX. Fragmente ceramice de tipul borcan și de oale cu corpul alungit, suplu, din pastă bine arsă, lucrate la roată rapidă și ornamentate prin incizii și cu pieptenele, încadrabile cronologic în această perioadă, au fost descoperite la adâncimea de doi metri, în curtea fabricii textile Teba (Mărghitan, 1985, p. 20).

Alte urme de locuire de pe cuprinsul orașului confirmă prezența mai multor așezări sătești formate din bordeie și semibordeie, în grupuri de 8 – 12

Pe unul din fragmente este reprezentat schematic un car pe care se observă clar cortul din pâslă (coviltir), aparținător populațiilor cu arceră, nomazi din stepă (sciți, sarmați), fără locuințe statornice, în căutarea unui loc de pășunat. Grupurile se stabileau în tabere, ale căror contur circular era dat (probabil) de fortificația defensivă

construcții, îndeosebi pe cursul Mureșului, râul constituind unul din sursele de existență, prin bogăția în pește. Nu este exclusă nici eventualitatea ca aceste așezări, să se fi mutat din loc în loc, în funcție de capriciile râului, sau alte cauze (Mărghitan, 1985, p. 21).

Arad – Orod. Controverse istorice

Pentru această zonă, secolele XI – XIII, anterioare ocupației turcești, reprezintă o perioadă controversată, aflată sub semnul expansiunii statului feudal maghiar peste structurile locale, care alături de misionari și organizații ecleziaști militau să *convertească populația autohtonă la adevărata credință - catolică* (Crainic, Arad, 1982, p.130). Potrivit lucrărilor hagiografice ale Sfântului Gerald de Cenad (977/980 - 1046), primul episcop creștin de rit latin al acestor locuri, la începutul secolului XI-lea, în părțile Mureșului inferior, locuite preponderent de ortodocși (rit oriental), se afla formațiunea politică condusă de Ahtum, succesorul lui Glad pe tronul ducatului bănățean, cu reședința la Urbis Morisena (azi Cenad).

Principalele îndeletniciri ale populației erau în primul rând agricultura (cereale: grâu, orz), creșterea animalelor (cai, bovine, oi, porci), cultura viței de vie și producerea vinului. Transportul pe Mureș (sare, bușteni, piatră etc) ca și construirea edificiilor religioase, presupune existența unei infrastructuri, a meseriașilor, care prelucrau lemnul, piatra și metalele. În porturile de pe Mureș, până la Tisa, Ahtum a instituit vameși și paznici, pentru taxarea plutei ce transportau sarea extrasă din Transilvania..

Populația era stratificată în raport cu evoluția timpurie a societății. Principele sau ducele era un mare proprietar de pământ, înconjurat de nobili cu întinse proprietăți funciare. O parte din populație sub formă de țărani și păstori era dependentă în grade diferite de aceștia. Sistemul administrativ fiscal folosit asigura paza și vămuirea, întreținerea armatei, cu o oarecare ierarhie militară și trupe de cavalerie (Mesaroș, coord, Timișoara, 2016, p. 146).

Din punct de vedere geopolitic această formațiune prestatală din zona Banat-Crișana se situa la interferența a două mari puteri ale epocii: Regatul maghiar în vest și Imperiul bizantin spre sud și est. Devenit vulnerabil în fața intenției expansiunii maghiare spre răsărit, voievodul Ahtum s-a orientat spre alianța cu Bizanțul din vecinătate, devenind vasalul împăratului Vasile al II-lea. Recunoașterea suzeranității acestuia și deci integrarea voievodatului în sfera de influență politică și religioasă a Bizanțului, au fost pecetluite prin botezul în rit răsăritean al ducelui săvârșit la Vidin (Mesaroș, coord, Timișoara, 2016, p. 146).

Se pare că declanșarea deschisă a conflictului dintre Ahtum și Ștefan I a survenit ca urmare a intenției regelui maghiar de a controla traficul cu sare din Transilvania pe Mureș și veniturile realizate din acesta. Majoritatea istoricilor sunt de părere că înfruntarea militară dintre cei doi a avut loc în 1028. Trupele maghiare, conduse de Chanadinus, fost șef al armatei lui Ahtum, refugiat la adversar, au ieșit victorioase în lupta de la Tomnatic, teritoriul cucerit fiind ulterior treptat reorganizat ca vazal al regelui maghiar. Vechea Morisena a fost transformată în cetate regală maghiară, iar Chanadinus, recompensat cu înaltul titlu de comite a fost autorizat să-i pună numele său (Urbs Chanadina), azi Cenad (Mesaros, coord. Timișoara, 2016, p. 147).

Prin 1030, regele Ștefan I a înființat la Cenad o episcopie, în frunte cu Gerard de Sagredo (1030 – 1046), marcând astfel momentul în care viața creștină bizantină de pe Mureș a început să fie stânenită, prin implantarea creștinismului apusean. Totodată Biserica de rit răsăritean a trecut pe plan secund, în condițiile în care Biserica romană a fost sprijinită de regalitate, fiindu-i acordate numeroase privilegii și donații. Această susținere a devenit o prioritate a politicii religioase a lui Ștefan I, care s-a folosit de episcopia nou înființată la Cenad pentru organizarea administrativă a teritoriului cucerit. Acolo, episcopul Gerard a înființat o școală, consacrată azi ca fiind prima formă de educație medievală de pe teritoriul României., prin intermediul căreia prin activitate misionară, au fost difuzate în mijlocul localnicilor de pe cursul Inferior al Mureșului (români, sud-slavi, greci, turanici), elemente de cultură și educație occidentală. Episcopia Catolică creată la Cenad a coexistat cu mitropolia de rit oriental de Tourkia înființată în 1018 sub jurisdicția patriarhului Constantinopolului, care-și exercita influența asupra populației românești ortodoxe, din regiunea străbătută de râurile Tisa, Timiș, Mureș și Criș. Rolul acesteia a dispărut în secolul al XII-lea fiind transformată în arhiepiscopie latină cu centrul la Kalocsa (Mesaroș, coord. Timișoara, 2016, p. 160).

Cartografic, Aradul apare pentru prima dată punctat pe harta polonezului Bernardus Vopelius (1475 – 1535), grafie finalizată prin 1526 la inițiativa papei Pius al IV-lea (1559 – 1569), și transpusă imprecis pe Mureș, în frescele din Loggia della Cosmographia, din Palatul Vaticanului (Gluck, 2000, p. 68). De aceea nu este exclusă nici ipoteza, existenței pe acest teritoriu a unor fortificații mai vechi, realizate mai ales prin corecția posibilităților de apărare oferite de cotul și brațul nordic al Mureșului, prin săparea unor șanțuri, valuri de pământ, palisade, etc. (*Crainic, Arad, 1982, p. 180*).

Deși nu se cunoaște locul și configurația Aradului actual până la ocupația turcească din 1551, există însă puternice argumente, că pe aceste locuri

existau mai multe așezări: Chemperlaca (spre Pârneava), Nowak (spre Vladimirescu), Esteuerd (spre vest, lângă Mureș), Ceala etc., printre care și Papofejeregyhaza (Biserica Albă a Popilor) localizată pe Malul Mureșului în zona actualului cartier Drăgășani, fără ca întinderea ei să poată fi detaliată. Din cele 188 familii ale comunității, 112 erau în proprietatea capitlului, 76 din ele fiind deținute de un oarecare Horvath Ferenc (***) Arad. Monografia orașului, 1999, p. 66). Era o populație sedentară, care practica o agricultură mai avansată, ce includea creșterea, inclusiv furajarea vitelor, folosirea râșniței, cultivarea viței de vie și tehnologia producerii vinului (Gluck, 1978, p. 192).

În mod unanim se susține că numele comitatului Arad, a fost luat de la orașul (cetatea) Orod (Wrodi)¹, atestat documentar în 1132 constituit ca sediu de arhidiaconat, prepozitură² și capitlu³ cu arhivă pentru nobilimea a zece comitate și scaun al judecăților eccleziastice (Dorner, 1967, p. 11). Se mai cunoaște că în 1135 a fost organizată, într-un castru regal edificat pe locul unei vechi fortificații a populației autohtone, identificat ipotetic drept Orod – Arad a fost organizată o prepozitură (Kovach, 1976, p. 118). În Cetate exista o biserică din lemn, în primă formă, refăcută din zid, sfințită și înzestrată în 1224 ca biserică prepozitală, lucru menționat într-o scrisoare a papei Honoriu adresată reginei Jolanda a Ungariei, fără alte detalii (Dorner, 1967, p. 15). Desigur, fundarea acestor două instituții religioase (prepozitură și capitlu), nu a fost făcută la întâmplare, ci determinată de existența unei așezări însemnate.

Prestigiul acestui for emitent de acte juridice particulare a crescut constant odată cu dezvoltarea economică, fiind atestat documentar faptul că, în 1177 exista în vechiul Orod un capitlu cu colegiu, în frunte cu un prepozit care stăpânea pe baza unor dării regale Cetatea Orodului și mai multe sate din comitatele Orod, Zărand, Turda, Alba și altele din Ungaria, bucurându-se de privilegii asemănătoare sediilor episcopale (judecata cu fierul roșu, notariat public). Pe parcursul anilor, în paralel cu creșterea influenței demnitarilor ecclesiastici, capitlul din Arad - Orod, a obținut donații și privilegii substanțiale, printre care un port la Mureș numit Esteuerd și dreptul de a exploata sarea în folosul ei (Kovach, 1976, p. 127). În 1223 este menționat capitlul din Arad sau Orod, ca fiind unul din principalele locuri de adevărire din Transilvania.

Deși există ipoteze, că acest Arad – Orod a fost distrus în 1241 de năvălitorii tătari, în secolul al XIV-lea acesta era cunoscut ca un loc notabil, cu

1 *Mai târziu, dar tot în secolul al XII-lea apare și sub forma de Arad (Dorner, 1967, p 11).*

2 *Prepozitură – abație condusă de un prepozit cu atribuții juridice și notariale.*

3 *Capitlu – consiliu de canonici cu atribuții juridice și notariale (locus credibilis), condus de prepozitul mare, urmat de prepozitul mic, canonicul lector cu rol de notar, canonicul cantor, canonicul custode, canonicul decan, numărul lor fiind completat până la 24 clerici ((Meszaros, Timișoara, 2017, p. 45).*

piață, târguri și schelă de ancorare pentru corăbiile transportatoare de sare.

Pare evidentă strânsa legătură dintre dezvoltatea orașului Arad, cu instituțiile catolice capitlul și prepozitura mai ales pentru perioada veacurilor XII-XVI, activitatea extinzându-se constant până la invazia turcească din 1550. Localitatea lipsită de fortificații, a fost ocupată fără lupte, în timp ce populația îngrozită s-a refugiat în biserica de mari dimensiuni, care a ars, ca restul orașului incendiat (Marki, I, p. 531). Într-o scrisoare adresată episcopului de Agria, la 11 decembrie 1550, cronicarul Anton Verancsici⁴, descrie incendierea orașului de către turci, amintind și de o biserică de mari dimensiuni (Dorner, 1967, p. 18). Mai poate fi menționată scrisoarea episcopului de Oradea, Matei Zaberdin, din 19 ianuarie 1555, care amintește că *anul trecut (1554), pașa Kason a început în jurul Bisericii Orodului, o întăritură oarecare, iar acum ridică un castru patru-later și un pod din lemn peste râu* (Dorner, 1967, p. 15). În continuare nu se mai pomenește nimic de Cetatea Orod nume care dispare în negura istoriei.

Există însă diferite opinii cu privire la identificarea locului unde pot fi plasate până în 1550, cetatea și capitlul, precum și o așezare civilă cu numele Arad sau Orod, în prezent fiind configurate mai multe ipoteze și chiar mituri⁵.

Unii cercetători ca: Ladislau Turoczy (1768), Bel Matyas (1777), Damiani Fuxhoffer (1803), Jerney Janos (1856), Balassy Ferencz (1866), Rupp Jakob (1872) monografiile Aradului: Pertsenyi Nagy Laszlo (1828), Fabian Gabor (1835), Lakatos Otto (1881), Kovach Geza (1976), sau mai recent, Gyorffy Gyorgy (Ungaria) și alții, sunt de părere că acest nucleu al Aradului, care era și sediul comitatului s-a format pe teritoriul localizat în jurul actualelor ruine ale unei Cetăți și Biserici de la Glogovăț (azi, Vladimirescu)⁶. Evoluția acestei zone a fost întreruptă prin campania turcească din 1550 condusă de Kasson - bey pe Valea Mureșului când se produce incendierea și distrugerea vechii așezări și a bazilicii de mari dimensiuni (Barbu, 1998, p. 64; ****Arad. Monografia orașului, 1999, p. 57*). Documentația istorică nu este însă suficient de concludentă, pentru a atribui ruinele de la Glogovăț așezării și vechii biserici a Orodului (Dorner, 1967, p. 21).

4 Anton Verancsici (Antonius Verantius, Antun Vrancic), croat, prelat, diplomat, scriitor, arhiepiscop de Estergom.

5 Este de luat în seamă, studiul lui Eugen Gluck, *Contribuții cu privire la originea toponimului Arad, în Ziridava, XXII, Arad 2000 p. 39 – 51.*

6 Comuna Glogovăț, situată la 7 km de Arad și traversată E-V de DN, numită așa în toate lucrările istorice poartă numele Vladimirescu din 1947. La data colonizării cu țărani germani (1724 și 1756) se numea astfel și era populată de locuitori sârbi și români În colțul de S-V al comunei, pe un teren mai ridicat, înconjurat azi de clădiri recente se află ruinele unei vechi biserici de mari dimensiuni din feudalismul timpuriu. O bazilică cu două turnuri în vest și trei nave, atestată documentar din 1223. Istoricul arădean Fabian Gabor este primul care a prezentat detalii despre aceste ruine (Aradvarmegyeleirasa, vol. I, Buda, 1835, p.92), iar Lakatos Otto minea faptul că piatra construcției, care încă se mai vedea în 1866, a fost folosită pentru construirea bisericii germane din localitate (Arad Története I 1881, p. 31). În 1873, ing. Molnar Pal, delegat al Comisiunii Monumentelor Istorice a întocmit primul plan al bisericii-ruină, iar în 1876 au fost descrise de arh. Romer floris (Dorner, 1967, p. 16).

Pe de altă parte, istorici precum Marki Sandor (1892), la care s-au raliat cercetătorii maghiari Szentklaray Jenő și Juhasz Kalman, cercetătorii români Virgil Vătășeanu, Dan Demșea, arh. Dorin Crainic susțin că Aradul, numit în Evul Mediu aproape fără excepție Orod, nu se afla la Glogovăț (Vladimirescu) ci pe teritoriul cartierului Sarkad (Drăgășani), un *colț* numit în vechime Vonuk sau Vomuk.

Ruinele Bazilicii Catolice din comuna Vladimirescu

Acolo în 1343 exista biserica Sfântul Martin și își aveau locuința meșterii arcași ai regelui ungar (Demșea, Arad, 2015, p.105). În timpul invaziei turcești populația îngrozită s-a refugiat în biserica incendiată care a ars ca și restul orașului (Marki, 1882, p. 531).

Ipoteza este susținută de arh. Paul Dorin Crainic, care nu exclude posibilitatea ca și în perioada anterioară invaziei otomane, așezarea de pe Malul Mureșului ajunsă sub stăpânirea prepozitului catolic să fi fost fortificată cu elemente simple folosite la câmpie: cursul Mureșului, valuri de pământ și palisade din bârne. Încă din 1388 Aradul putea fi diferențiat în trei zone majore: zona capitlului și prepoziturii (fosta fabrică Teba), zona târgului fortificat delimitat spre sud și est de Mureș (Calea Romană, Drăgășani) și zona iobagilor capitlului și prepoziturii, la nord de Mureșul Mic (Piața Avram Iancu, Liceul Moise Nicoară). În acea perioadă, Aradului i s-a luat imensa pădure ce-i aparținea, iar cnezii și voievozii români au fost deposedați de moșii în favoarea regalității (Crainic, 1982, p. 137; Bulboacă, 2012, p.48).

În 1554, pașa Kason a început să construiască o fortificație în jurul bisericii Aradului, iar în anul următor un castel - cetate, întărindu-l zilnic și instalând acolo conducerea sandgeacului (Demșea, Arad, 2015, p. 112).

Absența argumentelor arheologice referitor la existența fortificațiilor constând din palisade, valuri sau ziduri, situație confirmată prin relatarea lui Anton Verancsics că în timpul sultanului Soliman II Magnificul (Suleyman Han, 1520-1566) turcii au cucerit în 1551 ușor Aradul, vin însă în sprijinul ideii că la acea vreme, localitatea era o așezare minoră, lipsită de importanță politică și economică (Dorner, 1967, p. 21).

Legătura dintre Orod și Arad rămâne controversată. Este oare Orodul menționat documentar în 1177, precursorul Aradului? Punerea semnului egalității între cele două nume pare forțată neputând fi demonstrată convingător, existând suficiente argumente pro și contra. Numărul mare de așezări medievale din zona Aradului, lasă să se bănuiască existența unei organizări teritoriale complexe, mobilă în timp și spațiu similară cu altele descoperite din ce în ce mai des pe aceste spații (Gheorghiu, București 2017, p. 187). Pe de altă parte, până în prezent nu a fost formulat nici un argument credibil în baza căruia să fie amplasate în același loc castrul, capitulul și așezarea inițial țărănească a Aradului (Kovach, 1976, p. 127).

Indiciul privind localizarea vechiului Orod medieval, pe actuala vatră a Aradului, se bazează mai ales pe faptul că turcii nu au construit fortificația la Glogovăț ci în actualul cartier Drăgășani, numind insula din apropiere drept Orod. Este însă posibil ca un alt Orod – Arad, să se fi născut pe locul actualului oraș, în zona Vechii Cetăți (Drăgășani – fosta țesătorie Teba), cele două așezări, Arad – Orod, pentru o scurtă perioadă de timp din secolele XV-XVI, existând și funcționând în paralel (Gheorghiu, 2017, p.187). Din cetatea medievală a prezumtivului Orod (Glogovăț), se putea ajunge la Aradul (de azi), dinspre nord, pe Strada Principală, segmentul Bulevardului de la Primărie la Piața Avram Iancu, cale amintită pentru prima dată ca existentă în 1380 (Demșea, 2015, p. 108). Altminteri este greu de crezut că renumitul loc al Orodului medieval să-și fi pierdut chiar și numele iar turcii să fi pus bazele Aradului de astăzi (Demșea, 2015, p.113).

În prezent majoritatea cercetătorilor, care susțin ipoteza că vechea cetate a Aradului, aflată la Vladimirescu, a fost înlocuită în secolul al XVI-lea cu alta construită în alt loc, cu materiale de altă natură, se bazează pe faptul că în secolele anterioare, nu se fac mențiuni despre existența în apropiere a vreunui oraș important sau construcție militară defensivă cu acest nume (Rusu, Hurezan, 1999, p. 35).

Rămâne de explicat când și din ce motive s-au deplasat acestea în cursul secolului al XIV-lea spre centrul medieval al municipiului structurat în cartierul Drăgășani, explicație care poate fi găsită și în schimbările geografice-climaterice din acea perioadă: răcirea climei, ploi torențiale, inundații frecvente, schimbarea cursului Mureșului și sporul natural al populației.

O idee apropiată de adevăr este și posibilitatea ca toponimul Orod sau Arad să fi fost apelativul uniunii de obști sau, mai plauzibil, a vreunui conducător din epoca voievodatului lui Ahtum (Gluck, 2000, p. 51).

Cu toate că unele orașe întărite precum Timișoara sau Lipova, au opus rezistență, între 1551-1556, întregul spațiu arădean a fost cucerit de otomani, marcând astfel dispariția structurilor administrativ-economice ale Regatului maghiar și odată cu ele, sfârșitul Evului Mediu.

Dintre măsurile luate de turci pentru atragerea creștinilor spre islam au fost: interdicția folosirii clopotelor, construirii de noi biserici și mănăstiri și a reparării celor vechi, a folosirii semnelor crucii, participării la procesiuni religioase, a spune rugăciuni cu voce tare în public, interzicerea purtării turbanului și a cismelor galbene și altele de acest fel (Meszaros, Timișoara, 2016, p. 56).

Ca urmare a intrării Principatului transilvan în sfera de interes și influență a habsburgilor, zona Crișanei a reprezentat o frontieră fluctuantă între noii stăpâni (Imperiul Otoman și Principatul Transilvan), pe acest spațiu fiind impus un regim de *condominium*, care tradus în literatura de specialitate înseamnă împărțirea între cuceritori și cuceriiți a atribuțiilor administrative, fiscale și juridice (Mărginean, 2016, p. 216). Teritoriul a fost marcat prin puncte fortificate așezate la distanțe relativ mici unele de altele, cu garnizoane militare, care puteau interveni rapid, în caz de pericol. Majoritatea au fost cantonate strategic fie în vechi cetăți, ori în foste edificii ecleziastice întărite. În afara palâncii de la Arad, poate și cele de la Radna sau Vârfurile, programul de ridicare a unor puncte fortificate noi s-a limitat la reparația și eventual construirea unor minime sisteme defensive constând din șanțuri, valuri și ziduri de lemn, în cadrul unor structuri preexistente⁷. De altfel, în spațiul fostului Regat Maghiar se cunosc puține cazuri de *palanka* or *parkan* contruite de otomani în întregime (Căpățână, 1976, p. 76-80).

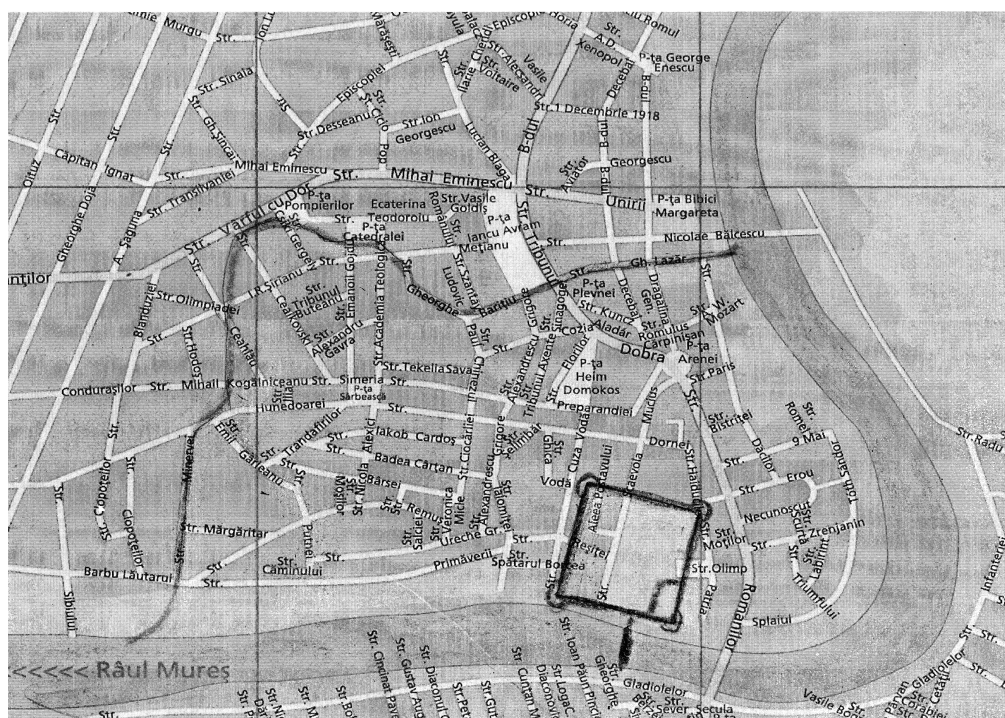
În prezent atât documentele scrise cât și materialul arheologic rezultat din sondaje, crează certitudinea că în timpul sultanului Suleyman Kanunî - Legislatorul (1520 -1566), oștenii lui Kason-bei,

*Sultanul Suleyman Kanunî
(Legislatorul)*

⁷ Fie că a fost vorba de cetăți, castele nobiliare sau chiar edificii ecleziastice, prin realizarea unor înpremuiri din lemn, dublate de șanțuri acestea luau aspectul unor palânci în care erau instalați până la o sută de soldați. Numărul acestor forturi sau întărituri pe teritoriul fostului Regat a crescut gradual de la 29 în 1545, la 61 în 1569, pentru ca în secolul al XVII-lea să ajungă la 1304 (Mărginean, 2016, p.215).

compenți ai oastei vizirului Kara Ahmed pașa⁸, instalându-se fără lupte pe aceste locuri (1551), au edificat pe malul drept al Mureșului, în jurul unei biserici din piatră, o fortificație patrulateră și un pod din lemn peste râu. Conform obiceiului, lucrările au fost executate de constructori ridicați din sânul populației locale creștine numiți cerahor (serahor), de unde și denumirea de salahor în limba română (Decei, 1978, p. 2018). Aceștia făceau drumuri, lucrau la cetăți, tăiau pădurile pe unde urmau să treacă oștile, săpau șanțuri și transportau bagajele armatei. În mod unanim se acceptă că aceste construcții, dispărute azi în totalitate, se aflau în aval de Podul Traian, aproximativ pe locul fostei țesătorii Teba.

Amplasarea spațială a fortificației – palanca turcească

Dintr-un raport (păstrat în manuscris) al Muzeului Județean Arad, reiese că prin 1980 s-au efectuat mai multe sondaje în zona Fabricii de Zahăr și al Școlii Speciale nr. 6 (strada Ghica Vodă), cu scopul de a surprinde și salva informații arheologice legate de vechea fortificație/palanca turcească. Autorii săpăturilor⁹ nu au găsit însă elemente care să permită amplasarea în acest loc a

⁸ Pașa – Titlu cel mai înalt din administrația civilă otomană

⁹ La Complexul Muzeal Arad, activau arheologii: Egon Dorner, Mircea Zdroba, Mircea Barbu

fortificației. Cultura materială descoperită, care a constat mai ales în fragmente ceramice smălțuite de culoare galbenă, verzuie, portocalie, brună și roșiată, dar și fragmente ceramice nesmălțuite, de pipe sau sticlă a fost încadrată în secolele XVII-XVIII. Descoperirile de la Școala specială nr. 6 au constat din fragmente ceramice asemănătoare, fiind pusă în evidență și o groapă menajeră cu multe oase de bovine și bârne de lemn atribuite, unei locuințe din așezarea aflată în vecinătatea fortificației (Mărginean, 2016, p.214). Chiar dacă dovezile arheologice lipsesc, sursele scrise și cartografice permit localizarea fortificației/palânci în actualul cartier Drăgășani, pe suprafața fostei fabrici textile Teba. Acolo se mai văd încă urmele pilonilor din lemn ai unui pod.

În anul următor cuceririi militare (1552), după constituirea eyaletului Timișoara, a fost înființată secțiunea administrativă otomană *nahiya*¹⁰ și *sandjakul*¹¹ Arat cu reședința în interiorul întăriturii (Demșea, 2010, p.38). În sandjakul Arad, cu o suprafață de 7.500 kmp. a fost înglobat o mare parte din comitatul Arad ce se întindea de la Mureș spre miază-noapte și de la Valea Șoimoșului spre apus, incluzând câmpia comitatului Zărand, spre vest întreg comitatul Bekes cu excepția cetății Gyula și părțile de nord ale comitatului Csongrad (Feneșan, 2004, p.39). El cuprindea trei districte (nahiye): Arad cu 59 sate și 719 case, Zărand cu 67 sate și 1018 case și Bichiș cu 61 sate și 1087 case (***) Arad permanentă., 1978, p. 138).

Urmele podului construit de turci

După cucerirea Gyulei și a Inelui (1566), eyaletul Timișoarei a atins dezvoltarea sa administrativ-teritorială maximă, fiind împărțit în șase sandjakuri: Timișoara, Lipova, Arad-Gyula, Cenad, Moldova și Ineu, organizare care s-a menținut așa până la finele secolului al XVI-lea, când Aradul decade în rang administrativ-militar la nivel de nahiye, reședința sandjacului mutându-se la Gyula (Feneșan, 2004, p. 40). Eyaletul Timișoarei avea o caracteristică de-

10 *Nahiye – district, plasă, unitate administrativ – otomană, suordonată kazalei.*

11 *Sandjak – unitate administrativ-militară de bază a Imperiului Otoman cu steag și drapel.*

principilor Transilvaniei, fortificațiile fiind atunci în grabă refăcute sub conducerea castelanului Szelestey Janos, întărite cu brazde de pământ înierbate, după o veche tehnică romană *opus caespiticius*. Incursiunile oștilor transilvane din 1594-1595 au produs pierderi însemnate în tabăra turcească o serie întreagă de cetăți și întărituri cu granizoană din zona Mureșului fiind cucerite.

În continuare, în perioada 1596 - 1599 pe acest spațiu s-au desfășurat asedii și contra asedii atât osmane cât și transilvănene, ajungând în 1599 prin garnizoanele din Lipova a legendarului Baba Novac, în stăpânirea lui Mihai Viteazul.

După două decenii, în 1616, în timpul sultanului Ahmed I (1603 – 1617), turcii, cu acordul principelui transilvan Gabriel Bethlen, s-au reinstalat la Arad, dând curs în continuare unei vieți normale despre care astăzi se cunoaște însă prea puțin. Totuși, din relatarea călătorului Evlia Celebi care a vizitat aceste locuri în 1660, aflăm că Kopruli Mehmed pașa a refăcut zidurile palâncii folosind două șiruri paralele de bârne fixate cu pari groși înfipti în sol și o umplutură înaltă de pământ (dolma rithim), ridicând în interiorul cetății o geamie, consacrată rugăciunii de vineri, un han mare, un ospiciu, o casă pentru administratori, baie (hamam), școală, teke (mănăstire mahomedană pentru derviși) și o casă de petreceri.

Dimensiunile cetății nu se cunosc, dar este știut faptul că fortificațiile turcești de pământ și lemn erau mici așezări, înconjurate cu întărituri/palânci și eventual elemente de zidărie. Ridicarea acestora necesita eforturi relativ scăzute și alocarea unei perioade de timp scurte (Agoston, 2012, p.227; Mărginean, 2012, p.216).

Ca și în celelalte teritorii anexate din Banat, vechea biserică din piatră a fost transformată în geamie, prin înlăturarea crucii, acoperirea picturii murale cu tencuială din var și amplasarea spre Mekka a mihrabului, nișa care îndeplinește funcția de altar. Probabil, în fața și spatele geamiei sau în jurul tek-

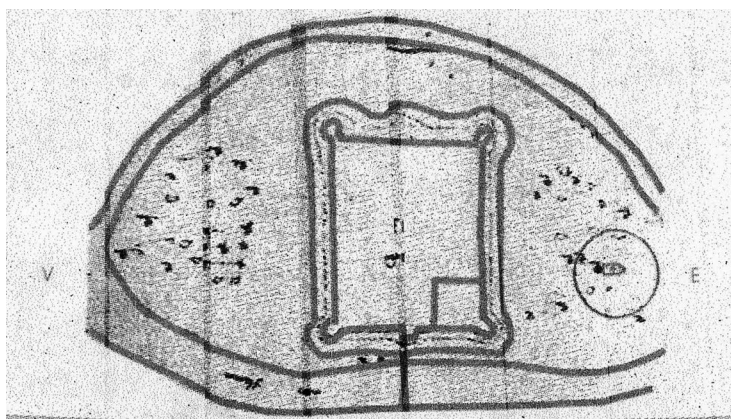

Kopruli Mehmed pașa

ke-ului, a fost organizat cimitirul, impus prin cultul morților, mormintele fiind un mod tradițional de reculegere (Feneșan, 2004, p. 152).

Dervișii și-au întreținut tekke-ul prin muncă proprie, adică din cultivarea pământului și cerșit lângă poarta cetății, unde, din mila publică hrăneau și păsările cerului.

Cetatea avea două porți de scândură numite Poarta Ineului (Yanova Kapusi) la nord¹², spre Piața Romană și Poarta Timișoarei la sud, spre pod, unde a fost ridicat și un turn din lemn. În interior se afla o încăpăre, cu o singură ușă, destinată încasării vămii (bâcul). De la același călător turc se mai știe de colibebele tristeții (ahzân kulubeleri), casele creștinilor de la malurile Mureșului, făcute din trestie și scânduri, cu dughene pentru bălci și de marile târguri cu petreceri unde se adunau 70-80 mii de raiale și beraiale (reaya și beraya) gheaur pentru a face cumpărături și vânzări așa de îmbelșugate de nu se pot descrie. Această societate comercială (cemiyet) era condusă cu multă grijă timp de zece zile și zece nopți de administratorii stăpânirii (Decei, Arad, 2000, p. 91). Dughenele semnalate de Evlia Celebi atestă, pe lângă afluența populației, existența breslelor (esnaf), ca o componentă a activității economice otomane (Feneșan, 2004, p. 100).

Schița fortificației – palacă din Arad

Instaurarea stăpânirii otomane a fost definitivă mai ales prin impactul cultural al unei populații musulmane de origine asiatică asupra locuitorilor creștini din zonă, unde se comunica fluent în limbile română, sârbă și maghiară. Efectul imediat l-a determinat redistribuirea proprietății și a folosirii terenului, pământul devenind turcesc, introducerea registrelor de recensământ fiscal (tahriri-

¹² După cucerirea de către turci a cetății Oradea (1660), poarta de nord a Cetății s- numit a Oradiei (Demșea, 2010, p. 38).

vilayet), a condicilor financiare (maliye defterleri), a cărțior de legi intitulat Kanun Al-i Osman, publicate în diferite forme, deci a noilor relații economice și comerciale.

Mai cunoscute sunt conscripțiile din 1567 și 1579, întocmite de defterdari sultânești, care au înregistrat nominal familiile, dările impuse, producțiile de cereale, cânepă, varză, fân, vin, lemne de foc, venitul morilor, vama, numărul oilor, porcilor, stupilor de albină cu zeciuiala cuventă după ele, amenzile ocazionale, darea de mireasă și altele.

Stăpâni pe zonă, turcii au donat sate întregi spahiilor, pretinzând populației o serie de dări, diferite de cele anterioare, dar aproximativ în același cuantum. În același timp ei asigurau ocrotire în fața samavolnicilor mercenarilor și nobililor maghiari (**Aradul, permanență..., 1978, p. 140). Din sumele încasate de la sate, pășunat și minerit se acopereau în totalitate cheltuielile legate de întreținerea garnizoanei și investițiile (Feneșan, 2004, p. 49).

Se crede că stăpânirea turcească asupra Aradului din această perioadă a dus la dezvoltarea comerțului cu articole meșteșugărești, vite și alte produse agricole către occident, localitatea devenind importantă și prin faptul că podul ce lega malurile Mureșului a oferit singurul loc de trecere sigură peste râu, în orice anotimp al anului. Caracterul agriculturii a fost schimbat, cultivarea pământului fiind în regres. A crescut în schimb creșterea animalelor a cărei mobilitate, inclusiv prin transumanță avea mari avantaje în timp de război. Securitatea drumurilor era încredințată instituției devergiilor care aveau obligația de a supraveghea, întreține și păzi, porțiunile expuse jafurilor: podurile, vadurile cu bacuri, hanurile etc. Mai aveau sarcina să acorde ospitalitate oficialităților și militarilor turci, ajutându-i în caz de nevoie. În cele mai frecvente cazuri cei angajați în acest serviciu sau pentru fundarea de vacîfuri¹³, erau localnici români sau sârbi, mai rar maghiari din Aradul Vechi și localitățile apropiate, recrutați din rândul raialelor privilegiate. Aceștia erau scutiți de anumite obligații ca *muzul* sau *nezi* (găzduirea oficialităților), *celeb keșan* (darea pe oierit), *surgun* (gonaci la vânătoare), *gerahor* (munca la construcții militare), *ulak* (asigurarea cailor la serviciul poștei) și altele. Devergii erau organizați în grupuri de 30 persoane numite *tapan* (tobă), care alegeau locuri mai înalte de unde supravegheau drumul ce-l aveau sub pază, ziua și noaptea. Pe lângă arme (lance, sabie) aveau toba, un instrument sonor care servea pentru a anunța codificat dacă drumul era liber sau existau pericole (Trăpcea, Arad, 1978, p. 209).

13 *Vacîf - fundație islamică pioasă, constituită din persoane particulare aflate sub protecția și controlul statului, care administruu care din administrarea bunurilor proprii, veniturile erau folosite pentru întreținerea unor instituții publice: jeamii, cimitire, spitale, școli, etc.*

Un raport al lui Giovanni Dervente din 1676, prezintă existența în Arad a 240 case ale turcilor, 1000 de case de ortodocși și 40 case de catolici (Rusu, Hurezan, Arad, 2000, p. 65). Prin analogie cu alte descrieri¹⁴, se poate afirma că locuințele erau de formă patrulateră, ridicate pe fundații din bolovani cu tălpi din bârne și pereți din nuiele împletite lipite cu pământ. Se remarcau prin fațade simple, deseori sărăcăcioase, stereotipe, închise cu un acoperiș din mai multe șiruri de scânduri, paie, trestie. În interior, spațiul de familie era distribuit separat de cel economic-comercial, inclusiv la casele cu o singură cameră (Feneșan, 2004, p. 116). Locuințele erau dotate cu sisteme de încălzire și gătit: sobe de cahle, vetre, dispuse în mijlocul încăperii, podine, veselă, pietre de râșniță (Mărginean, 2016, p. 223).

În 1661 vizirul Mehmet Kupruli a colonizat în *varoș*, suburbie aflată în afara fortificațiilor, spre vest și la sud de cetate (extra muros), 400 familii de rascieni¹⁵, o populație recrutată din imperiul otoman balcanic. Se presupune că o parte din coloniști a fost așezată lângă Mureș, între străzile Unirii și Gheorghe Lazăr de azi, în jurul bisericii Nașterea Sfântului Ioan Botezătorul (aflată pe locul Colegiului Național *Moise Nicoară*), formând așa numitul Tyukovăț (Tynkocs Civitas). Alți coloniști și-au ridicat casele în mocirlele și stufărișul dinspre vestul cetății formând nucleul viitorului cartier rascian (Civitas Thokolianum). În pofida deselor incendieri ale așezărilor civile, acestea refăcându-se, s-au grupat spre drumul comercial ce se deschidea înspre nord, către Oradea, Ineu, Jula (Gyula), Buda, formând germenii bulevardului actual (Demșea, 2010, p. 38). Acolo între Mureșuri, (este vorba de brațele râului), pe Insula Mare, drumul ducea de la Orodul medieval (Drăgășani), printre tufe, spini, târși și pomi fructiferi spre câmpia Crișurilor. În apropiere se înșiruiău, unul lângă altul eleșteiele: Talamir, Farkaslyuk (Vizuină Lupului), Papferedo (Baia Popii), Onna (Oana) și Szent Gyorgy-tava (Balta Sfântului Gheorghe), formate prin revărsările râului. O parte a acestui drum ce trecea prin mlaștini era străjuit de pomi fructiferi, la umbra cărora poposeau călugării creștini ce mergeau la scaldă (Demșea, Arad, 2015, p. 111).

14 *Vezi prezentarea casei turcești din Tauț (Mărginean, 2016, p. 222)*

15 *Raizen - populație alcătuită din aromâni, sârbi, români (limba germană)*

Organizarea administrativă în timpul ocupației otomane. Nahya Arad

Orașul otoman astfel format era rezultatul sintezei realizate între tipul local de așezare urbană tradițională și cel musulman, cu predominarea economiei bazate pe comerț și meșteșuguri, căruia li se adăugau edificii de unități administrative și religioase specifice ocupantului (Feneșan, 2004, p. 59). Caracteristica sa esențială era asigurarea rolului strategic și militar, necesitățile civile fiind trecute pe plan secundar.

În această perioadă, Aradul apare din ce în ce mai mult în diverse studii cartografice, prima înregistrare a zonei Cetății fiind făcută pe la 1663 de I.B. Homann, document păstrat la British Museum din Londra (Gluck, 2000, p. 71).

Epoca conflictelor armate se redeschide în 1685. După eșecul turcilor de la Viena (1683), coaliția creștină condusă de armata austriacă, înaintând prin Ungaria, la începutul lui decembrie 1687 a început asediul cetății din Arad, apărată de 1500 spahii și 500 ieniceri. Aceștia, deși aveau o instrucție severă și cai buni, îmbrăcați în zale, cu săbii, arbalete, scuturi, săgeți și căști, au cedat atacului. Noile forțe otomane sosite dinspre Timișoara, nu au fost de nici un ajutor fiind nimicite chiar lângă podul din lemn. Concentrând forțe pe linia Mureșului, sub comanda generalului Veterani, ajutat de generalii Stahremberg și Piccolomini întregul teritoriu al actualului județ Arad a fost ocupat de austrieci, în sprijinul lor fiind aduse și trupe alcătuite din 5.000 voluntari sârbi.

Într-o cuprinzătoare imagine cartografică cu un format de 220/218 cm, păstrată la Landesbibliothek din Karlsruhe, realizată pe la 1687, de un ofițer din statul major al comandantului suprem imperial, ducele Carol de Latharingia, Cetatea este plasată pe o insulă a Mureșului, legată de mal cu o punte dărâmată de turci. În interior se găsea o redută, capabilă să găzduiască 400 de oameni (Gluck, 2000, p. 71).

Pacea de la Karlowitz (Sremski Karlovci, 1699), a stabilit hotarul dintre cele două imperii Otoman și Austriac pe cursul Mureșului. Cu acest prilej, generalul Marsigli, conducătorul delegației imperiale pentru delimitarea graniței, preocupat de împingerea stăpânirii imperiale spre sud, a identificat întreaga rețea a brațelor Mureșului, întrucât teritoriul turcilor, începea doar în afara regimului său hidrografic.

Cei aproape 150 de ani de ocupație otomană au constituit perioada de tranziție spre modernitate pentru o bună parte a fostului regat maghiar. Impactul asupra populației trebuie să fi fost unul major, dat fiind antagonismul celor două lumi, multe din realitățile epocii medievale fiind transformate corespunzător altor forme de organizare impuse de noii stăpâni. Ele au cuprins rețeaua de așezări preexistente în jurul unor centre de putere, care și-au păstrat rolul în continuare, cum este cazul Timișoarei, Cenadului, Lipovei, Ineului, Gyulei etc. Cu toate acestea noile unități administrative create de turci nu s-au mai așezat peste granițele comitatelor medievale. Timișoara a devenit centrul unui vilayet, care avea în componența sa mai multe subunități administrativ militare, sandjakuri și nahye, realizate prin recensământ financiar și cadastral.

În acest interval au dispărut definitiv unele instituții ecleziastice reprezentative pentru lumea medievală (episcopie, mănăstiri, biserici parohiale), dar și care țineau de ordinea socială (cetăți, reședințe nobiliare, așezări etc), turcii reușind într-un timp scurt să se organizeze și să se impună într-un teritoriu ostil, total diferit de spațiul balcanic-oriental din care veneau. Puținii credincioși creștin rămași, nu mai aveau nici măcar instruirea religioasă elementară fără să cunoască în multe cazuri rugăciunile elementare, nefiind în stare să susțină financiar clerul.

Cucerirea Aradului de trupele imperiale a fost urmată de ridicarea unui oraș nou, modern, acțiune care a însemnat de fapt ștergerea în totalitate a culturii și stăpânirii otomane întise pe o durată de 150 de ani, distrugerea fondului urban și a celui militar turcesc, multe construcții fiind deja în paragină din cauza războaielor.

Capturată și ruinată de habsburgi în decembrie 1687, palanca turcească a dispărut fără urmă. Totuși, fondul urban civil-creștin rămas, se pare că era

destul de important de vreme ce în 1702 Aradul a primit titlul de Oraș Comercial. În amintirea luptelor antiotomane, pe diploma acordată de împăratul Francisc I al Austriei, Orașului Liber Regesc Arad, în 1834, descriindu-se conținutul stemei se menționează că: *pe crenelul din mijloc, zace un braț în armură, plecat spre odihnă, pentru alungarea din aceste părți a tătarilor și a dușmanului celui mai tiran al creștinismului, al turcilor* (Mureșan, 2005, p. 380). Aceasta deoarece, în mod fals, istoriografia europeană, a prezentat ocupația turcească drept cea mai neagră și dezastruoasă epocă a acestor locuri. În acei ani, spun cei mai mulți istorici, s-a distrus aici total civilizația veche din timpul Ungariei feudale, s-au ruinat cetățile și orașele, s-au distrus sate, s-au nimicit meșteșugurile, comerțul, agricultura, populația sleită s-a împușinat, iar pușinii locuitori rămași au decăzut la cea mai de jos treptă a barbariei și mizeriei. Osmanlâii erau prezentați printr-o largă propagandă (foi volante, cronici, reportaje de război), drept păgâni ce reprezintă încarnarea deevolului, tirani inumani, războiul dus împotriva lor aparținând astfel întregii creștinătăți apusene.

Există însă voci care nuanțează aceste afirmații devenite imuabile. Referitor la această schimbare, cronicarul transilvan Mihail Cserei, mărturisirea cu vădită melancolie în 1709: *...câtă vreme căutam libertatea, am căzut la strâmtorare și iobăgie cu atât mai mare, nu mai avem nimic, toți am fost jefuiți, care de neamț, care de curuț (ungur) și totuși trebuie să plătim dări, iar înaintea neamțului, n-avem credință și omenie nici cât un câine; Jugul de lemn era greu, am vrut să-l sfărâmăm din grumazul nostru, dar aruncară asupra noastră jug de fier cu atât mai greu. Așa pățește națiunea care-și caută mereu stăpâni noi...*

Stema Aradului Oraș Liber Regesc
(1834)

Administrația Imperială

După un război devastator finalizat prin expulzarea turcilor la sud de Mureș, un război civil purtat de curuți la fel de dureros, terminat prin suprimare rebelilor maghiari antihasburgici (1703 - 1711) și o epidemie de ciumă, guvernul de la Viena s-a ocupat de problemele interne ale consolidării Imperiului Austriac și pe aceste teritorii.

Instaurarea stăpânirii habsburgice a fost urmată de pretențiile Consiliului de Război de a oferi recruți pentru armata imperială. În practică, încorporarea unui tânăr a însemnat frustarea familiei în mod definitiv, de un bărbat apt de muncă. Serviciul militar era foarte îndelungat iar pierderile omenești în războaiele aproape permanente, greu de înlocuit. Chiar și după *lăsarea la vatră*, puțini dintre recruți se mai întorceau vreodată în satele lor. Cota de recruți era fixată pe seama fiecărui comitat. Astfel în 1743, pentru infanterie comitatul Arad a trebuit să dea 77 recruți iar comitatul Zărand 212 tineri. Nu erau puține nici abuzurile comise la recrutări, în special în dauna păturilor celor mai sărace.

Orașul moștenit de la turci, și-a consolidat baza economică, mai ales prin dezvoltarea meșteșugurilor și a comerțului. La 6 octombrie 1702, Aradul primind titlul de *Oraș Cameral*, și-a nominalizat primii săi demnitari. A urmat o nouă sistematizare a localității în conformitate cu planurile aprobate de autoritățile vieneze.

Așa cum arată planul construcțiilor, întocmit de prințul Eugen de Savoia, Aradul modern a fost edificat pe cele două insule formate de Mureș și două din brațele sale, active încă la vremea respectivă. Desprinse pe malul său drept, cu firul apei îndreptat spre vest ele delimitau: Insula Mică (Kleine Insul Arath) chiar lângă Mureș și Insula Mare (Grosse Insul Arath) spre nord. Prima, închisă într-un cot al râului, situată în zona extinsă a actualului cartier Drăgășani, era fortificată fiind notată pe planul unui cartograf militar anonim din 1752, cu numele de *Kleine Fortifications Insul*. Marginile ei nordice și vestice erau stabilite de scurgerea meandrată și leneșă a unui braț, azi dispărut, numit Mureșul Mic (Parvus Marusius)¹⁶.

Corespunzător unei schițe executate de inginerul militar chezaro-crăiesc Suly teritoriul orașului, ridicat pe malul drept al Mureșului, înconjurat la acea vreme de o pădure deasă era diferențiat prin patru sectoare și anume: *Cetatea Veche*, *Zona de refugiu* sau *Retirada* și *Orașul Sârbesc*, despărțite prin Mureșul Mic (Parvus Marusius) de Orașul German.

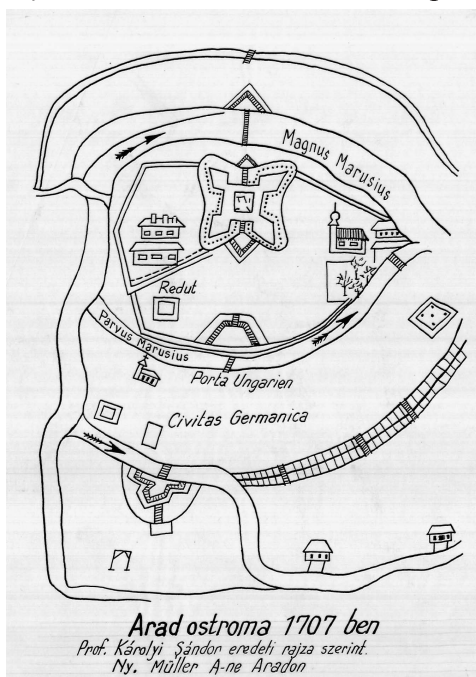
16 Traseul acestuia este descris la paginile 12 și 13

Cetatea (Veche)

În cotul estic al Mureșului, aproximativ pe locul vechii palânci turcești a fost ridicat în perioada 1698-1701, sub comanda lui Georg Johann Haruckern un ansamblu de fortificații din cărămidă și piatră, care cuprindea o întăritură de formă dreptunghiulară, tipică pentru secolul al XVI-lea cu bastioane în stil italian la colțuri, cunoscută de arădeni sub numele de Cetatea (Veche). Avea trei porți, protejate de valuri de pământ semi-circulare de la care porneau tot atâtea poduri peste Mureș și unul din brațe, o barbacană la nord în dreptul porții Vienei, unde staționau trupele de pionieri și o retradă de formă neregulată spre est care ținea seama de cursul Mureșului. O hartă uriașă (645/345 cm), păstrată la Karlsruhe indică și detaliile construcțiilor: patru bastioane, unul străjuind podul refăcut, depozite de armament și alimente, necesare unei rezistențe de lungă durată¹⁷ (Gluck, 2000, p. 71). Era deservită de grănicerii sârbi, colonizați în zona Mureșului.

Cetatea și cazărmile din retrade au fost încartiruite cu Regimentul teritorial 33 de Linie (infanterie) constituit mai ales din fiii țăranilor din comitatul Arad. Proba de foc a fost dată în urma unui asalt, din 10 iulie 1707, când trupele curuților (haiducilor) conduse de Karoly Sandor, au intrat în Arad venind dinspre Gyula. După ocuparea Orașului German au început bombardarea Cetății și a Orașului militar sârbesc pe care l-au ocupat în noaptea de 16 iulie. În timp ce orașul era ruinat prin incendiere, lovirea cetății cu tunurile a continuat și în zilele următoare, fără să poată fi însă cucerită.

În paralel, ciurma izbucnită în 1708 a îngrozit și mai mult populația. Tot atunci, călugării franciscani conventuali au cedat din proprietatea lor, o insulă de pe Mureș (azi dispărută) din dreptul fostei Fabrici de Zahăr, pentru a fi înmormântată o parte a numeroaselor victime (Cserni, 2018, p. 25).

Schița Cetății (Vechi) austriece

Neliniștea și agitația populară, era susținută în întreaga regiune și prin alte forme, mai temută fiind fuga de pe domenii și extinderea considerabilă a haiduciei. La 18 mai 1735, administratorul erarial Paul von Consbruch raporta superiorilor lui despre activitatea unor periculoase cete de haiduci care activau în comitatele Zărand, Arad și întreaga zonă a Banatului. În 1738 maistrul și și alți funcționari mineri, care s-au refugiat în cazarma arădeană de cavalerie au raportat administrației militare din Banat că s-au ascuns mai întâi la Lipova, devenită nesigură din cauza războiului și al țărănilor rău intenționați. Tot acolo s-a refugiat și unterverwalterul din Căpâlnaş (Țigu, 2000, p. 98).

Acolo, între zidurile fortificației s-a format unul din primele nuclee urbanistice ale Aradului modern de tip occidental, locuit exclusiv de meșteșugarii coloniști germani. În mijlocul Cetății se aflau: mănăstirea franciscană, comandamentul, locuința lui Gallus de Porth, primul consul (primar) al Aradului, sectorul ofițerilor și vreo 20 de case ale primilor coloniști germani, majoritatea meșteșugari, membri ai breslelor de curând înființate, printre care au fost: Johann Pesch, Mathias Schlehner, Joseph Fing Johann Barthl, Mathias Nestl, Johann Kelner, Martin Saly, Johann Ludwig, Jakob Reingruber, Johann Schreiber, Michael Stutihminster, Paul Frenkler.

Numărul lor a crescut ușor în primii ani, apoi a început să scadă prin formarea unui alt nucleu urbanistic, grupat în jurul străzii Tribunal Axente (Plathea Major) și al Pieței Avram Iancu. Corespunzător Conscriptiei bisericilor și parohiilor romano catolice (Conscriptio Ecclesiarum et Parochiarum Romano-Catolicarum) din 1778, titlul de *Domn de pământ* investit și cu dreptul de patronat militar aparținea Majestății Sale Apostolice, în cetate neexistând nobili.

Participarea unității militare la războaiele europene ale Austriei a fost inaugurată în 1744 prin bătălia de pe Dealul Artemisio din Italia. După patru ani de campanie în 1748, supraviețuitorii luptelor de la Piacenza, Tidone și Genova s-au reîntors în garnizoana arădeană, dar nu pentru mult timp. Alte contingente au fost trimise în războiul de șapte ani (1756-1763), după care, sub conducerea generalului Ferdinand Philipp Harsch militarii au lucrat alături de populația civilă la construcția noilor fortificații într-o buclă a Mureșului pe malul opus. După construirea unui pod din lemn, timp de două decenii (1763-1783), vechea cetate a fost înlocuită treptat până la dispariția tuturor urmelor sale, cu o nouă lucrare, mult mai complexă, edificată în amonte, pe malul stâng al râului, în Banat.

Demolarea nu s-a făcut la o dată fixă, în 1766 fiind întocmit de Comitat un deviz estimativ de acordare a despăgubirilor pentru civili. În 1773

au fost demolate 4 case din Cetate și 11 din Retiradă. În 1778, în Cetate mai locuiau 121 coloniști germani, casele acestora urmând să fie demolate imediat după mutarea lor în alte cartiere ale orașului. Așa cum menționează locotenentul major, inginerul Ludwig Hubner, printre aceștia se aflau: Bartolomeus Brust, Margareta Pallesch, Georg Hagen, Mathias Prehzing, Michael Schwartz, Franciscus Isengartin, Josph Lueger. În felul acesta fost încheiat un important capitol din istoria acestui cartier finalizat prin desființarea Cetății, a Retiradei și extinderea treptată a orașului spre sud și est până la Mureș.

Unul din puținele vestigii ale acelor vremuri este mormântul stegarului slovac Skultety Laszlo (1735-1831), care timp de peste 80 de ani a fost încorporat ca husar în armata austriacă. Piatra funerară ridicată în 1898, se află în Cimitirul German din Aradul Nou. Împodobit cu imaginea în basorelief din bronz a unui călăreț echipat pentru luptă, obeliscul din marmură neagră atrage atenția prin neobișnuitul textului, incizat în limba maghiară: *Itt nyugszik / a vilag / legidosebb huszarja / SKULTETY LASZLO / a Herczeg Szasz – Coburg Gotha / Huszar ezred zaszlotartója / Szolgat 81 evet / meghalt / 1831 kisasszony 19-es / A vitez katonai erenyeki / elismerese / es kegyelete jeleul emelte / A hadsereg es polgarsag / adakozasabol / Uj Arad kozonsege / 1898 evben.* adică: *Aici odihnește cel mai mare husar Skultety Laszlo, port drapel al Regimentului prințul Szasz-Coburg Gotha, în serviciu 81 ani. Recunoscând meritele militare și harul său ridicat, armata și cetățenii au donat (obeliscul). Aradul Nou, în anul 1898* (Sava, 2011, p. 93).

Pentru vitejia sa, în 1790 a fost promovat sergent și port-drapel. Sfârșitul secolului al VIII-lea l-a găsit la Arad, într-o misiune militară, probabil la Cetatea Veche. Conform unei legende relatată de Dușan Șomra reprezentantul Uniunii Democratice a Slovacilor și Croaților din România cu sediul la Nădlac, în 1812, împăratul Franz Joseph observând port-drapelul de 74 ani și vrând să-l promoveze ofițer, a fost întâmpinat cu refuz, husarul motivând că steagul nu poate fi abandonat niciodată (Ziarul *Glasul Aradului*, 17 iunie 2013).

Piatra funerară a mormântului lui Skultety Laszlo (Cimitirul din Aradul Nou, 2010).

Orașul Sârbesc.

Visteria Imperială extenuată de pe urma îndelungatului război cu turcii (1683–1699), a căutat expediente pentru apărarea noilor granițe. Dată fiind importanța strategică a Aradului, încă din toamna anului 1698, Eugen de Savoia, comandantul suprem al armatei austriece, a ordonat ca o importantă formațiune militară sârbă care a luptat sub conducerea căpitanului Jovan Popovici Tekelija împotriva turcilor la Zenta să se stabilească la Arad. În acest context, începând cu 1702, Consiliul de Război din Viena a prelungit pe Mureșul Inferior, sistemul confinar, bazat pe serviciul militarilor agricultori, obligați anual, la serviciul de grăniceri. Aceștia erau obligați, de asemenea să răspundă combativ la orice chemare, ca de pildă cu ocazia Răscoalei Curuților (1703–1711), condusă de principele Francisc Rákoczi al II-lea, sau războaiele dinastice ale imperiului.

În realitate, calculele strategilor de la Viena s-au dovedit a fi insuficiente, datorită faptului că prea puțini refugiați, în special sârbi, s-au deplasat în extremitatea estică a noilor confinii, din zona Mureșului Inferior. Ca urmare, în această porțiune de graniță, lungă de aproximativ 150 km, au fost cuprinse în sistemul cofiniar și elemente ale populației românești locale, din părțile Aradului.

La început grănicerii au servit ca o oaste populară – *Raitzische National Miliz* (Miliția Națională Sârbă), formată din circa 300 luptători pedestri și 200 călăreți, care în vreme de pace erau agricultori, iar în timp de război, îmbrăcau haina militară, cu echipament și arme proprii. Această structură armată, formată din sârbi colonizați în imperiul habsburgic care în schimbul

prestării serviciului militar pe timp de război primeau pământ în folosință, avea ca sarcină, efectuarea lucrărilor de edificare și extindere a lucrărilor militare, în așa fel încât Cetatea să devină o garnizoană armată.

Grănicerii, inclusiv soldații de rând se considerau oameni liberi, de care nu puteau dispune latifundiarii locali, subordonându-se doar șefilor militari ierarhici. De aceea, încă de la început nobilimea locală, deși puțină la număr, așezată spre nord, în afara fortificațiilor, pe Insula Mare azi Piața Avram Iancu și B-dul Revoluției în criză de forță de muncă, a primit cu ostilitate așezarea lor

*Steagul de luptă a lui
Jovan Popovic Tekelija*

în Arad. Discuțiile purtate în 1702 pe această temă cu trimișii Curtții din Viena, reprezentați de contele Lamberg și emisarul cancelariei Albert Tavonat, nu au dus la un rezultat definitiv. Răspunsul a întârziat și datorită izbucnirii răscoalei curuților (1703), când întervecția grănicerilor a fost benefică.

Lucrând la construcția fortificațiilor, militarii sârbi și-au construit case, pentru ei și familiile lor creînd o nouă așezare lateral, spre vest, dincolo de rețiradă (actuala stradă a Ciocârliei), în jurul Bisericii Sârbești¹⁸. Terenul desemnat, cu o suprafață de aproximativ 1 kmp, nu era dintre cele mai potrivite, deoarece, pe de o parte, acolo se înfunda prin înmlăștinire Mureșul Mic, iar pe de alta locul se afla la o distanță apreciabilă față de drumul comercial ce se deschidea pe axa sud-nord dinspre Timișoara spre Ungaria, prin actuala Piață Avram Iancu – Bulevardul Revoluției. Pentru drenarea terenului, probabil în acea perioadă, a fost săpat până la Mureș, *Șanțul lui Tokoly* (Turkische Schantzen dto, Arok ut, str. Șanțului Turcesc), ca o continuare a Mureșului Mic, colmatat pe parcurs.

Suprafața dilatată din capătul apusean unde în 1702 a fost edificată Biserica Sârbească și casa familiei Tekelija¹⁹ la scurt timp a devenit primul nucleu urban al orașului sârbesc. Folosirea exclusivă a lemnului în construcțiile civile din apropierea cetății ținea de de strategia militară. S-a făcut excepție în edificarea Bisericii Sârbești și a casei căpeteniei Jovan Tekelija care de altfel au fost amplasate în zona mai îndepărtată a fortificațiilor. Spațiul din dreptul altarului, spre actuala stradă a Preparandiei a fost folosit ca piață comercială²⁰ (Medeleanu, 2010, p. 89).

Spațiul fostei piețe comerciale din Civitas Rasciana

18 *Printr-o altă opinie, se susține că această așezare, din jurul Bisericii Sârbești, este mult mai veche. Ea aparținea sârbilor veniți de la Lipova și instalați aici în 1607, peste care au venit ca un al doilea val, sârbii aduși de austrieci, în 1698, pentru a forma trupele de grăniceri, pe linia Mureș – Tisa (P. Vesa, 2006, p.570).*

19 *Majoritatea istoricilor consideră cele două imobile: Biserica Sârbească și Casa familiei Tekelija ca fiind cele mai vechi din fondul urbanistic al Aradului.*

20 *O altă piață din zonă, numită Piața Verde, (pentru zarzavat), era organizată la întâlnirea străzilor Badea Cârțan, Jakob Cardoș și Trandafirilor (H. Medeleanu, 2010, p. 90).*

Mai departe, spre vest, locul mlăștinos, se înfunda în cimitirul sârbesc unde se afla biserica ortodoxă Sfântul Nicolae (strada Alexandru Gavra). În apropiere, spre strada Ceaikovschi de azi, strada Alexadru Gavra numită Brodul Mic (Kiss Brod utca), servea ca loc de trecere cu podul plutitor (bacul, brodul) peste Canalul Mureșul Mic spre nord și vest, marcată pe schița lui Sandor Karoly din 1707.

La întâlnirea străzilor Jakob Cardoș, Bârsei și Badea Cârțan, funcționa Grun Platz (Piața Verde), profilată pe vânzarea de legume și zarzavaturi, pomenită în Conscripția din 1783, când avea doi responsabili: Pal Pivoda și Petru Pecican (Medeleanu, 2011, p. 89). Tăblița indicatoare era fixată pe casa sârbului Petar Bojici (Bizic), consilier al Aradului (1778), judecător (1791-1793) și episcop al Bisericii Sârbe delegat la Congresul Iliric din Timișoara (1790). Piața Verde de forma unei franzele, numită pe harta orașului din 1881 Suveg Ter (Piața Pâinii) era înconjurată de cârciumi, dintre care, cea condusă de crășmarul Jivko Nikolici aparținea nobilului Sava Tekejija (Medeleanu, 2011, p. 89 și 90).

Spațiul fostei Piețe Verzi (Grun Platz)

Următoarele pateuri, cu spații largi sau fronturi înguste, au apărut ulterior acestei așezări de tip rural. Ele grupează casele cu dughenele negusturilor deplasate spre est și nord spre retradă cu dorința unei reședințe cât mai convenabile față de vadul comercial al drumului principal (Anghel, 1994).

Locuit la început exclusiv de sârbi, Racvaros (Orașul sârbesc) avea în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, 157 case înconjurate de grădini, organizate pe unsprezece străzi și trei piețe.

Spre vest, dincolo de strada Ciocârliei unde se sfârșea retrada, în prezent se detașează un ansamblu de străzi: Sava Tekelija, Preparandiei, Dornei, care duc spre primul nucleu civic al orașului sârbesc.

În 1720, cele 412 familii de sârbi, constituiau o populație țărănească, cu un mod de viață și deprinderi rurale, un tip de așezare mixt, semiurban-rural, care a trăit la începutul secolului al XVIII-lea o perioadă economică înfloritoare. Aceasta, în condițiile slăbirii lor numerice, cauzate de reforma turcească din 1690 și revoluția lui Rakoczy (1703-1711). În 1735, au fost impozitate 542 gospodării, din care 341 sârbești, 106 germane, 75 românești, 38 maghiare și 2 grecești. În timpul războiului austro-turc din 1737, a fost înregistrată o altă imigrare a sârbilor, pe aceste teritorii, așezarea extinzându-se spre vest, fiind întemeiat cartierul Pârneava, care în 1783, avea 84 case (Cerovici, 2007, p. 369). Avea o administrație proprie, subordonată Consiliului de Război a Curții Imperiale de la Viena, nobilimea comitatensă neavând nici o autoritate în obștea militarilor din Orașul Sârbesc. Ca prim comandant al Confiniului Militar de pe Mureș, cu gradul de căpitan, Jovan Popovici Tekelija, și-a păstrat funcția timp de peste două decenii, până la moartea sa survenită în 1722. I-a urmat fratele său Ostoja, apoi fiul Jan-ko. În timpul edilului șef Iosif Hammerl și a prefectului De Culm Herdegen²¹, Civitas Rasciana a primit dreptul de a-și organiza o primărie, instalată într-un imobil pe strada Hunedoarei, un han, libertatea de a organiza târguri în zilele Sfinților Petru - Pavel și Dumitru, iar joia avea loc piața săptămânală.

Spațiul de siguranță al fortificației, neconstruit, din jurul Porții de Nord, numită a Oradiei, mocirloase și acoperite cu stuf, a fost treptat asanat și folosit (probabil) și ca loc de târg ocupat de dughenele negustorilor sârbi și a altor etnii.

Războiul austro-turc din 1716–1718 a dus brusc la schimbări esențiale în situația și importanța confiniilor mureșene. Granița Imperiului Habsburgic, s-a dislocat spre sud, iar grănicerii mureșeni, nu mai reprezentau o forță eficientă în războaiele dinastice ce se țineau lanț. De aceea, timp de un deceniu și jumătate, grănicerii nu au mai fost chemați de autoritățile militare la arme, și efectuau doar un anumit serviciu de pază și carantină la limita Banatului cu Crișana. Această situație, mai favorabilă, a permis consolidarea economică a confiniilor mureșene, în special a ofițerilor a căror avere se apropia de cea a moșierilor.

21 De numele prefectului De Culm Herdegen, se leagă și începuturile edificării bisericii minorite din orașul german și a celei ortodoxe în orașul sârbesc. O însemnătate aparte a avut-o mutarea în 1706 de la Ineu la Arad a Episcopiei Ortodoxe.

În consecință Curtea de la Viena deși nu considera încă oportună desființarea sistemului grăniceresc de pe Mureș, a introdus treptat impunerea locuitorilor din confinii la noi taxe și impozite creînd nemulțumiri.

Situația a devenit explozivă în 1733, când Consiliul de Război din Viena a solicitat din nou prezența grănicerilor pe câmpurile de luptă, prin transformarea confiniului grăniceresc într-un regiment de linie, cu asigurarea de către populație a echipamentului și cotei de recruți. Deși proiectul a fost acceptat de mitropolitul din Kalowitz, generalul Handtko comandantul Cetății arădene a raportat că asigurarea uniformelor este dificilă, deoarece materialul necesar nu poate fi obținut din resurse locale, ci doar din achiziții mult prea scumpe, propunând ca pentru aceasta, cei în cauză să beneficieze de o reducere de 25% din impozitul anului respectiv.

În continuare ordinele militare au fost contradictorii. Astfel, în martie 1734, grănicerii mureșeni au primit ordin să plece în Silezia austriacă. La 14 aprilie însă, Consiliul de Război a anulat ordinul, în sensul ca ei să rămână acasă, iar unitățile care se aflau deja în drum să se întoarcă la bazele lor. La scurt timp însă, în 5 iunie s-a emis un nou ordin, potrivit căruia 200 de grăniceri să fie dislocați în Boemia. Dar nici acesta nu s-a pus în aplicare fiind anulat la 2 iulie. În acest fel grănicerii au rămas grevați cu cheltuielile privind pregătirea, echiparea și transportul, fără să fie scutiți de plata integrală a impozitelor. Fiind gospodari, pentru achitarea acestora au căutat în primul rând să vândă vite, apoi grânele din hambare, dar nu au găsit cumpărători. Noua lor petiție din noiembrie 1734 în problema impozitului, nu a avut nici un fel de ecou. Din contră, în continuare, treptat li s-au pretins alte corvezi ca: aprovizionarea stabilimentelor militare cu lemne, munci la întărirea cetății din Arad, sau lucrări pentru curățarea albiei Mureșului. De asemenea au fost aplicate prin taxe și vămi îngrădiri privind comerțul cu vite și alte produse agricole, alături de noi dispoziții privind regimul proprietății lor asupra terenurilor. În opoziție domeniile erariale erau donate unor favoriți ai Curții Imperiale și nobililor maghiari care obțineau *indigenatul*. În felul acesta s-a oprit expansiunea pământurilor grănicerești asupra unor puste, privilegiu folosit până atunci în exclusivitate de ei. Ca urmare, la 8 august 1733 grănicerii au protestat oficial împotriva actului de donație acordat ducelui Rinaldo de Modena, invocându-se faptul că prin stipulațiile ei sunt confiscate unele pertinențe ale cetăților din Arad și Ineu, deservite de grăniceri.

Problemele de mai sus au fost agravate și de abuzuri ale autorităților. Astfel, încă din 1701, comandantul cetății din Arad și-a rezervat monopolul desfacerii berii, vinului și cărnii, arogându-și jurisdicție și asupra meseriașilor civili, ceea ce se materializa în niște taxe percepute în folosul propriului buzunar²⁴

În același timp, grănicerii români și sârbi, enoriași ai ortodoxiei, se găseau în contradicție cu planurile și acțiunile care urmăreau Unirea cu Roma, un rol categoric avându-l ofițerii din zona Aradului. Ei au refuzat nu numai Uniția, ci și colaborarea la crearea unui Regiment de Linie care să înlocuiască total sistemul confinar existent.

Nemulțumirile lor adâncindu-se au determinat amânarea confirmării și întăririi privilegiilor acordate în 1690, situație care echivala cu existența pe mai departe a confiniilor în aceeași structură.

În acest context, răscoala iobagilor din Banat împotriva nobilimii maghiare din 1735 a avut legătură și cu grănicerii de pe Valea Mureșului prin implicarea parțială a comandanților Pero (Petru) Seghedinaț (Pecica), Gheorghe Savici (Arad), Ioan Strba (Nădlac) și alții²². Sorții de izbândă păreau favorabili în sensul că în perioada respectivă, forțele militare imperiale, după serioase înfrângeri, fiind dislocate pe câmpurile de luptă, au făcut ca garnizoanele din Banat și părțile arădene să fie mult slăbite.

Pentru a culege informații și a înlătura suspiciunile privind aderarea grănicerilor din subordine la o posibilă revoltă țărănească, în 3 mai 1735, căpitanul Pero Seghedinaț din Pecica²³, s-a prezentat la invitația generalului Handtko, comandantul cetății, care primindu-l amabil l-a invitat la masă. Amfitrionul, cunoscând din relatarea prizonierului Kovacs Janos, că iobagii din 18 sate erau pregătiți să se ridice la

Căpitanul Pero Segedinaț din Pecica

semnalul și sub conducerea comandantului grănicerilor din Pecica, i-a întins o cursă. Conștient de slăbiciunea forțelor sale, Handtko, a chemat în sprijin cetățenii civili ai Aradului pregătind arestarea arestarea invitatului său prin

22 . După unele informații, grănicerii arădeni au fost implicați și în răscoala țărănească din Banat din 1738 – 1739 (Stoia Udrea, 1945, p. 28).

23 . Biografia lui Pero Segedinaț e puțin cunoscută. Se știe că a fost unul dintre cei mai influenți și respectați ofițeri ai grănicerilor. Ascendenții lui, cu o vechime considerabilă pe teritoriul arădean nu făcea parte din rândul imigranților din Balcani. Născut în 1665, probabil a luat parte la mișcarea antiotomană din Arad, care a avut loc la sfârșitul anului 1685. Integrându-se în sistemul grăniceresc mureșan, a fost avansat la gradul de căpitan și numit, după 1720 comandant al așezării militare din Pecica. După unele descrieri, era un om de statură mijlocie, îndrăzneț și sangvinic cu umeri lați și părul cărunt. Nemulțumit de presiunile unițiilor, în 1735, era conștient de faptul că stăpânirea dorește lichidarea confiniului, cedând teritoriul grăniceresc comitatului și stăpânirii nobiliare (Gluck).

închiderea porților Cetății. Simțind pericolul, Pero Sghedinaț, a sărit speriat în trăsură, grăbindu-se spre poarta de nord, dar era prea târziu, garda în stare de alarmă, l-a somat să oprească și să coboare. A fost arestat de Leopold Talheim, directorul de mai târziu al poștei locale și dus sub escortă în temnița militară pentru a fi supus interogatoriului. La vestea arestării lui Pero Seghedinaț, căpitani din Arad, Nădlac, Cenad, Semic, Șeitin, precum și episcopul ortodox Isaia Antonovici, au solicitat eliberarea deținutului, oferind și garanții, dar influențat de opoziția căpitanului Ranko Tekelija, comandantul a refuzat oferta, luând măsuri suplimentare de pază, prin folosirea civililor.

Generalul Handtko și-a dat seama că situația nici pe departe nu este sigură, cu atât mai mult cu cât nu dispunea de forțe proprii pentru a înăbuși agitația. Continuând tactica de șiretenie, a prezentat ofițerilor grăniceri situația într-o asemenea manieră, ca și cum nu ar ști nimic despre discuțiile lor și mai ales de consimțământul unora dintre ei de a participa la răscoală ordonându-le să-și mobilizeze trupele și să pornească împotriva răsculaților. Speriați de arestarea lui Pero Seghedinaț, toți ofițerii, au crezut că se pot dezvinovăți prin executarea fără comentarii a ordinului primit. Ca urmare, în ziua de 4 mai au început operațiunile. Comandantul cetății, speriat în continuare de răzvrătirea grănicerilor, a încredințat pe mai departe paza și organizarea defensivă a fortăreței, alături puținii săi soldați, cetățenilor Aradului, în număr de 213, îndemnați, ca la nevoie să se folosească și de tunuri.

Între timp răsculații constituiți într-o formație din peste 1300 oameni, și-au organizat la 7 mai, sub comanda lui Sebestyen Istvan la Pădureni, pe malul sudic al Crișului Alb, o tabără de luptă, întărită circular cu o barcadă de căruțe.

Primii, care au sosit acolo, cu un avans considerabil față de unitățile militare de linie, au fost trupele grănicerești din Arad întărite cu compania din Ineu. Încurajați în excese de către comandanți, aceștia s-au grăbit pentru a se dezvinovăți prin fapte sângeroase de suspiciunile care planau asupra lor speriiind locuitorii din Turnu și împrejurimi care au părăsit satele.

Avangarzile au fost bine primite de către răsculați, crezând că au sosit ca aliați, dar în ziua următoare în timp ce grosul formațiilor se așezau pe Câmpul Gorhe s-au produs primele ciocniri violente. După câteva ore de la începerea bătăliei, câmpul de luptă a ajuns în stăpânirea grănicerilor, care au capturat 165 de prizonieri.

Bătălia propriu zisă a început în zorii zilei de 9 mai prin asaltul artileriei, dar după câteva salve încingându-se lupta corp la corp, forțele răsculate din Pădureni au fost dezorganizate și învinse. Grănicerii au părăsit imediat câmpul de luptă îndreptându-se spre Arad, unde au fost primiți cu răceală de generalul Handtko. Este de presupus că atât căpitanul suprem, cât și ceilalți ofițeri care au înclinat

anterior să participe la răzmeriță, au vrut să le dea o șansă de scăpare răsculaților supraviețuitori. Mulți dintre ei au fugit în Banat.

În urma acțiunii concentrate a diverselor forțe armate mobilizate, până la mijlocul lunii mai răscoala a fost definitiv înăbușită. Situația s-a repercutat negativ și asupra haiducilor din zonă, nevoiți să se retragă în adâncul munților Zărandului, acoperiți încă de păduri seculare, autoritățile antrenând în operații ample pentru prinderea lor, toate unitățile militare staționate în zonă, inclusiv pe cea din Arad.

După masacrul de la Pădureni, în Cetatea arădeană au fost închiși alături de căpitanul Pero Seghedinaț, după la cea mai strictă izolare, prizonierii capturați pe parcursul revoltei. Deținuții au fost supuși unei anchete dure astfel că unii, ca notarul Pavel Mircovici din Socodor au decedat în închisoare. Primul interogatoriu a lui Pero Seghedinaț a avut loc în 20 mai, fiind torturat timp de 57 minute prin arderea cu flacăra a pielii cu flacăra, raportul anchetatorilor subliniind ținuta sa curajoasă. În paralel avearea i-a fost sechestrată, bunurile mobile fiind depuse în custodie la mănăstirea Hodoș-Bodrog. Ceilalți martori, ofițerii din Pecica, în depoziția lor, au relatat amănunțit și despre afacerile comercianților turci care s-au perindat pe acolo fiind comunicat numele, data sosirii și discuțiile purtate de Pero privind situația din Turcia, fără a fi fost menționată vre-o întâlnire tainică.

În 8 iunie 1735, Viena a dispus arestarea căpitanului Sevici și a lui Mihai Seghedinaț, fiul lui Pero, dar comandantul Handtko, nu s-a grăbit să dea curs acestor ordine. Deși a încercat, nu a reușit însă să oprească participarea căpitanilor Confiniilor mureșene la Congresul de la Karlovitz unde au fost discutate problemele legate de respectarea privilegiilor illirice. După ezitări determinate de intervenția energetică a acestei reuniuni în favoarea tuturor celor reținuți, comandantul cetății din Arad a trecut totuși la arestarea noilor acuzați, trimițându-i la Buda pe căi ocolite și cu întârziere, unul câte unul. Transferarea lui Pero Seghedinaț a fost încredințată comandantului cetății din Arad, care a ordonat ca transportul să fie păzit de o masivă coloană militară în marș.

Tribunalul special constituit în capitala Ungariei și-a început activitatea la 11 august 1735. Ancheta s-a concentrat în special în jurul lui Pero, care a fost supus unui nou interogatoriu secundat prin tortură timp de aproape o oră. După două zile a fost citat din nou în fața instanței, în vederea confirmării declarației anterioare. Au mai fost audiați încă 151 deținuți, în timpul procedurii judiciare murind șase acuzați. În urma raportului înaintat forurilor de decizie, la 30 octombrie 1735 un număr de 34 dintre ei au fost achitați și eliberați.

Potrivit hotărârii instanței, asprimea sentinței a fost diferențiată în funcție de gravitatea faptei. În prima categorie au fost incluși căpitanul Pero Seghedi-

naț, István Sebestyén și alți doi conducători calificați drept *autorii, organizatorii și încurajatorii teribilei răzvăririi*. Plecând de la considerentul că pedepsirea lor trebuie să servească altora ca o *teribilă pildă*, au fost condamnați la moarte prin tragerea pe roată, începând cu zdrobirea membrelor superioare.

În grupa a doua de condamnați au intrat alți patru fruntași printre care și Pavel Matula. Ei trebuiau decapitați, apoi cadavrele lor urmau să fie trase pe roată. În cea de a treia categorie au fost incluși 12 răsculați, dintre care mai cunoscut era Negru Gornicul. Potrivit sentinței doar patru dintre ei trebuiau să plătească cu viața, aleși fiind prin tragere la sorți. Cei opt condamnați a căror viață se cruța în urma procedurii amintite, împreună cu alți 60 foști răsculați, au fost obligați să lucreze la întărirea fortificațiilor din Buda până la încorporarea în armata imperială.

Un număr de 13 răsculați au fost condamnați la muncă silnică încătușați, pe o durată de trei luni la fortăreață, iar trei predicatori reformați și-au ispășit pedeapsa în temniță, purtând cătușe în tot timpul. În cazul a 15 răsculați, pedeapsa a fost echivalentă cu detenția din timpul anchetei și judecății. În trei cazuri s-au pronunțat pedepse speciale iar trei inculpați au fost achitați. Restul arestaților au fost eliberați pe parcurs fără să existe date precise cu privire la soarta lor.

Întreaga avere a căpitanului Petru Seghedinaț a fost confiscată, iar iobagii care și-au ispășit pedeapsa și-au păstrat dreptul lor de liberă emigrare.

În urma hotărârii Consiliului Secret, căpitanul suprem Sevici, căpitanului de la Nădlac și Mihai Seghedinaț au fost grațiați și repuși în funcție. Se pare că la baza acestei hotărâri au stat considerente de ordin politic, în primul rând liniștirea spiritelor în rândul grănicerilor, care urmau să fie folosiți în apropiatul război antiotoman.

La 4 aprilie 1736, în dangătul clopotelor Catedralei ortodoxe, condamnații au fost scoși din temniță și escortați, sub severă pază militară, în piața Sfântul Gheorghe din Buda. Căpitanul Pero Seghedinaț, care suferise un atac de apoplexie, a fost sprijinit de patru camarazi liberi, care nu figurau printre cei condamnați. Potrivit sentinței amintite, înainte de executarea pedepsei capitale a avut loc tragerea la sorți patru dintre cei 12 desemnați fiind trecuți imediat în rândul condamnaților la moarte. Ceilalți, indiferent de gravitatea sentinței, au fost escortați pe o ridicătură și obligați să privească desfășurarea întregii proceduri zguduitoare. Corpurile neînsuflețite au fost împachetate în lăzi și sub escortă militară, trimise la locurile de destinație. Peste câteva zile a sosit la Pecica, pentru a înspăimânta populația și fragmentul corpului căpitanului Pero Seghedinaț.

Executarea sentinței prin frângere cu roata a lui Pero Seghedinaț

După cucerirea întregului Banat și împingerea graniței Imperiului până la Dunăre, în 1741, spre nemulțumirea grănicerilor, Curtea Veneză a decis desființarea confiniilor militare de pe Mureș și Tisa, urmând ca familiilor foștilor militari să fie conșcriși și încorporați comitatului, acțiune coordonată de primarul macedo-român Pavel Grekici. Unii dintre ei au decis să emigreze în Țaratul Rus, pentru a îndeplini aceeași misiune de grăniceri, dar la hotarul acestei țări cu Turcia.

Astfel, în 1751, la invitația țarinei Elisabeta Petrovna, cu acordul împărătesei Maria Tereza, primul grup de sârbi, alcătuit din 218 persoane, a plecat sub conducerea colonelului Jovan Horvath din Curtici, pe noua reședință din Rusia, numită Nova Serbia, în bazinul Niprului²⁴. Ca să marcheze evenimentul, în perioada 1758 – 1771 a fost emisă o medalie memorială realizată de Jakob Stahlin, rectorul Academiei de Arte Frumoase din Petersburg²⁵ (Stepanov, Timișoara, 2002, p. 88).

O altă parte a grănicerilor mureșeni, s-au așezat în zona bănațeană a Kikindei, unde structura militară a mai dăinuit timp de un secol.

²⁴ Confiniile grănicerești sârbe din Ucraina, au fost desființate de țarina Ecaterine cea Mare în 1764.

²⁵ Medalia (64/5 mm), a fost bătută în aur, argint și bronz, într-un tiraj, azi necunoscut, probabil foarte mic. Aversul cuprinde legenda scrisă cu litere romane antice: D.G. ELISABETA. AUGUSTA. OMN.ROSS (Dei Gratia Elisabeta Augusta Omniae Rossiae), avînd în centru bustul împărătesei prezentat în profil. Reversul cuprinde figura întregă a zeiței Minerva în ținută de luptă, arătând cu mâna dreaptă un monument împodobit cu flori și stema provinciei Nova Serbia (Stepanov, Timișoara, 202, p. 89).

Efectele acestor emigrări s-au simțit mai puțin în cartierul sârbesc din Arad, deoarece, pe această suprafață, în afară de grăniceri au locuit și orășeni civili de etnii diferite. La conscripția din 1775 au fost înregistrate în Arad 463 case, din care 250 catolice (germani, maghiari) și 213 ortodoxe (sârbi, români, greci).

Retirada și Spațiul de siguranță al Cetății Vechi

Considerentele militare au determinat organizarea în jurul fortificațiilor a unor retrade, spații de siguranță neconstruite, delimitate de Mureș și brațul acestuia în est, sud și nord, întinzându-se înspre vest aproximativ până la strada Ciocârliei (Furj ut), de unde începeau construcțiile Orașului Militar Sâresc. Acolo printre cocioabele populației în mare parte ortodoxă rămase după o primă evacuare, au fost amplasate cazărmile de infanterie, depozitele de armament și muniție și un spital de companie deservit de Ordinul Franciscan *Capistrani*. Treptat, mai ales după demontarea cazărmilor și a Cetății Vechi, în dispunerea caselor din fosta retradă se remarcă un alt nucleu compact realizat în jurul Pieței Germane (Piața Cetății) identificată azi prin spațiul larg existent la intersecția străzilor Preparandiei cu Mucius Scaevola) și al Pieței de Pește (Forum Venalium Piscium, Piața Veche, General Cernat, Heim Domokos), așa cum apare în planul inginerului hotarnic Ioan Salix (1797) cu străzile: Tribunalul Axente, Grigore Alexandrescu și Cozia (Medeleanu, Arad, 1982, p. 167-168). Această zonă reprezentativă din vechiul Drăgășani fără să genereze un spațiu închis, este bordată azi de construcții importante. Casele au fost aliniate, așezate una lângă alta, umăr la umăr, constituind un front continuu, la capătul unor parcele lungi și înguste, fără grădini.

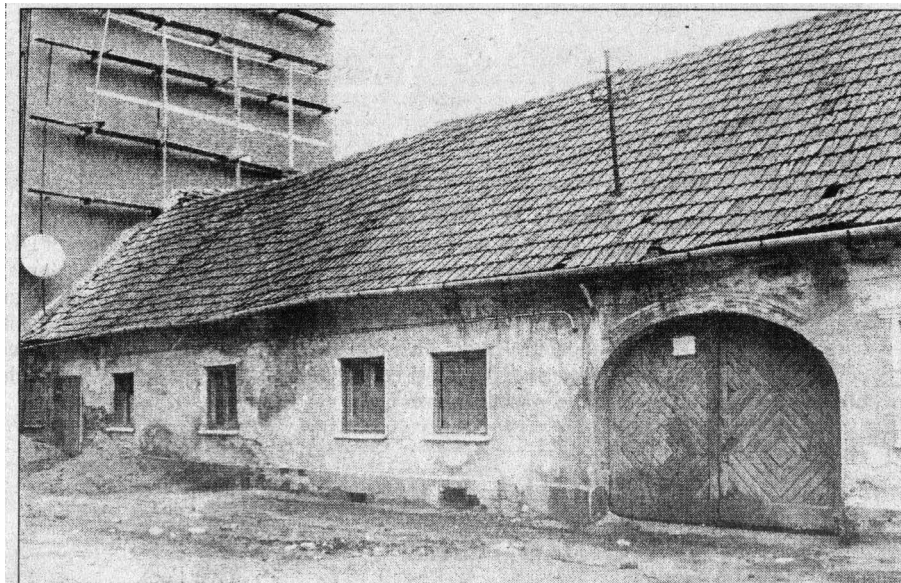
Spațiul fostei Pieței Germane

Spațiul fostei Piață de Pește

Pe această suprafață au fost edificate clădiri majestuoase, care au devenit case de locuit și sediile unor prestigioase instituții, lăcașuri de cult, prăvălii, ateliere, care au animat de-a lungul vremii ca: hanurile *Abecedarul de Aur* (Tribunul Dobra) și *Boul Roșu* (Piața Arenei), localurile *Stadt Vienn* și *Elite* (Grigore Alexandrescu), *Casa cu Lacăt* (Tribunul Dobra), Sinagoga Neologă și Ortodoxă (Cozia).

Deși nu s-au păstrat decât foarte puține construcții din secolul al XVIII-lea, nucleele orașului Die Raitzen Stadt se recunosc azi în structura și textura străzilor din cartierul istoric delimitat de Piața Romană (Arenei), Calea Romanilor, Podul Traian, Malul Mureșului, strada Emil Gârleanu, Piața Sârbească, străzile Sava Tekelija și Cozia, care s-au păstrat, fără modificări importante.

Casă din secolul al XVIII-lea, Piața Heim Domokos (azi dispărută)

Stinghere relicve ale unui Arad revoltat, clădirile, mai ales cele de pe străzile Tribunal Axente și partea estică a Preparandiei au și acum fațade înguste cu acoperișuri povârnite, reprezentând tot ce s-a mai păstrat din Aradul secolului al XVIII-lea (Crainic, Arad, 1982, p. 190). Zona, numită într-o schiță din 1797 *Plathea Major Civitatis Rascianica*, folosită exclusiv pentru locuințe, are în general un regim de construcție alcătuit din parter pe pivnițe care impresionează prin amploare și o complexă distribuție a spațiilor, acoperite cu bolți în mâner de coș și plin cintru.

Deasupra, parterele cu avelă ce adăposteau prăvăliile, erau mobilate cu scări din lemn, înguste și întortocheate care duceau la etajele cu tavane drepte unde se aflau locuințele. Arhitectura

Intrarea pietonală în imobilul din strada Tribunal Axente nr 15

prezentând un baroc vechi, mai modest și ieftin se caracteriza prin șarpantele abrupte, în două ape, fără scaun, doar cu o simplă grindă cu rol de tirant, ridicate peste nivelul pardoselii, cotloanele și coșurile de fum, atestând vechimea acestor clădiri (Crainic, Arad, 1982, p. 190).

După demolarea vechilor cazarme, la începutul secolului al XX-lea, întreaga suprafață numită Ovar ter (Piața Veche) a fost sistematizată și lotizată pentru construcții de locuițe într-un nou cartier Ferencz Jozsef Varoš (azi Piața Arenei și Calea Romană).

Orașul German

Pe Grosse Insul Arath (Insula Mare a Aradului), formată spre nord de Canalul Mureșul Mic, adică între primul și al doilea braț al Mureșului s-a format Civitas Germanica (Die Deutsche Stadt), populat mai ales cu cetățeni: meșteșugari și comercianți germani. Spre sud, traversând un pod, prin vechea piață a Peștelui, se putea ajunge în retradă, Cetate sau la o stradă (Cozia) ce ducea direct la căpetenia sârbilor Tekeliija (Tokoly). În mijlocul comunității, (azi piața Avram Iancu), germanii catolici au construit o mănăstire minorită și o biserică (1702), o statuie a Sfintei Treimi (1746), Primăria (1770), frontul de case continuând spre nord până la cel de al doilea canal. Acesta se deschidea din Mureș în dreptul Palatului Cultural, trecea prin fața primăriei de azi și după

Piața Avram Iancu în secolul al XVIII-lea

mai multe coturi se vărsa tot în râul mamă. La intrarea nordică în Arad, pe locul Sărării, locuitorii au ridicat în 1729, statuia Sfântului Nepomuck.

Șarkad – Drăgășani și împrejurimile

Până la mijlocul secolului al XVIII-lea, cele două așezări reprezentau comunități diferite, fiecare de sine stătătoare cu administrații proprii și subordonări diferite: Orașul Civic (Die Detsche Stadt; Pulgerska Varoș), instituției civile a comitatului și Orașul militar (Die Raitzen Stadt; Voinstvjena Varoș), Consiliului de Război din Viena.

În anii care au urmat, după demontarea cazărmilor ilirice grănicerești (1745 - 1746), așezările din nordul și sudul Mureșului Mic devenite cartiere ale Aradului s-au dezvoltat inegal, treptat creîndu-se între ele un vizibil decalaj, mai ales după 1741, când s-a desființat primăria rasciană unificându-se cu cea germană și după desființarea miliției grănicerilor iliri (1747). Acest fapt a fost menționat de altfel într-un memoriu înaintat în 1783, primăriei de comunitatea sârbească, care se simțea defavorizată. În document se prezenta situația că, *deși în anii din urmă, orașul iliric (ortodox), unde se aflau 400 de case, este amestecat cu mai mulți germani și maghiari, comercianți, dar mai ales meșteșugari, a rămas mult în urmă față de cel german* (Medeleanu, Fl. R. 23-29 martie, 2008). Diferențierile existau însă chiar din primii ani, datorate structurilor profesionale și etnice majoritare care s-au succedat.

Cartierul Sarkad, (Drăgășani, după 1920) a fost creat și dezvoltat în mai multe etape, pe vechea vatră a grănicerilor iliri fiind edificată o localitate nouă, cu unele modificări urbanistice. Dacă, conturul general al așezării, rețeaua stradală, poziția piețelor a spațiilor comunitare și economice, chiar și a caselor au rămas în general stabile, s-a modificat mărimea loturilor, care s-au micșorat permanent²⁶. Deși întreg teritoriul a fost inclus încă din primii ani în componența orașului cameral Arad, trebuie să se țină cont că în Orașul Sârbesc se impunea caracterul majoritar al locuirii ilirice, ortodoxe. Elementul evreesc, german și maghiar s-a așezat pe parcurs, ca forță de muncă în noul sistem economic, industrial-bancar instalat mai târziu. Sporul demografic al populației a crescut progresiv și prin colonizările cu populație de origine română, maghiară, evreiască și germană, începute la mijlocul secolului al XVIII-lea, care au crescut ca amploare în veacul următor.

26 În 1948 aici se înregistra cea mai mare densitate a clădirilor 115/ha față de 85/ha în centru, 58/ha în Pârneava.

O altă delimitare teritorială a orașului este cunoscută din conscripția dicală (fiscală) 1832-1833, când Aradul era împărțit în 13 sectoare fiscale, fără a putea însă fi localizate precis, ele fiind înscrise în document doar cu cifre (Băițoiu, 2006, p. 47). După consultarea listei contribuabililor, se poate presupune că vechiul oraș iliric era cuprins în circumscripțiile financiare numerotate cu II și III. Impozitul (darea) defalcat pentru localitate, armată și Casa erarială (Finanțele statului), se plătea în funcție de averea imobilă deținută (construcții), numărul de chiriași și lucrători, fiind exceptate terenurile virane din intravilan. O bună parte a locuitorilor, așa cum erau: nobilii, funcționarii de stat, militarii cei fără domiciliu stabil, unii bolnavi incurabili nu plătea nici un fel de dare. Din această categorie mai făceau parte: instituțiile de stat, de învățământ și ecleziastice, cu excepția celei evreești.

În districtul financiar II își aveau sediul depozitul Camerei Septemvirale (Camera celor șapte juzi), Cazarma orașului (Varoş kasanya), Casa comunității evreești (Zsido kozseg haza), Abatorul (Vagohid), Spitalul evreesc (Zsidossag ag. Korhaza), Casa evreiască (Zsido jordo haz), Preparandia română (Preparandialy iskolá) și altele. Districtul mai era locuit de un jurat (Krisan Gyorgy), curator administrativ (Ilits Gyorgy), căpitanul orașului (Szekulits Gyorgy), preotul Manujlovits Moises, cârciumari, meșteri. Existau și persoane bogate ca Ilits Gyorgy cu 1 sezonier, 3 case de categoria a III-a, 7 jugăre de terenuri arabile pentru care plătea 6,36 florini, Szekulits Gyorgy cu 2/8 dintr-o casă de categoria a II-a, 1 casă de categoria I-a, 4 jugăre de pășuni de categoria I-a, pentru care plătea 9 florini; Maisrovits Ferentz, cu 1 servitor, 1 sezonier, 2 cai de ham, 3 case de categoria a III-a, 8 jugăre de terenuri arabile de categoria I-a. Casa Comunității Evreești, deținea 1 4/8 casă de categoria I-a, darea fiind de 9,40 florini. Populația evrească nu era proprietară de terenuri agricole dar deținea case, jeleri (chiriași), servitori, ocupându-se cu comerțul, impozitul pentru veniturile din aceste activități fiind mai mare. Astfel, evreul Izrael Barth care avea 1 iobag, 1 jeler, 1 servitor și avea venituri din comerț de 150 florini, plătea un impozit de 25,48 florini, iar Epstein Leopold cu 1 jeler, 1 casă de categoria a III-a și venituri de 250 florini datora statului 60,467 florini (Băițoiu, 2006, p. 50).

În circumscripția III erau înscrise Biserica *Sfinților Apostoli Petru și Pavel* (Biserica sârbească), *Domus Sartorum* iar dintre locuitori, preoții Tanasovici Nechifor și Todor Cristian.

După o stagnare de câteva decenii, legată de ciumă, inundații și probabil de zvonurile privind mutarea Aradului de pe actuala vatră, mai spre nord (Grădiște), breslele au luat o mare dezvoltare, atrăgând populația care dezvoltă

orașul prin imigrare. În 1825 și-a început activitatea primul atelier cu salariați producând mașini-unelte, deschizând drumul spre marea industrie.

În dimineața zilei de 17 august 1834, o delegație de dregători arădeni, în frunte cu notarul șef Lazăr Mihailovici, însoțit de căruțe împodobite multicolor și miliții civile călări, a trecut în Banat, peste podul din lemn al Cetății noi, terminate în 1783, îndreptându-se prin Aradul Nou spre Zădăreni. Acolo a fost întâmpinat Comisarul Regal, baronul Lorincz Orczy, cel care aducea de la Viena mult râvnita confirmare a Diplomei de *Oraș Liber Regesc*. La intrarea în Aradul Nou, baronul L. Orczy, a fost preluat de o altă delegație formată din două banderii călare, ale cărei purtători de cuvânt a fost curatorul Andreas Boroș. În fine, toată lumea, în frunte cu luxoasa caleașcă a comisarului regal trasă de șase cai, împodobită cu panglici și harnașamente lucitoare, conduși de vizitii îmbrăcați sărbătorește în negru, a trecut din nou podul din lemn al Cetății înaintând sub avangarda poștalionelor care trâmbițau printre breslele și asociațiile cetățenești, cu drapelele aliniate. Acolo și membri comunității israelite aliniați în fața sinagogii de curând inaugurate au prezentat comisarului regesc prin rabinul șef Aaron Chorin o scurtă cuvântare onorantă. În puternice proclamații de *vivat* și *eljen* (trăiască) s-au oprit la cortul mare ridicat în Stadthaus gasse (Piața Avram Iancu). Acolo, în fața primăriei și a mulțimii adunate, Heim Dominicus, constructor-arhitect și primar al orașului, a preluat prețioasele însemne: Diploma sigilată și cornul decorativ din fildeș.

Delegația Imperială, pe strada Tribunal Dobra (1834)

Dincolo de fastul în sine²⁷, această acțiune începută cu mai bine de un secol în urmă (1725), a fost dominată de rațiuni economice. Ținând cont sub formă de recompensă, de purtarea curajoasă, demnă și generoasă a locuitorilor săi germani și iliri, în timpul războaielor cu otomanii (1788 – 1790), Italia (1799), și mai ales cu Franța timp de două decenii, prețul stabilit de Împăratul Francisc I a fost de 200.000 florini. Suma nu pare exagerată, comparativ cu cea achitată după patru decenii (1783) de Sigismund Lovasz, administrator cameral și vice-comite de Timiș, care pentru domeniul Aradul – Nou a vărsat trezoreriei austriece 160.000 florini. Să nu uităm că la acea vreme, Aradul, cu 5.285 familii, 2.463 case, 2.731 jugăre (peste 1.360 ha) teren arabil, 2.556 Jugăre (780 ha) fânețe, în Bircăș (Pârneava), Gai, Șega, Libaș (Poltura) era de departe cea mai populată și bogată localitate din regiune.²⁸

La jumătatea secolului al XIX-lea au început lucrările ingineresti de asanare a suprafeței orașului, prin înfundarea canalelor și acoperirea gropilor. Concomitent cu construirea digului, terminat într-o primă formă în 1880, ecluza Mureșului Mic a fost demontată, vechile cimitire desființate iar canalul astupat cu pământ până la Biserica Sârbească. Acolo, o suprafața de formă aproximativ pătrată, din fața bisericii a fost bordată cu fronturi construite și deschideri spre străzile: Academia Teologică (N), Emanoil Gojdu (N), Mihail Kogălniceanu (V), Hunedorei (V), Preparandiei (E), Cernei (E) și Nicola Alexici (S).

Odată cu aceasta s-a definitivat și conturul de azi al Pieței Sârbești, suprafață care, până în urmă cu câțiva ani, era amenajată ca spațiu verde. Urmele acestuia, sunt încorporate azi în câteva exemplare de *Styphnolobium japonicum* (L.) Schott - salcâm japonez, cultivat și scuarul de lângă Palatul Sârbesc.

În 1869, societatea pe acțiuni *Calea ferată Rutieră Arădeană și Fabrica de Cărămidă cu Aburi* care a concesionat de la primărie transportul public de călători și marfă, a inaugurat primele linii ale tramvaiului cu cai. Cei 40 de invitați oficiali au urcat în trei vagoane împodobite cu steaguri și au străbăbătat în 45 de minute, traseul de la capătul podului din Piața Boul Roșu (Piața Arenei) până la podul de lemn de lângă Pădurice și înapoi. Cu ocazia recepției care a

27 În zilele următoare programul a cuprins slujbe religioase, defilări ale gărzilor civile, spectacole la teatrul orașului, concerte ale conservatorului muzical, baluri și petreceri populare cu mese festive la primărie, în Sala Celor Trei Crai și Pădurice. Populației i s-a împărțit carnea a doi boi grași și mari, prăjiți dintr-o bucată, oferiți de breasla măcelarilor, în timp ce de pe trei schele s-au turnat 130 găleți cu vinuri roșii și albe. Întregul oraș a strălucit în toate serile într-un noian de lămpi și pancarde, întreaga piață a primăriei fiind împodobită cu opaițe din tăvi cu păcură. În ultimele zile (25 – 28 august 1834), au avut loc activitățile de restaurare a magistraților a Orașului devenit Liber regesc, până la completarea numărului de 60 cetățeni electori, a corpului funcționarilor publici și a primarului în persoana lui Heim Dominicus. Festivitățile s-au încheiat cu salve de tun, urale și binecuvântări la adresa Majestății Sale Francisc I

28 Pecica (maghiară și română) – 1764 familii; Aradul Nou – 1087 familii; Șiria – 982 familii; Lipova - 748 familii.

avut loc cu acest prilej, au vorbit viceprimarul Ferenc Pasztory și reprezentantul societății - Pal Wallfisch. Au fost date în folosință trei linii de tramvai cu o lungime totală de 10,2 km prelungită după câțiva ani la 13,6 km. În felul acesta marginea de est a cartierului Sarkad (Drăgășani), a fost racordată primei rețele de transport public arădean. La începutul secolului al XX-lea, linia calea ferată a fost prelungită din Piața Arenei, pe Calea Romanilor, Mucius Scaevola (Uzina de Gaz), Malul Mureșului, unde urma spre vest cursul râului până la Fabrica de Hârtie și Celuloză (Fabrica de Zahăr). La început, au fost folosiți pentru tracțiune caii, în 1913 aceștia fiind înlocuiți cu locomotive cu aburi și benzină.

Tramvaiul cu cai, inaugurat în 1869

În 1909, în Piața Sârbească, străzile: Sava Tekelija (Pava ut), Preparandiei, Dornei, Damianics, Cuza Vodă, Piața Luptei, s-a introdus rețeaua de alimentare cu apă în sistem centralizat (Ujj, 2011, p. 73). Pentru colectarea apelor reziduale, s-a folosit o perioadă de timp metoda epurării, prin amenajarea unor colectoare private. Astfel, Serviciul Apelor Regiunii a VII-a Arad, l-a autorizat, pe Huber Francisc, cu domiciliul pe strada Kogălniceanu 17, de a exercita pe cheltuială proprie, activitatea numită: *Uzina de apă – prister în sistem Stern*²⁹, până la introducerea canalului Shone. Construcția

²⁹ Activitatea trebuia menționată în Cadastrul folosințelor de apă a municipiului Arad, corespunzător art. 54 din Legea Apelor. Ulterior Primăria a mai acordat asemenea autorizații și altor persoane (AN, PMA, D 133/1934-1935).

din beton, consta din două bazine de dizolvare, cu un volum de 5,82 m.c., racordate între ele cu tuburi metalice. Fiind așezate la nivele diferite, apa menajeră, colectată de la 20 persoane (2 mc/zi), curgea gravitațional, spre un bazin de oxidare (1,8 mc), prevăzut cu grătar și filtru de cox (1,1 mc) și ventilație la acoperiș. După ce trecea printr-un bazin de dezinfectare cu var, apa depoluată, era deversată într-un canal pluvial (AN Arad, PMA D 293/1933, f. 15). În 1925, pe străzile Hunedoarei, Minervei și Lae Barna au fost amenajați hidranți pentru alimentarea sacalelor de pompieri (AN Arad, PMA, D 93/1926, fila 33), fiind extinsă și rețeaua de sonerii pentru cazuri de incendiu, pe străzile Lae Barna, Mihail Kogălniceanu, Dornei, Cuza Vodă, Malul Mureșului.

De asemenea au fost regularizate străzile Putnei și Sărindar și s-a reparat pavajul pe străzile Cuza Vodă, Ciocârliei, Kogălniceanu. Cu toate acestea, locuitorii străzilor Brumărel, Spiru Gheorghiu și Neacșu Bogdan, alături de medicii orașului, reclamau printr-o scrisoare adresată primarului în același an, că *ulițele respective sunt atât de ruinate încât pe timp ploios, nu se poate circula nici măcar cu birjele, iar căruțele de transport rămân blocate în noroi. Nu se poate merge nici pe picioare, iar prim medicului dr. Luszt i s-a rupt automobilul. Drept urmare, căruțele mese-riașilor sunt trase pe lângă case degradându-le* (AN Arad, PMA, D 167/1925, fila79).

ișmea pe strada Jacob Kardos

În 1928, calea ferată urbană pentru călători și mărfuri a fost demontată, în oraș fiind introdusă rețeaua de transport în comun cu autobuze, sistem în care nu a fost cuprins cartierul Drăgășani. Dintr-un recensământ rezultă că în 1931, cele mai circulante străzi din zonă erau Tribunalul Dobra și Calea Banatului

Stradă în cartierul Drăgășani

(Romană) cu o frecvență zilnică de 192 vehicule (58 automobile, 11 autocamioane, 17 birje cu un cal, 3 birje cu doi cai, 17 furgoane goale cu doi cai, 34 furgoane cu doi cai încărcate, 4 platforme cu doi cai și 46 autobuze). Acest lucru a determinat și asfaltarea lor încă din 1899. Calea ferată a fost refăcută în 1948, pentru circulația tramvaiului electric spre Aradul Nou, iar în urma extinderii liniei pe tronsonul strada Pădurii - Kogălniceanu – Dornei – Piața Arenei, începând din 1970, Drăgășaniul a fost legat de zona centrală și cartierele Alfa, Cimitirul Pomenirea, Obor, Aurel Vlaicu.

În ceea ce privește construcțiile civile, ele nu s-au limitat la edificarea unor case de locuit compuse din una-două camere cu anexe gospodărești, realizându-se și lucrări reprezentative, concepute și ridicate de arhitecți și maeștri zidari, așa cum sunt: Milan Tabacovici (Palatul Sârbesc), Iosif Șteiner (Decebal, nr. 37) Kondorossy Coloman (Badea Cârțan 8, 46; Minervei 16), Balog George (Minervei 37), Csernyei Martin (Cuza Vodă 8; Mărgăritar 8), Ioan Turnerer (M. Kogălniceanu 27), Ioan Risztin (V.A.Urechea 5; Remus 3), Mihai Tarko (Badea Cârțan 40), Ioan Mărian (Gr. Alecsandrescu nr.43; V.A. Urechea 31 și 46; M. Kogălniceanu 380), Francisc Heim (M. Kogălniceanu 19), Mihai Probst (Hortenziei 36), Iosif Fodor (Badea Cârțan 22), Ioan Turnerer (Fabriciei 2 și 6a), Ștefan Gabor (V.A. Urechea 59), Francisc Eberlein (V.A. Urechea 33) și alții.

Considerat insalubru și cu un fond de case lipsit de valoare, după 1970, nu au mai fost eliberate autorizații de construcție, întregul cartier limitrof Mureșului cuprins între Calea Romană și zona Alfa fiind propus pentru demolare. Drept urmare, teritoriul, lipsit de investiții, s-a degradat și mai mult, vechile clădiri fiind ocupate doar vremelnic.

Începând din 2004, Ansamblul urban cuprins în spațiul limitat de cursul nordic al Mureșului, până la intersecția străzilor Remus cu Nicola Alexici, notat cu AR-II-a-B-00478, alături de o întinsă suprafața din Centrul Orașului, este considerată Zonă Istorică³⁰, fiind pusă sub ocrotire, alături de unele imobile reprezentative, așa cum sunt:

Plăcuța cu indicarea limitelor spațiului istoric ocrotit

30 La sud: malul nordic al buclei râului Mureș (care înconjoară Cetatea Aradului); la est: cursul râului (dîgul), până la intersecția străzilor Remus cu Nicola Alexici, la vest: de-a lungul străzilor Emanoil Gojdu, Piața Catedralei, traversează strada Mihai Eminescu, strada Ion Luca Caragiale, strada Mărășești, până la intersecția cu Calea Victoriei; la nord: de-a lungul străzilor Elena Ghiba Birta, Ștefan Augustin Doinaș și Piața Drapelului, de-a lungul Bulevardului Revoluției, până la intersecția cu strada I.C. Brăteanu, capătul de nord al străzii I.C. Brăteanu, respectiv Râul Mureș (MCC, Lista Monumentelor Istorice, 2004).

Podul Traian (AR-II-m-B-00476), construit în 1910 (detalii la paginile 31-34).

Hotelul Stadt Wien (AR-II-m-B-00480), azi demolat, strada Grigore Alecsandrescu, nr. 6, sfârșitul secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea.

Fostul hotel Stadt Wien

Casă (AR-II-m-B-00481) strada Grigore Alexandrescu, nr. 16, sfârșitul secolului al XVIII-lea.

Casa Gr. Alecsandrescu nr. 16

Școala Generală (AR-II-m-B-00495), strada Ciocârliei nr 27 (detalii la pagina)

Casă (AR-II-m-00536), strada Preparandiei nr. 2, sfârșitul secolului al XVIII-lea.

Preparandia Română (AR-II-m-B-00537), azi muzeu, strada Preparandiei nr.13 (detalii la pagina).

Sinagoga neologă, strada Tribunalul Dobra nr. 10 (detalii la pag).

Biserica Sârbească Sfinții Apostoli Petru și Pavel (AR-II-m-B-00562), Piața Sârbească nr. 1, 1698 -1702 (detalii la pagina).

Palatul Sârbesc (AR-II-m-B-00563) Piața Sârbească 7-8

Impunătorul edificiu, conceput în 1913, de arhitectul arădean Milan Tabacovici adăpostește Casa Parohială și locuințe familiale. Cele două nivele, ale clădirii au o desfășurare pe trei străzi la fațadele cu colțurile rotunjite putându-se descoperi elemente floral - vegetale ale arhitecturii secesion. Dispunerea lor asimetrică, înlătură monotonia suprafețelor zidăriei, dându-le personalitate. Aspectul modern, al clădirii într-un vădit contrast cu imobilele din jur, este dat de cele două rânduri de balcoane exterioare, cu balustrade metalice și ferestrele mari, cu parasolare Esslinger, rulouri din lemn de tei montate în rame metalice. Trei porți pietonale în două canate, conturate discret cu decor vegetal, conduc prin câte o galerie spre casa scărilor îngrijit lucrate și spre curtea interioară. În capătul fațadei dinspre răsărit, a fost construit în turn circular, cu acoperiș țuguiat de culoare verde, asemenea unui coif baroc demn de un castel. Din punct de vedere estetic, construcția dă o notă suplimentară de farmec, fiind folosită pentru accesul la pod prin montarea unei scări spiralate cu 88 trepte din lemn. Poarta mare, cu ancadramente masive, permitea accesului căruțelor pentru aprovizionarea locatarilor cu lemnele necesare încălzirii apartamentelor confortabile, înalte și luminoase. O clădire, care servea ca spălătorie și locuință pentru paznic, se afla alături.

Palatul Sârbesc

Printre locatarii de seamă al imobilului, amintim pe preotul protopop Dragutin Ostoici (1909-1999), originar din Gelu (județul Timiș), istoric și pictor autodidact, cunoscut prin două iconostase și numeroase icoane, inspirate din erminia ortodoxă.

Hanul La Abecedarul de Aur (AR-II-m-B-00564) (str. Sinagogiei nr. 2 colț cu Tribunalul Dobra). Construită în 1820, este cea mai veche clădire cu spații comerciale din Arad, având destinație de prăvălie, farmacie, restaurant cu hotel. În 1963, cu prilejul restaurării imobilului, încăperile vechilor magazine, cu frumoase uși din fier forjat lucrate cu migală de breslași, fiind transformate în locuințe s-a schimbat aspectul parterului. Pe balconul cu grilaj din fier forjat era scris anul 1820, iar pe frontispiciul de la colț, pe o placă din marmură era gravate în limba germană numele comercial al firmei: *Zum goldenem ABC* adică La Abecedarul de Aur.

Casa cu Lacăt și Trunchi (AR-II-m-B-00572), str. Tribunalul Dobra nr. 7, colț cu Piața Plevnei.

Clădirea construită în 1815 de comerciantul vienez Iosif Winkler, consemnează, o veche amintire legată de viața breslelor din secolul al XIX-lea. În colțul imobilului, într-o nișă creată special a fost așezat în 1827, la cererea negustorului macedo-român Andrei Trandafir, un trunchi de arbore, cioplit de sculptorul timișorean Moritz Heim după un model vienez și închis cu o bară metalică arcuită, zăvorâtă la un capăt de un lacăt imens lucrat de un meșter iscusit. De-a lungul vremii a fost învelit în tablă și bătut de calfe cu piroane și țințe, ca semn al trecerii lor prin Arad. Asemenea semne ale breslelor, mai pot fi întâlnite la Viena, Bratislava, Buda, Timișoara, Oradea și alte orașe din fostul Imperiu (Demșea, 2006; Barbură, 2008).

Casa cu Lacăt

Fiind furat după 1990 și apoi recuperat butucul se află în prezent depozitat la Complexul Muzeal din Arad.

Restaurat în 1851, dată înscrisă deasupra intrării, supraînălțat cu un etaj cu puțin înainte de 1900, imobilul a suferit transformări în 1963, prin schimbarea destinației parterului clădirii din spații comerciale în apartamente de locuit (Kiss, 1976, p.448). Vechea feronerie a balcoanelor întunecatei curți interioare a fost înlocuită cu una lipsită de motivele decorative inițiale. Două porți pietonale de acces în interior situate în unghiuri diferite dinspre cele două străzi laterale, ușurau circulația discretă a angajaților poliției secrete austriece instalată acolo până în 1867. În prezent, clădirea adăpostește 14 apartamente și două spații comerciale.

Butucul Calfelor

Sinagoga Neologă (AR-II-m-B-00573) str. Tribunalul Dobra, nr. 10 (1827 – 1834) (detalii la paginile 112-114).

Hanul Boul Roșu (AR-II-m-B-00574), strada Tribunalul Dobra nr. 22, azi locuințe (detalii la pagina 184).

Fostul sediu al Căminului Muncitorilor (AR-IV-m-B-00689), azi cabinete medicale strada Paris nr 2, 1913 (detalii la paginile 184-186).

În zonă au mai fost identificate și alte clădiri monumentale sau istorice, neclasificate în listele de patrimoniu cultural – istoric sau arhitectural, așa cum sunt:

Casa Sava Tekelija, strada Sava Teklija nr. 4 (detalii la paginile 210 și 234).

Școala Generală Ștefan Cicio-Pop (1906) strada Ciocârliei nr. 27 (detalii la paginile 166-167).

Sinagoga ortodoxă (detalii la pagina 114).

Casa Damjanich, din strada Tribunalul Axente nr. 20 (detalii la pagina 233).

Casa din strada Tribunalul Axente, nr. 15, este cea mai veche casă de locuit cu etaj din Arad, singura rămasă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Clădirea construită la comanda și după gusturile unui târgoveț al vremii (Kiss, 1976, p. 461) este cu fațada îngustă de 3 metri, cu două ferestre mici la etaj, iar la parter un geam și ușa de la magazie.

Casa din Piața Plevnei nr. 2, un imobil cu etaj, a fost construită în prima jumătate a secolului al XIX-lea, în stil empire

Casa din strada Cozia nr 5, colț cu str. Gr. Alexandrescu, azi demolată, construită în stil oriental, în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Apartamentele de locuit erau amplasate la etaj, în timp ce parterul era ocupat cu magazine comerciale. În colțul clădirii, la etaj, se deschidea un balcon cu un interesant și elaborat grilaj din fier forjat.

Casa cu două etaje de pe strada Decebal nr. 37 (colț cu Piața Arenei), construită în 1910 după planurile arhitectului Iosif Steiner, îmbracă haina secesionului geometric. Edificiul impune prin îmbinarea armonioasă a fațadelor, cu balcoane curbate semicircular, încadrate de pilaștri adosați și plasate sub acoperișul cu atice trapezoidale. Pe zid au fost aplicate plăci de faianță și însemne masonice. Privirea este atrasă de turnul piramidal, masiv plasat pe colț, cu învelitoarea acoperișului străpunsă de două atice simetrice. Galeria porții pietonale, îngrijit lucrată cu cărămidă aparentă și stucaturi zoomorfe la colțuri, continuă cu casa scării, bogat ornamentată prin feronerie balustradei ornată cu decor floral, ce însoțește treptele din marmură roșie ce conduc la etajele superioare, unde uși înalte, în două canate deschid calea spre apartamentele de locuit (Lanevschi, p. 118).

În 20 decembrie 2011, a fost recepționată cea mai recentă lucrare de reabilitare a Centrului Vechi al Aradului, ocazie cu care a fost reluată circulația tramvaielor, în zonă (Str. Preparandie și Dornei). Lucrările realizate de consorțiul Tehnodomus SA Arad și SIRD SA Timișoara, în valoare de 4,7 milioane lei au început în 2009, fiind modernizate 12 străzi (4.417 m) Podul Traian, rețelele de apă, iar numărul de puncte luminoase în iluminatul public a crescut la 153 (*Glasul Aradului*, 21 decembrie 2011).

Casa de pe strada Decebal nr 37

Lucrări în Piața Sârbească (2009)

IV. COMUNITĂȚI ETNICE ȘI RELIGIOASE

Există încă incertitudini referitor la cultura tradițională și începutul activității religioase în acest vechi cartier al Aradului. Pentru moment, ipotezele încă nu și-au găsit soluționări care să mulțumească fără rezerve.

Din *Legenda maior*, a Sfântului Gerard, reiese în mod clar că în Voievodatul lui Ahtum din Banat – Crișana (secolul al XI-lea), religia dominantă a fost creștinismul de rit european. Însuși ducele, inițial păgân, s-a botezat la Vidin după ritul grecesc. Potrivit documentului amintit, Ahtum a zidit în cetatea de scaun Morisena o mănăstire, cu hramul Sfântul Ioan Botezătorul, aducând călugări greci și un egumen din Bizanț, presupusă a fi cu rang de autodespotie, fără subordonare ecleziastică. Acest fapt denotă că ea deținea rolul unui centru al vieții religioase, care legitima activitatea politică a voievodatului de rit oriental al lui Ahtum (Mesaroș, col. Timișoara, 2016, p. 156).

După cucerirea voievodatului lui Ahtum, regele Ștefan al Ungariei, s-a preocupat de organizarea bisericească a noilor teritorii luate în stăpânire, care au precedat-o pe cea politică, sub forma comitatului După instalarea la Cenad a episcopului Gerard de Sagredo (1030 ?), viața creștină bizantină din zonă a început să fie stânjenită și a trecut pe plan secund, prin implementarea, cu sprijinul masiv al regalității, a creștinismului apusean. Susținera acordată de Ștefan I a Bisericii Romane, a constituit o prioritate a politicii sale religioase, ierarhia bisericească latină reușind să o substituie fără conflicte pe cea răsăriteană de la Morisena, mutată la Oroszlamos (Mesaros, col. Timișoara, 2016, p. 157).

Existența în actuala zonă Drăgășani a unui lăcaș de cult creștin, mai vechi de mijlocul secolului al XIII-lea, fără a putea fi identificată arheologic, este indicată prin descoperirea întâmplătoare din 1863 în albia Mureșului a unei cruci de procesiune. Piesa din bronz gravat, aurit și emailat, produsă la Limoges, aflată în colecția Muzeului Național din Budapesta, indică prezența pe aceste locuri a unei biserici – mănăstiri (Rusu, Hurezan, 2000, p. 65).

Unele informații documentare, dar fără susținere arheologică, amintesc despre o biserică deservită în 1288 de arhidiaconul Poka, dar inexistența urmelor materiale, nu fac posibilă identificarea ei spațială.

Documente din 1384 relatează despre restaurarea prin efortul financiar al nobilului Nicolae Pasztoczy a unei biserici foarte vechi cu hramul Sfântul

Petru, iar la 1499 se vorbește de repararea Bisericii Sfinților Apostoli Petru și Pavel. Problema identității dintre cele două lăcașuri este posibilă dar de nedemonstrat, neputând fi localizate spațial (Rusu, Hurezan, 2000, p. 65).

Se mai cunoaște faptul că în 1552 este atestată documentar existența pe locul actualului cartier Drăgășani, a localității Popokfejeregyhaza, care în traducere înseamnă Biserica Albă a Preoților. Numele trădează fără echivoc prezența acolo a unei biserici din zid.

În aceste decenii tulburi care au precedat căderea acestor teritorii sub stăpânirea otomană, este menționată și prezența primilor protestanți care încearcă să spolieze bisericile catolice de bunurile sale de preț. La aceste jefuiri au contribuit și unii oameni de încredere ai lui Ferdinand de Habsburg, care au îmbrățișat noua confesiune ce se răspândea cu repeziciune. Mănăstiri, capitulul catedral, școlile, prepoziturile Orod și Cenad, parohii, biserici, biblioteci și arhive importante au fost distruse.

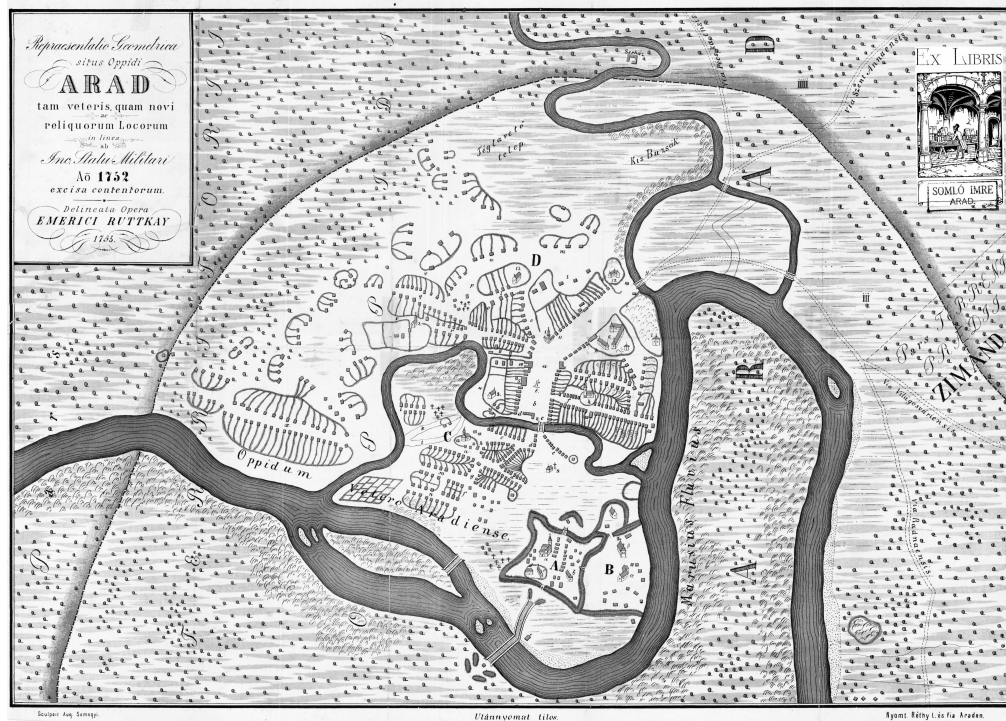
Stăpânirea otomană instaurată în 1550, tolerând pe față credințele religioase locale, a implantat totuși elemente asociate cultului islamic. Din relatările călătorului Evlia Celebi (1660), se știe că în Cetatea turcească, existau mai multe așezăminte religioase islamice: o geamie consacrată rugăciunii de vineri, o tekke (mănăstire mahomedană pentru derviși) și un minaret, instituții folosite în exclusivitate de ocupanții otomani, militari și comunitatea civilă formată din 240 case ale turcilor. (Rusu, Hurezan, 2000, p. 65).

În anii care au urmat, atât mahomedanii cât și cultele protestante în ascensiune, au fost în măsură să ia o parte din moștenirea religioasă veche, provocând astfel prăbușirea structurilor catolice medievale a cărei arhitectură tradițională a încetat să mai existe după 1700 (Rusu, Hurezan, 2000, p.15). Din perioada ocupației otomane nu a rămas nici un nume de preot catolic diocezan sau parohial, despre care să se știe că a activat în acest teritoriu. Dacă până atunci exista așa numitul patronat exercitat după caz, fie de rege fie de magnați, mica nobilime sau instituții ale țării, materializată prin susținerea financiară a clerului catolic, acesta a dispărut. Noile condiții impuse de turci nu mai permiteau construirea de mănăstiri și biserici, prelații locuind în simple case sau bordeie. Cu toate acestea franciscanii străbăteau spațiul diocezei predicând și oferind asistența spirituală catolicilor împrăștiați în toată provincia. La păstrarea credinței și identității religioase a catolicilor din aceste spații un rol important l-a avut sfântul Scaun și Casa de Habsburg care s-au străduit să trimită misionari și licențiați cunoscători de carte, care deși nu erau consacrați ca preoți, citeau și explicau capitole din evanghelie, botezau copiii conferind chiar sacramente. În acea perioadă, deoarece în urma colonizărilor făcute de turci, trăiau în aceste

spații mai multe etnii, licențiații trebuiau să cunoască limba acestora ei fiind cei care au introdus limba maternă în liturgiile catolice, pe lângă cântul gregorian în limba latină. (Mesaroș, Timișoara, 2016, p. 58).

După Pacea de la Karlowitz (1699), ierarhii religioși, catolici și ortodocși, au luat măsuri pentru reorganizarea episcopiei diocezei și parohiilor. Ortodocșii se supun Patriarhiei de la Ipek, în timp ce episcopul catolic Ladislau de Nadașd și-a ales sediul la Szeged, unde cu aprobarea împăratului Carol al VI-lea a reactivat Capitlul Catedral, instituții care în 1750 vor fi mutate la Timișoara sub numele de Episcopia Cenadului.

Topografia edificiilor bisericești creștine de pe teritoriul acestui vechi cartier, din secolul al XVIII-lea are la bază, alături de tradiție, harta militară austriacă întocmită în 1752, unde sunt ilustrate siluetele mai multor lăcașe de cult marcate cu semnul crucii.

Harta militară austriacă a Aradului din 1752

În interiorul conturului Cetății austriece (vechi), se descoperă imaginea mănăstirii (claustrului) franciscane cu biserica amplasată spre nord-vest. Se presupune că este vorba de un vechi lăcaș de cult catolic medieval al localității, în jurul căruia s-a construit prima fortificație turcească, transformată la scurt

timp în geamie. Acest patrimoniu arhitectonic mai vechi, preluat și folosit de turci, identificat de Dorin Crainic cu Mănăstirea *Sfântul Martin*¹ a fost inaugurat în 1705 ca ansamblu ecleziast, cu hramul *Sfântul Francisc* deservit de călugării franciscani capistrani care predicau doar în limba maghiară și slavă. Locuitorii, fiind însă, în mare parte catolici germani și cehi, s-au grupat în jurul lui Hoflich Camill, din Ordinul Minorităților, originar din apropiere de Koln, înființând în Cetatea (Veche), o parohie minorită pusă sub oblăduirea Sfântului Anton. Pe cheltuiala proprie a preotului și cu banii enoriașilor a fost edificată o capelă și o locuință modestă acoperită cu stuf. În timpul atacului lui Rakoczy din 16 iulie 1707, atât capela cât și casa au fost mistuite de un incendiu, în 1910 pe locul capelei minorității construind un alt lăcaș de cult din cărămidă și un turn înconjurat de locuințele clericilor.

La început amândouă ordinele, franciscan și minorit, funcționau separat după dispozițiile propriilor superiori. După un timp, în urma unor controverse, se ajunge la un proces, Curtea Regală hotărând ca minorții să se ocupe de toată populația catolică a Aradului, drepturi confirmate la 11 septembrie 1752 de episcopul conte Franz Anton Engl de Wagrain al Cenadului (***Arad, Monografia orașului, 1999, p.240).

Corespunzător *Conscriptio Ecclesiarum et Parochiarum Romano-Catolicarum* (Conscripția Bisericilor și Parohiilor Romano - Catolice) din 1778, parohia Cetății (Vechi) era alcătuită din credincioșii militari și 121 meșteșugari lipsiți de pământ, dar proprietari de case, pe cale de a se muta din fortificație. Îngusta biserică parohială franciscană, a fost ridicată și dotată cu obiectele necesare cultului, din darurile enoriașilor. Cei câțiva neuniți (ortodocși) din cetate, nu aveau nici preot nici biserică. La acea dată (1778), nu exista casă parohială, administratorul și părintele gardian locuind în chilii ruinate, care urmau să fie demolate. Învățătorul era suplinit de un călugăr al mănăstirii, care, în propria chilie, fără nici o plată se ocupa de cei dornici de învățătură. În 1781, franciscanii mutându-se în Cetatea nouă de pe malul stâng al Mureșului, vechiul edificiu a dispărut fără urme (Rusu, Hurezan, 2000, p. 66).

Tradiția mai amintește de capela Sfânta Rozalia, aflată undeva în dreptul pieței Heim Domokos (Piața Veche, Piața de Pește), care deservea enoriașii catolici germani grupați în jurul străzii Tribunalul Axente (Medeleanu, 2011, p. 43).

O altă imagine din harta amintită care atrage atenția, este prezența unei clădiri cu aspect monumental figurată pe suprafața retiradei dinspre cotul Mureșului. Deoarece frontoanele acoperișurilor poartă cruci grecești (cu brațele

¹ *Sfântul Martin, născut în anul 316 la Sabaria (Ungaria), este sărbătorit la 11 noiembrie.*

egale), semnul este considerat că reprezintă un lăcaș de cult ortodox. Bazat pe informațiile izvorâte din documentele trimișilor patriarhiei din Ipek² din secolul al XVII-lea în care pentru Arad sunt menționați patru preoți ortodocși și pe raportul lui Paolo Cinquefonti, despre existența a 1130 case de greco-orientali alături de 600 catolici, Horia Medeleanu, a emis în 2007 ipoteza că Aradul era locuit de o importantă comunitate ortodoxă.

Mai mult, printre privilegiile acordate de sultanul Suleiman al II-lea, Patriarhiei sârbe de Ipec înființate în 1557 și a cărei jurisdicție s-a extins asupra tuturor teritoriilor locuite în Ungaria de ortodocși, era și aceea de a strânge darurile milei. În urma celei de a doua vizite făcute la Arad, patriarhul Maxim a notat în catastiful din 1666, în limba sârbă, că la *Arad, mahalaua de peste Mureș...și iarăși să se știe al doilea drum când am fost la români, Cnezul Ignat a adus de la toată obștea 4000 de aspri și a scris cu sine cu rugăciune. Și fierarul Mihail s-a scris cu rugăciune pentru sine... De asemenea popa Ilie, popa Stănișa și popa Maxim s-au scris cu rugăciune*. Din acest text unii cercetători, concluzionează, că la mijlocul secolului al XVII-lea, în perioada administrației turcești, lângă cetate, spre nord-est, exista o comunitate românească ortodoxă încheșată, condusă de un cneaz, cultul fiind asigurat de trei preoți, într-o deplină libertate a manifestării credinței religioase. De asemenea, darul de 4.000 aspri mai mare decât al Lipovei (3.000 aspri) dovedește existența unei oarecare prosperități materiale (Medeleanu, 2007, *Flacăra Roșie* 18-24). Drept urmare, conturul unei construcții pe care explicația autorului hărții o denumește cazarmă a ofițerilor și arest este interpretată de arhitectul arădean Dorin Crainic ca fiind tot o fostă biserică ortodoxă, existentă sub ocupația turcească, dar transformată de imperiali într-o clădire de utilitate militară, ipoteză privită însă cu îndoială de istorici (Rusu, Hurezan, Arad, 2000 p. 66).

O altă construcție, a treia, aflată la extrema nord-vestică a străzii Hotar (azi Dornei) la întâlnirea cu strada Mlaștinii (Piața Sârbească), în Reitzen Stadt (Orașul Sârbesc), este identificată ca fiind Biserica Sfinților Apostoli Petru și Pavel. Este una din cele două lăcașe de cult ortodox ridicate de coloniștii sârbi în 1702 imediat după așezarea lor în Arad ca grăniceri. Cea de a doua biserică, cu hramul *Sfântul Ierarh Nicolae* ridicată, după tradiție tot atunci, a dispărut după câteva decenii și probabil din această cauză, construcția nu apare pe harta amintită.

2 Municipiu, în Kosovo, important centru religios al Serbiei medievale

Cimitire

Una din trăsăturile caracteristice religiilor monoteiste este sacralitatea spațiului funerar. Ceremonia înhumării reflectă credința în viața de apoi, proclamând mormântul și cimitirul, ca locuri ce trebuie protejate, cultul strămoșilor constituind un loc de atracție pentru locul de veci al părinților și rudelor, prin venerări, vizite, ceremonii și reculegere

Deși Aradul a fost, cu intermitențe, timp de aproape 150 de ani sub stăpânire otomană, pe teritoriul orașului până în prezent nu se știe, de existența unui cimitir musulman, dar el cu siguranță exista, deoarece coresponzător tradiției islamice, înhumarea decedatului trebuia săvârșită rapid și în apropierea casei sale. Așa cum a observat Dimitrie Cantemir, legea Islamului interzicea oricărui musulman, cu excepția sultanului, să păstreze în casă, mai mult de o zi, un cadavru, sau să-l mute dincolo de o distanță de trei mile italienești. Ipotetic, chiar dacă marele vizir ar fi murit într-o expediție, el trebuia îngropat, tocmai în locul în care a căzut, s-au în orașul apropiat, dacă se afla în interiorul acestei distanțe. În cazul în care ar fi murit în afara Istanbulului sau dincolo de hotarele Imperiului Otoman, numai sultanul putea fi îmbălsămat, transportat și îngropat în mausoleul din preajma moscheii pe care o construie.

Din relatarea călătorului musulman Evlia Celebi, care a vizitat aceste locuri în 1660, aflăm că Kopruli Mehmed pașa refăcând zidurile palâncii, a ridicat în interior o geamie, han, ospiciu, casă pentru administratori, baie, școală, mănăstire, casă de petreceri. Fără să amintească, prin analogie se poate presupune existența unuia sau a mai multor cimitire musulmane în jurul geamiei, al teke-ului (mănăstire de derviși), sau în alte locuri izolate din suburbii și din afara lor. Coresponzător obiceiului mormintele personalităților locale și ale familiilor de vază se săpau în fața geamiei, iar ale persoanelor de rang modest în spate. Turbele (mausoleele) sau stelele funerare erau în perioada respectivă, prevăzute cu turban pentru bărbați, fără turban pentru femei și lipsite de inscripții (Feneșan, 2004, p 149-166).

Lipsește, de asemenea informațiile privind organizarea în zona retiradei Cetății Vechi a vreunui cimitir evreesc. Conform tradiției, cimitirul trebuia să se afle la minimum 80-100 m de ultima casă, fiind asociat unei anumite egalități în fața morții, prescripțiile prevăzând organizarea cronologică a mormintelor în ordinea decesului, astfel că bogatul se învecina cu săracul (Arădan, 2018, p. 102).

Referitor la cimitirele creștine: ortodoxe și catolice, harta orașului din 1752, conține trei reprezentări dar care, teoretic, pot reprezenta realități mai vechi unele în asociere cu bisericile din zonă.

Unul, numit de localnici *Groblje pod Gradom* (Cimitirul de lângă Cetate) sau *Staro Groblje* (Cimitirul Vechi) se afla în colțul de sud-vest al retradei Cetății Vechi, la est de strada Ciocârliei, cu aproximație, pe suprafața cuprinsă între străzile: Cuza Vodă, Ghica Vodă și Dornei.

Alt cimitir ortodox numit tot *Staro Goblje* este figurat în nod-vestul cartierului iliric, în

jurul Bisericii Sfântul Ierarh Nicolae (1702, azi dispărută), aflat în perimetrul cuprins de străzile Alexandru Gavra, Ioan Buteanu și I.P. Ceaikovski.

Un cimitir accesibil doar celor mai înstăriți ortodocși sârbi, care puteau achita pentru un loc de veci 12 florini, se afla *u porti crkve Sv. Apostola Petra i Pavla* (în curtea Bisericii Sârbești Sfinții Apostoli Petru și Pavel). Acolo, în fața soleei din biserică au fost înmormântați bărbații familiei Tekelija, iar mai în spate, femeile, fapt descoperit în 1959.

De existența acestor două cimitire se știe și din Matricola decedaților (1727 – 1774). document de mare valoare pentru istoria Aradului. Ele au fost desființate, în urma Ordinului imperial din 1781 și mutate în Cimitirul Nou din Pârneava (*Novo groblje Prnjavoru*).

Au rămas șapte pietre tombale cruciforme din perioada 1799-1843, gravate cu texte explicative, care au fost ulterior fixate pe pereții exteriori ai bisericii, de jur împrejur, alături de patru plăci comemorative. Inscripțiile sunt incizate în piatră, cu litere chirilice, în limba sârbă cultă a vremii respective³. Ele pe de o parte consemnează spre aducere aminte, fapte vrednice ale unor fruntași ai comunității sârbești din Arad iar pe de alta, marchează locurile de odihnă veșnică a doi episcopi ai Aradului Joanikije Martinovic și Sofronie Ravanicanin alături de mai mulți arădeni merituoși, donatori ai Bisericii Sfinții *Apostoli Petru și Pavel*.

Urme ale Cimitirului ortodox din curtea bisericii Sfinților Apostoli Petru și Pavel

³ Identificarea și traducerea în limba română s-a făcut prin bunăvoința lui Bojidar Panici. Ele sunt prezentate începând de la intrarea din sud în biserică, prin spatele altarului spre nord, în capitolul Personalități.

În timpul ciumei izbucnite în 1708 călugării franciscani conventuali au cedat din proprietatea lor, o insulă de pe Mureș (azi dispărută) din dreptul fostei Fabrici de zahăr, pentru a fi înmormântată o parte a numeroaselor victime (Cserni, 2018, p. 25).

Comunitatea etnică sârbă

Structurile etnice din cartier au creat diferențieri, chiar în sânul aceleiași religii, viața gospodărească a sârbilor deosebindu-se de cea a românilor, maghiarilor și germanilor. Uneori sârbii nu aveau doar case, adăposturi și grajduri mai bune decât ceilalți, ci și amenajări gospodărești mai numeroase alături de o grijă mai mare pentru animale (J. Ehrler, Timișoara 1882, p. 48-51). Este vorba de așa numitele case lungi, organizate în jurul unei curți închise parțial sau total, cu unități de locuit înșirate de-a lungul unor galerii exterioare (Stahl P. București 2000, p.65; Gheorghiu T, 2008, p. 32).

Comunitatea sârbă din Arad era pentru țara mamă, Serbia una de referință, chiar dacă astăzi nu se mai poate vorbi de un grup omogen. Scăderea numerică a etnicilor sârbi, constituie din punct de vedere al criteriilor stabilite de analiștii Uniunii Europene, care iau ca cifră critică un grup, limita a 50.000, este amenințată identitar (Colta, 2010, Timișoara p. 150). Declinul a început la mijlocul secolului al XVIII-lea, în momentul plecării grănicerilor sârbi în Rusia și în satele de pe noua graniță din sudul Banatului. Majoritatea celor rămași, transformați în iobagi, au fost asaltați de încercări succesive de deznaționalizare, prin oferte tentante. Rezultatul a fost scăderea numărului de căsătorii și copii, care au avut ca efect închiderea școlilor tradiționale, care transformate în secții cu predare în grai național și-au pierdut din forța de susținere a culturii tradiționale sârbești.

Repercursiunile evenimentelor istorice defavorabile comunității sârbe au avut sub aspect cultural efecte majore și ireversibile.

În primul rând, prin urbanizare s-a schimbat forma și structura gospodăriei țărănești tradiționale, interioarele, mobilierul, portul popular și celelalte obiecte care stabileau rânduiala traiului. În prezent în cartier nu mai există nici o casă tipic sârbească, așa cum pot fi (încă) întâlnite în Gai.

Cele mai reprezentative evenimente erau sărbătorile religioase: Hramul bisericii cu obiceiul tăierii colacului și al alegerii nașului, Slăvirea patronului casei, Sărbătorirea Sfântului Sava și Paraschiva, Bătutul toacei în sărbătorile pascale, Arderea stejarului în Ajunul Crăciunului, Sărbătoarea Anului Nou Sârbesc, Datină umblatului cu Koleda și altele, care s-au pierdut în negura timpului.

Sărbătoare tradițională, în curtea bisericii

Din grupul obiceiurilor calendaristice, au dispărut însă, de multă vreme, stelașii, vertepășii, urătorii sărbătorilor de iarnă, obiceiurile trecerilor (botez, nuntă, înmormântare). Au fost însă păstrate simbolurile esențiale ale acestor sărbători: cozonacul, colăceii, pogacea, polajenicul, postupovnița, badniacul și boziciul, ca personificare a Crăciunului cu întregul scenariu din jurul lor, inclusiv repertoriul culinar festiv, din care face parte cesnica, transformată în unul din simbolurile etnice. Unele din ele au fost greu acceptate de Biserică, fiind considerate de Dositei Obradovici ritualuri păgâne, preluate din perioada precreștină (Deanak, Arad, 2012, p. 440)

Postul alimentar la sârbii din zonă a fost același ca la români. Și ei obișnuiau să se ghiftuiască bine înainte, după care frecau bine vasele și le fiebeau în leșie. Ortodocși de rit vechi, sârbii începeau *Bozicne poclade* (Postul Crăciunului) în 27 noiembrie sfârșindu-l în 6 ianuarie, la Badni Dan (Ziua Buturugii – Ajunul Crăciunului), sărbătoare, cu ritualistică păstrată și azi în formă comprimată. În acest interval erau câteva sărbători ale copiilor: Detnci, Matice și Ocevi. Conform obiceiului vechi, badnacul (bușteanul), adică un trunchi de stejar se recolta noaptea din pădure, pentru a fi ars acasă, în credința că în acest fel, arborele moare ca să reînvie din propria cenușă. După dispariția vechilor case țărănești, cu hornurile deschise, obiceiul a fost reactivat în curtea bisericii, în prezența întregii comunități sârbe (Colta, 2017, p. 55).

La 23 martie 1848 a fost declanșată Revoluția Maghiară și la Arad. Sârbii, informați prin intermediul publicației *Srpske narodne*, întruniți la 28 martie

au susținut în totalitate *Punctațiile*, adică cele 17 puncte formulate de Adunarea reprezentanților comunelor sârbești din Bacika, Banat, Srem și Slavonia ținută la Pesta în clădirea Tekelianum în zilele de 17-19 martie. A fost recunoscută naționalitatea maghiară și statutul diplomat al limbii maghiare din Ungaria, alături de solicitarea recunoașterii naționalității sârbe și libertatea utilizării acestei limbi în chestiunile ce privesc poporul, alături de alte cereri care de fapt nu s-au aflat în conflict cu ideea maghiară de stat. Cu toate acestea au provocat nemulțumirea lui Ludovic Kossuth care a declarat că nu va tolera ca în Ungaria să existe alt popor sau naționalitate decât cea maghiară. Perioada care a urmat marcată de încordarea relațiilor interetnice, a avut ca urmare, boicotarea de către sârbi a depunerii jurământului de credință către statul maghiar. În toamna anului 1848, Aradul și împrejurimile au devenit scena unor înfruntări armate violente., care au avut ca miză, ocuparea de către revoluționarii maghiari a Cetății. Începutul anului 1849, armata sârbă în frunte cu generalul Kuzman Teodorovic a ocupat cu sprijinul austriecilor Banatul, ajungând până în apropierea Aradului. Nu arezistat însă atacurilor, armata sârbă fiind nevoită să se retragă până la Kikinda. După înfrângerea Revoluției maghiare (13 august 1849), sârbii arădeni s-au implicat în ajutorarea confrăților care au avut de suferit de pe urma acestor evenimente sângeroase. La adunarea din 8 octombrie 1849, s-a organizat o strângere de fonduri, în urma căreia a fost colectată cea mai mare sumă donată de vre-o comunitate sârbească Banii au fost predați comisarului cezaro-crăiesc Isidor Nikolic, cu destinația comunității sârbești din Ada. La un an de la evenimente, în ianuarie 1850, la Biserica Sârbească a fost ținut un parastas, în amintirea celor căzuți (Cerovic, Arad, 2006, p. 294-306).

Pe parcursul Primului Război Mondial, Cetatea Aradului a devenit un simbol al suferințelor poporului sârb, constituindu-se în cel mai mare lagăr de internare din imperiu cu mizerabile condiții de viață datorate suprapopulării, subalimentării și bolilor. Un articol din ziarul *Românul* apărut în noiembrie 1918, redă emoționant dramaticele evenimente petrecute în umbra cetății. *E 1914, începutul războiului. La sosirea celor dintâi sute de internați sârbi, târâți din toate ținuturile locuite de ei, lumea din oraș alerga nebună să asiste la această priveliște senzațională. Îi aduceau între puști și sulii. Șir nesfârșit copii, femei, bărbați în vârstă, preoți, țărani alături de dame elegante, mame nenorocite cu nou născuți în brațe, femei în stare binecuvântată, mii nesfârșite de oameni ruși de obodeala drumului făcut, îngroziți de brutalitatea care-i împingea. Aradul a fost ținta. Aici li s-a dat adăpost. Adăpost? Morminte doar le-a fost adăpostul. Fără deosebire de sex, vârstă, condiții sociale, au fost aruncați și îngrămădiți în cazematele memorabile ale cetății de peste Murăș,*

niște pivniți zidite în pământ, cu ferăstrui de temniță la suprafața solului. În aceste subteran umede, reci, fără lumină, aer, au fost puși sub pază miile acestor nenorociți, fără altă vină decât de-a se fi născut sârbi... Au urmat lunile de îngrozitoare închisoare ai acestor condamnați la moarte lentă, fără nici un ajutor. După câteva luni de tânjeală, moartea a început să-i scape de agonia prelungită. Infecția care se ivește numai în cuiburi de mizerie, curând s-a înstăpânit și aici, secerând fără milă victimele din care era stoarsă orice forță fizică de rezistență (Ziarul Românul I, nr. 14, 12/26 noiembrie 1918).

Tot atunci, negustorii și meseriașii sârbi arădeni au fost obligați să-și retragă de pe fațade firmele scrise în slavonă.

Deoarece nu există o evidență nominală a acestora, este imposibil de a cunoaște numărul lor. Conform afirmațiilor unor supraviețuitori, cifra este cuprinsă între 30.000 și 50.000 de persoane. Printre țărani, comercianți, intelectuali, medici, preoți, ziaști, studenți, se aflau, chiar și câțiva membri ai Parlamentului Bosniei și Herțegovinei. Datorită condițiilor de detenție inumane și a epidemiilor de tot felul: dezinterie, tuberculoză, febră tifoidă, tifos exantematic, se crede că în lagărul din Cetate au murit, 4317 civili și prizonieri de război, număr înscris în textul unui prapor, păstrat azi la Biserica *Sfinților Apostoli Petru și Pavel din Arad* (Biserica Sârbească – Centru).⁴

În registrul parohial sârb din Arad sunt consemnate doar primele decese, de la sfârșitul anului 1914 și începutul lui 1915, când gripa și epidemia de tifos a luat proporții îngrijorătoare. Avocatul arădean Ștefan Cicio-Pop, deputat dietal din partea Partidului Național Român a făcut o interpelare în Parlamentul Ungariei, pentru a se interveni pe lângă autoritățile de la Viena și Sarajevo în vederea curmării tratamentului neomenos aplicat deportaților de la Arad⁵. Deși deputații români și-au redus activitatea parlamentară, situație impusă de

4 *Textul este după cum urmează: Ова литија сачињена црквеним дохотком 1925 године дарована у славу Божију и за вечити спомен интернираних 4317 Срба мученика у арадском граду изумрлих 1914-1918 године, адică: Acest prapor a fost făcut pe spesele bisericii, în anul 1925 și dăruit spre Slava lui Dumnezeu și spre pomnirea veșnică a celor 4317 sârbi mucenici internați în Cetatea Aradului și decedați între 1914 și 1918 (Bojidar Panici, 2001, p. 120; Liubivoje Cerovici, 2008, p.375).*

5 *Cu privire la acest act uman, ziarul Românul, în numărul 261 din decembrie 1926, a publicat următoarele: Domnului Ștefan C. Pop deputat și avocat, Arad. Congresul general extraordinar al foștilor internați sârbi, aducându-și aminte de marile merite pe care d-vs. v-ați asigurat față de întreaga națiune sârbească prin aceea că v-ați străduiut cu atâta dezinteresare frățească pentru ușurarea sorții nenorociților sârbi, încarcerăți în catacombele arădene, l-a propunerea domnului Zvetozar Bozidar, vă exprimă unanim, cea mai călduroasă și mai sinceră recunoștință. Această hotărâre a congresului v-o transmitem textual din procesul verbal al congresului. În continuare se prezintă : Punctul 3. Dl. Svetozar Bozidar arată nepieritoarele merite ale marelui patriot român, ale lui Dr. Ștefan C. Pop deputat și avocat care pe timpuri a luptat cu toată hotărârea în interesul sârbilor, aruncați în pușcăriile cetății Aradului și propune ca să l se exprime cu acest prilej de către Congres, domnului Dr. Ștefan C. Pop pentru acțiunea sa umanitară, cea mai călduroasă recunoștință. Congresul a primit această propunere unanim și între ovățile: Trăiască Ștefan Cicio-Pop. Pentru identitatea extrasului din procesul verbal ss Percs Janko președinte, ss Vukovici Dušan secretar (Text reproduș din L. Oancea, 2008, p. 104, 105; Ciul Gheorghe, în MJA, Ziridava, VI Arad, 1976).*

neutralitatea României din această perioadă, într-o ședință a Dietei maghiare, într-un vacarm infernal, în mijlocul unor sălbatice urlete, Ștefan Cicio-Pop, amenințat cu moartea în tot timpul expunerii sale a dezvăluit caracterul criminal aplicat sârbilor, închiși fără judecată în Cetatea Aradului. (L. Oanea, 2008, p. 104).

La 25 noiembrie 1918, când sârbii și-au sărbătorit și în Arad victoria asupra Banatului printr-un Te-Deum la Biserica *Sfinților Apostoli Petru și Pavel* (Biserica Sârbească), împreună cu membri Consiliului Popular Sârb local, după obiceiul străvechi, la banchetul care a urmat, amfitrionul, în persoana cunoscutului arhitect Emil Tabacovici nu a luat parte la ospăț până ce oaspeții nu au sfârșit mâncarea. După cum prezentau zierele vremii, a fost un moment mișcător, să-l vezi mergând la fiecare masă, servind el însuși bucatele naționale ofițerilor și invitaților civili. A fost din belșug pecenica (friptura de porc), iar la sfârșit delicioasele cesnica, plăcintele din foi de strudel, unse cu miere și tăiate direct în tipsie cu satărele muiate în untură caldă.

Astăzi, lagărul din Cetatea Aradului este considerat nu numai unul dintre cele mai mari ale imperiului Austro-Ungar, dar și primul experiment de exterminare în masă. În perioada interbelică o cruce din lemn, mai amintea locul gropilor comune, iar astăzi un obelisc în Cimitirul *Pomenirea*⁶ și o placă memorială pe zidul Cetății⁷ evocă acest lucru.

Pe durata Conferinței de Pace de la Paris, din 1919, când se luau decizii asupra granițelor, populația sârbă din Arad a cerut alipirea cu patria mamă, invocând argumente istorice, geografice, culturale și economice.

Obeliscul Memorial din Cimitirul Pomenirea

⁶ Ansamblul monumental, restaurat în 1990, este alcătuit dintr-un obelisc central și două plăci cu texte omagiale și numele a 67 militari sârbi, căzuți în luptele împotriva armatei austro-ungare

⁷ În 2001, pe zidul de lângă poarta Cetății a fost fixată o placă comemorativă cu text explicativ bilingv, în limba sârbă: У СПОМЕН / 4317 СРБА / МУЧЕНИКА / УМРЛИХ У / АРАДСКОЈ / ТВРЂАВИ / 1914-1918 / ГОДИНЕ. și română: ÎN MEMORIA / CELOR 4317 / SÂRBI MARTIRI / CARE AU PIERIT / ÎN LAGĂRUL / DIN CETATEA / ARADULUI ÎNTRE / ANII 1914-1918.

În timpul celui de al Doilea Război Mondial, agresiunea statelor fasciste asupra regatului Jugoslaviei, a provocat printre sârbii arădeni, alături de condamnare și protest, înrolarea ca voluntari în unitățile armatei sârbe, promovând chiar ideea organizării unei mișcări de rezistență. Și din Arad au fost sârbi adererenți Comitetul Antifascist Principal pentru Banat înființat în mai 1943, cu scopul sprijinirii luptei de eliberare a Jugoslaviei. Acest lucru a determinat și contribuția voluntară majoră a sârbilor arădeni în sprijinul armatei române după 23 august 1944.

În urma adoptării, în 1948 de către Biroul Informativ al Partidelor Comuniste și Muncitorești, a *Rezoluției cu privire la situația partidului Comunist din Jugoslavia*, Uniunea Sovietică (URSS) și statele est-europene membre ale blocului socialist au intrerupt orice relație cu această țară. Tot atunci timp de 10 ani, în România, a fost inițiată o campanie dură antijugoslavă, care s-a răsfrânt mai ales asupra minorității etnice sârbe. În cadrul proceselor judiciare, mulți dintre aceștia, au fost condamnați la ani grei de temniță, pe care i-au executat în condiții extrem de grele.

La 29 martie 1992, a fost înființată Uniunea Sârbilor din România, organizație politică și culturală care reprezintă minoritatea sârbă din România. Cel mai important proiect cultural specific sârbesc din județul Arad, desfășurat în 1918 sub genericul Zilele Culturii Sârbe, în 1918, au debutat printr-o ședință festivă, în prezența unei asistențe valoroase. Vicepreședintele Consiliului Județean, Claudia Boghicevici, descizând ceremonia oficială a subliniat faptul că această sărbătoare, reprezintă după mai bine de două decenii, un generos prilej de promovare a specificului, valorilor, tradițiilor sârbești. Prin aceasta, recunoaștem importanța pe care au avut-o sârbii în dezvoltarea orașului nostru, manifestându-ne respectul față de personalitățile sârbe și punându-le în valoare. S-a propus înfrățirea Aradului cu Provincia Autonomă Voivodina, inițiativă care a fost acceptată. În holul Consiliului Județean a fost vizionată o expoziție cu costume populare sârbești și prezentată colecția de portrete a familiei Teke-lija.

În 25 ianuarie 2019, sărbătoarea organizată de Uniunea Sârbilor din România, s-a desfășurat la Palatul Cultural printr-un amplu spectacol susținut de grupurile vocal-instrumentale Timișoara, Sânicolaul Mare, Deta, Variaș, Felnac, Arad, urmat de tradiționalul bal.

Viața religioasă a comunității sârbe

Așezarea sârbilor în aceste ținuturi, a avut efecte majore, asupra întregii vieți creștine ortodoxe din zonă. După unele informații, prima biserică sârbă în spațiul arădean a fost construită în 1241, fiind distrusă în timpul năvălirii mongole. În a doua jumătate a secolului al XV-lea, Dimitrie Jaksici a construit în Arad, pe malul drept al Mureșului Biserica cu hramul Sfântul Ioan Botezătorul (Cerovici, Novi Sad- Arad, 2007, p. 366), iar pe un plan al unui ofițer austriac topograf din secolul al XVIII-lea, este indicată o așezare civilă redusă în zona de azi a Pieței Sârbești, care aparținea sârbilor veniți de la Lipova și instalați acolo în 1607 (Vesa, Arad, 2006, p. 570). Prima mențiune scrisă despre comunitatea ortodoxă sârbă din Arad datează din 1666 când se amintește că în mahalaua aflată dincolo de Mureș se află trei preoți, care sunt prezentați nominal. Discosul (talerul pentru ofrande) păstrat până azi, cu încrustarea clară a anului 1675 este o confirmare suplimentară despre oficierea slujbelor într-o biserică ortodoxă (Bugarski, Stepanov, Timișoara 2010, p. 11).

Schimbările politice generate de victoriile imperiale asupra turcilor, au ridicat problema înființării unor noi organizații bisericești ortodoxe. Începând din 1690, în baza privilegiilor ilirice acordate de Împăratul Leopold I, s-a trecut la reorganizarea Bisericii sârbești autonome. Sub conducerea patriarhului Arsenie al III-lea Cernoevici, teritoriul Ungariei, Croației și Sloveniei a fost organizat în șapte episcopii printre care și cea a Aradului, iar prin Diploma din 4 martie 1695 a fost confirmat ca prim episcop ortodox Isaia Diacovici, unul din artizanii migrării sârbilor pe Valea Mureșului, formând la Arad, o așezare militară nouă ortodoxă, separată de cea civilă, catolică.

Există controverse privind reședința eparhiei Aradului în primii ani de existență. Cert este faptul că în 1707, Isaia Diacovici stabilindu-se în Arad și cumpărând niște case din veniturile sale, orașul a devenit centru episcopal. Un an mai târziu Isaia Diacovici devenea primul mitropolit al tuturor ortodocșilor sârbi, ruteni și români din Imperiul Habsburgic (Vesa, Arad, 2006, p.60). Episcopii sârbi care au urmat au dus o luptă aprigă împotriva atragerii credincioșilor ortodocși la uniție.

La mijlocul secolului al XIX-lea începe scăderea numerică a sârbilor din Arad ca o consecință a desființării Confiniului grăniceresc și al migrării spre sudul Banatului și a altor cauze.

*Biserica ortodoxă catedrală Nașterea Sfântului
Ioan Botezătorul (demolată în 1861)*

În ceea ce privește activitatea liturgică din Arad, încă de la începutul secolului al XVIII-lea existau două comunități etnice ortodoxe: română grupată majoritar în jurul Bisericii Episcopale *Nașterea Sfântului Ioan Botezătorul*⁸ și sârbă grupată în jurul Bisericii *Sfinților Apostoli Petru și Pavel* (Biserica lui Tekelia). Acest lucru nefiind respectat în totalitate, o perioadă slujbele au fost ținute alternativ în limba sârbă și română. Prin stăruința lui Sava Tekelia, începând din 1815 a fost obținut privilegiul ca la Biserica *Sfinților Apostoli Petru și Pavel* ceremonialul religios să se țină exclusiv în limba sârbă, fapt care a

⁸ A fost demolată în 1861 pe locul ei fiind construit Gimnaziul Superior Regal de Stat, azi Colegiul Național Moise Nicoară

după la înrăutățirea relațiilor între cele două comunități. Conflictul s-a încheiat în 1847 prin hotărârea episcopului Gherasim Raț ca slujbele religioase în catedrala ortodoxă arădeană să fie ținute exclusiv în limba română. Drept urmare, de la această dată, comunitatea ortodoxă arădeană s-a divizat pe criterii etnice, fiind deschis drumul separării ierarhice, finalizat de episcopul Procopie Ivașcovi. Ținând cont de faptul că majoritatea credincioșilor din Eparhia Aradului erau români, începând din 1828, cu Nestor Ioanovici, episcopii care au urmat au fost români. Prin ruperea de Mitropolia Carlovițului, episcopia Aradului s-a afiliat Mitropoliei Transilvaniei, înființate de Andrei Șaguna. La 17 februarie 1866, consistoriul eparhial arădean a hotărât ca românii ortodocși să se țină de parohiile românești de la Biserica Catedrală iar sârbii de parohiile de la Biserica *Sfinților Apostoli Petru și Pavel*.

Și în prezent, la 27 ianuarie, sârbii de pretutindeni marchează sărbătoarea Sfântului Sava. Devenit în 1841 patronul spiritual al școlilor sârbești (1175-1235), prințul sâb al Zahulmiei, primul arhiepiscop al Bisericii ortodoxe sârbe, creatorul literaturii și legislației sârbe, fondatorul Mănăstirii Hilandaru de pe Muntele Athos, este socotit unul din cele mai importante personaje ale istoriei, fiind canonizat de Biserică sub numele de Sfântul Sava (1175-1235). O contribuție esențială, la reînvierea cultului acestui sfânt și-a adus-o Sava Tekelija, care a inițiat începând din 1906, la Biserica *Sfinților Apostoli Petru și Pavel*, activități festive memoriale, continuate până în zilele noastre. Slujba religioasă unde se sfințește colacul adus de nașul bisericii este urmată de un spectacol artistic și festin.

Biserica Sfântul Ierarh Nicolae

La scurt timp de la sosirea în Arad, în 1698, grănicerii sârbi au ridicat o biserică parohială de mici dimensiuni, cu hramul *Sfântul Ierarh Nicolae* (sărbătorit în 6 decembrie)⁹, folosită pentru oficierea slujbelor religioase, marcarea sărbătorilor și a trecherilor (botezuri, cununii, înmormântări). Ea a fost construită, pe moșia întemeiată de Iovan Popovici Tekelija, comandantul grănicerilor, pe un teren, ce nu poate fi identificat cu precizie dar presupus a fi în Cimitirul Vechi (Staro Groblje)¹⁰, adică, undeva la 200 m de actuala Biserica Sârbească,

⁹ Bisericile multor localități (Păuliș, Sâmbăteni, Glogovăț, Sânicolaul Mic, Pecica, Semlac, Șeitin, Nădlac), din fosta graniță militară de pe Valea Mureșului de la începutul secolului al XVIII-lea, au avut hramul: Sfântul Ierarh Nicolae (B. Panici, 2003, p. 94). Sf. Nicolae, Niculae, Niculai, Sân-Nicoară, sărbătoare numită și Crăciunul copiilor; deoarece este primul moș darnic și justițiar, se serbează în calendarul popular, pentru boli, lovituri și altele. Este patron al iernii, gardian al soarelui, un Gerilă, care aduce zăpadă și ghiață la început de iarnă (A. Olteanu, 2001, p. 517).

¹⁰ O însemnare din matricola decedaților (1727-1774) a Bisericii Sfinții Apostoli Petru și Pavel (Biserica

pe direcția nord-vest, în capătul dinspre strada Ceaikovschi a străzii Ion Buteanu (Panici, 2002, p 369). Deși nu s-a păstrat, biserica este ilustrată pe stampla unei diplome de breaslă și pictată de Nicola Alecsici în 1845 pe steagul de breaslă al Agricultorilor Sârbi din Arad (*Zastava Srbalja aradskih zemljedjelaka, 1851*), unde lângă impunătoarea biserică a Sfinților Apostoli Petru și Pavel, apare silueta unei biserici mai mici, care nu poate fi alta decât biserica Sfântul Ierarh Nicolae (Panici, Arad, 2002, p0. 371). Probabil că era construită din lemn și asemenea bisericilor ortodoxe ale vremurilor respective, avea un plan dreptunghiular, cu absida altarului, semicirculară, spre răsărit, iar deasupra naosului, în dreptul soleii se înălța o turlă scurtă. De la această biserică, provin, unele cărți de cult tipărite în limba slavonă dar și cel mai mic dintre cele șase clopote ale Bisericii Sârbești (centru) actuale, inscripționat în relief cu textul: Oblonovljeno zvono starog hrama sv. Nikolaj a Srbi Aradani 1932. *Liveno od sina Novotnija d. dr. U Temisvaru br. 5671* (Clopot reînviat al vechii biserici cu hramul Sf, Părinte Nicolae. Sârbii din Arad, 1932. Turnat la Novotni și fiul SA Timișoara).

Unul din primii preoți care au slujit în această biserică înainte de 1721 a fost popa Raka. Nu se știe când a fost dezafectată și demolată, dar în mod sigur rolul ei ca biserică parohială a încetat doar după terminarea lucrărilor la actualul lăcaș de cult (1702), fiind folosită ulterior, probabil până la desființarea cimitirului, ca și capelă mortuară. Dispariția ei se poate pune și în legătură cu incendierea Orașului militar din timpul asediului curuților lui Sandor Karoly (1707) sau cu devastatorul incendiu din 1718.

Din matricola decedaților dar și în harta lui Emerich Rutkay (1752), se prezintă existența în zonă a Cimitirului Vechi (Staro groblje), localizat în jurul acestei biserici desființat corespunzător ordinelor imperiale din 1781 și mutat în Cimitirul nou din Pârneava (*Novo groblje u Prnjavoru*).

Biserica Sfinților Apostoli Petru și Pavel

Ctitorie a căpitanului Jovan Tekelija, comandantul grănicerilor Confiniului Militar de pe Mureș, Biserica *Sfinții Apostoli Petru și Pavel* (Biserica Sârbească-Centru, Piața Sârbească nr. 7-8), construită în perioada 1698-1702, este cunoscută drept cel mai vechi edificiu păstrat integru în Arad¹¹. Fundațiile și zidurile portante au fost realizate din piatră cioplită, iar bolta din lemn și cărămidă. Pe parcurs, clădirea a suferit transformări, dar în ansamblu, și-a păstrat

Sârbească Centru), datată 17 martie 1758, prezintă, că a trecut în cele veșnice Stojka, gospodina lui Aca și a fost înmormântată în cimitirul vechi... unde a fost vechea biserică (B. Panici, 2003, p. 92).

¹¹ După alte opinii, Biserica Sfinții Apostoli Petru și Pavel, a fost construită în perioada 1791-1814 (P. Vesa, 2006, p.570).

configurația inițială: în exterior aspect de navă, în interior cea de cruce, cu absida altarului orientată spre răsărit în arc de cerc. Fațadele sunt prevăzute cu ferestre și pilaștri adosați, care întregesc aspectul elegant al construcției.

Așa cum se prezintă în inventarul bisericii, întocmit în 1728, de episcopul arădean Vichentie Ivanovici (1726-1731) iconostasul era simplu, cu icoanele pe un singur registru și o cruce deasupra ușilor împărătești. El a fost înlocuit în 1770, cu unul nou, realizat de un meșter tâmplar din cartierul Tyukovăț și pictat de Ștefan Tenetchi (Tenecki), cea mai puternică personalitate a

picturii bănățene. În 1790, a fost ridicat turnul baroc și înălțat în 1822, de unul din urmașii direcți ai lui Jovan, strănepotul Sava Tekelija, cu doi stânjeni. Tot atunci a fost îmbrăcat cu aramă fixându-i-se în vârf un glob cu cruce, poleită cu aurul rezultat din topirea a 247 ducați austrieci și ridicat clopotul cel mare, primul din cele cinci existente astăzi.

Biserica Sfinților Apostoli Petru și Pavel

Turnul baroc înălțat de Sava Tekelija, în 1822

Sosnyak din Nădlac. Vechiul iconostas, a fost cumpărat de biserica din Fiscut, unde se găsește și astăzi.

Cel mai vechi document al acestui lăcaș de cult este *Registrul de venituri și cheltuieli*, care reprezintă o adevărată sursă istorică pentru întreaga regiune a cursului inferior al Mureșului, acolo fiind înscrisă activitatea episcopilor care s-au succedat după 1728. (L. Cerovic, 2007, p. 367). În 1861, după demolarea Bisericii Catedrale Ortodoxe¹², icoanele și vasele liturgice, întregul inventar, a fost mutat aici. De asemenea, în biserică, s-au păstrat timp îndelungat steagurile depuse de grănicerii sârbi, după desființarea în 1751 a Confiniului Militar de pe Mureș. Astăzi ele se află la Muzeul Județean Arad și Muzeul Național București. Deși degradați, există însă, prapurii breslei croitorilor, plăpumarilor (1749), cojocarilor (secolul al XVIII-lea) și steagul plugarilor sârbi (1851).

¹² Biserica Nașterea Sfântului Ioan Botezătorul, din Tyukovetz, pe locul unde azi se află Colegiul Național Moise Nicoară.

Iconostasul Bisericii Sfinții Apostoli Petru și Pavel

Biblioteca bisericii configurată în principal prin donația preotului Grigori Lukacik (1764 - 1848), conține peste 250 volume, majoritatea din secolele XVIII și XIX, unele reprezentând valoroase rarități așa cum sunt: *Slujebnicul* lui Bojidar Vukovici (Veneția, 1518) și *Trebnicul* (Râmnic, 1635). Alături de cărți religioase cumpărate de credincioși pentru biserică, biblioteca mai cuprinde și cărți laice, scrise în sârbă, germană, maghiară și română, foarte diverse ca subiect și domeniu: teologie catolică sau reformată, filozofie, logică, retorică, științe juridice, istorie, pedagogie, filologie etc. Provenind din vechi colecții particulare, îndeosebi cea a preotului Gheorghe Petrovici, vechii proprietari se dovedesc a fi fost interesați și de medicină, chimie, fizică, științele naturii, mineralogie, hidraulică, arhitectură sau geometrie și de știință popularizată: industrie casnică, economia rurală, sfaturi de îngrijire a sănătății etc. (Colta, Arad, 2001, p.330; Colta, Arad, 2002, p. 113 - 128).

E foarte probabil ca unele din cărțile și obiectele de cult inventariate de episcopul Vichentie Jovanovic în 1728, să fi aparținut vechii biserici din Cimitirul Vechi, ca și cel mai mic dintre clopote (B. Panici, 2003, p. 94; P. Vesa, 2006, p.570).

În fața soleei, sunt înmormântați bărbații familiei Tekelija, fapt pus în evidență în 1959, când din inițiativa comunității ortodoxe sârbe din Arad,

s-a gravat pe o placă de marmură textul în limba sârbă: *Овде почива САВА ТЕКЕЛИЈА 1761-1842 И ЊЕГОВИ ПРЕТЦИ. СЛАВА ИМ!* (Aici odihnește Sava Tekelija 1761 – 1842 și predecesorii săi. Slavă lor !) Tot în naos, pe suprafața destinată femeilor, au fost înmormântate persoanele de sex feminin ale acestei ilustre familii. Ctitori ai bisericii, familia de nobili Tekelija, s-a considerat proprietară a lăcașului de cult, fiind și conducători efectivi ai parohiei. Tot în naos, pe suprafața destinată femeilor au fost înmormântate persoanele de sex feminin ale acestei ilustre familii.

Timpe de mai bine de trei secole în biserică au slujit câteva zeci de preoți. Din prima jumătate a secolului al XVIII-lea mai cunoscuți sunt: preotul Raka (pop. Raka) unul din martorii semnării testamentului colonelului Jovan Popović Tekelija (1722), Maksim (pop Maksim), Jovan Mali și diaconul Matija. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea au slujit în biserică: Petar Krstić, Pavel Grubetić, Georgije Popović,

Sfinții Apostoli Petru și Pavel. Imagine de pe fațada Bisericii

Maksim Popović senior, Jovan Stojanović, Mihai Jovanović, Maksim Popović junior, Petar Protić, Jovan Mihajlović, Mihail Sekulić, Pavel Nikolajev, Georgije Panović, Aleksije Rosijan, Marko Mihajlović, Jovan Marinković, Jovan Stari, Petar Živanović, Petar Dagomirović, protopop Hristifor Grčić, Georgije Ranisavljević, Jovan Marijin, Jovan Mijatović, Jovan Popović, Nikolaj Mijatović, protopop Petar Grčić, Jovan Krstić, Jakov Grčić, Georgije Aleksić, Jakov Davidović, Georgije Aradski, Sava Sekulić. Lista continuă cu preoții din prima jumătate a secolului al XIX-lea: Georgije Petrović, Teodor Krstić, Novak Dimitrijević, Sava Jovanović, Georgije Protić, Nikifor Atanacković, Leontije Magaračević, protopop Ioan Raț (pe la anul 1840, nepotul de frate al episcopului Gherasim Raț), listă urmată de cea a preoților din a doua jumătate a secolului al XIX-lea: Protopop Andrija Petrović, Nikifor Raškovi, Ioan Rusu (1860-1862), Teodor Petrović, ieromonah Sergije Šakrak-Ninić, Ivan Aleksić (fiul pictorului Dušan Aleksić), ieromonah Dositej Kurjakov, Stevan Vidak, Jovan Nova-

ković, Mihail Putnik. În secolul al XX-lea preoții bisericii au fost: Aleksandar Branković (1900-1903), protopop Stanko Županski (1903-1918), ieromonah Stefan Ilkić (1918-1919), protopop Uroš Kovičić (1919-1939), protopop Dragutin Ostojić (1939-1979), protopop Stevan Rajić (1979-2004)¹³. În prezent, începând din 2004, preot paroh este protoiereul Ognjan Plavčić.

În exterior, partea dinspre est, zidul împrejmuitor este întrerupt de un portal decorativ cu arcadă în plin cintru și poartă din fier forjat, în două canate, donată de Sava Tekelija. Textul înscris în metal limba sârbă: Bisericii *Sfinților Petru și Pavel, dăruit (de) Sava Tekelija, în 1819*, confirmă acest lucru.

Portalul decorativ din dreptul altarului

În curtea Bisericii *Sfinții Apostoli Petru și Pavel*, s-a păstrat clădirea vechii școli confesionale, atestate din 1721, mai multe pietre funerare, cu inscripții din perioada 1799-1843, urme ale cimitirului de odinioară, desființat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Cimitirul de lângă biserică ('u porti crkve Sv. Apostola Petra i Pavla), era destinat celor mai avuți enoriași, taxa fiind substanțială. Și acesta a fost desființat în urma ordinelor imperiale din 1781 și mutat în Cimitirul nou din Pârneava (novo groblje u Prnjavoru). Au rămas

¹³ Lista a fost întocmită de Bojidar Panici pe baza informațiilor din volumul, *Tri veka Tekelijine crkve (Trei veacuri ale bisericii lui Tekelija)*, Timișoara 2002, pag. 2018-228.

șapte pietre tombale cruciforme gravate cu texte explicative, care au fost ulterior fixate pe pereții exteriori ai bisericii, de jur împrejur, alături de patru plăci comemorative. Inscripțiile sunt incizate în piatră, cu litere chirilice, în limba sârbă cultă a vremii respective¹⁴. Ele pe de o parte consemnează spre aducere aminte, fapte vrednice ale unor fruntași ai comunității sârbești din Arad iar pe de alta, marchează locurile de odihnă veșnică a doi arhieriei și mai mulți arădeni merituoși, donatori ai Bisericii *Sfinții Apostoli Petru și Pavel*.

Un monument, cruciform, se află în fața ușii din spre vest. Inițial, în 1862, crucea a fost amplasată în piața din fața bisericii, dar a fost mutată, pe locul actual, în fața intrării de sub turn, cu prilejul restaurării din 1898, la aniversarea împlinirii unei jumătăți de secol de la evenimentele sângeroase din 1848.

Din cauza vechimii și a expunerii permanente la soare, marmora de Moneasa s-a decolorat, pierzând din prospețimea inițială. La baza soclului a fost scris prin incizie, în limba sârbă următorul text : *У славу Божију а за спас српскога рода подиже овај крст Коста Станковић 1862. Обновљен 1898* (Spre slava Domnului și pentru mântuirea poporului sârb ridică această cruce Kosta Stankovici la 1862. Restaurată la 1898.

În curtea atent îngrijită vegetează câteva exemplare monumentale de *Aesculus hypocastanum* L. - castan porcesc, alături de *Platycladus orientalis* (L.) Franco – arborele vieții (tuaia, biota); *Thuja occidentalis* L. – tuaia și *Yucca filamentosa* – iuca.

Crucea din marmură Kosta Stankovici

¹⁴ Identificarea și traducere a în limba română s-a făcut prin bunăvoința lui Bojidar Panici și sunt prezentate începând de la intrarea din spre sud în biserică, prin spatele altarului spre nord.

Într-un vechi decor vegetal dendrologic fost ridicat bustul în bronz al marelui filantrop Sava Tekelija, după o sculptură modelată de arh. Miloș Cristea, monument care înobilează locul.

Clădirile Așezământului Monahal și al Școlii Confesionale Sârbe

Curtea bisericii este bordată în sud, spre strada Dornei cu două clădiri. Una care servea de adăpost unor monahe, îngrijitoare ale bisericii, imobil care s-a păstrat în forma veche până în prezent.

Celălalt imobil aflat pe colțul străzii, a fost destinat învățământului primar: sală de clasă și locuință pentru învățător. A fost una din primele două școli confesionale arădene înființate în 1721¹⁵, în care învățau copiii ortodocși ilirici (români și sârbi).

În 1898, vechea clădire a școlii a fost demolată, pe locul ei fiind edificată după planurile arh. Milan Tabacovici o nouă construcție (sala de clasă și locuință pentru învățător), unitatea funcționând până în 1964.

În sala mare a Școlii Sârbești, a avut loc adunarea de constituire a Organizației Arădene a Slavilor Antifasciști (19 nov 1944). În prezent, clădirea este folosită ca loc de întâlnire a enoriașilor (zborniță).

Fosta Casă monahală

Fosta Școală Confesională sârbă

¹⁵ L. Cerovic, 2007, stabilește, ca dată de înființare a școlii, 1920, instituția fiind cea mai veche de pe Valea Mureșului

Comunitatea etnică - religioasă a evreilor

Există unele indicii care permit presupunerea că în Arad, prezența evreilor se făcea simțită încă din vremea medievală a stăpânirii otomane (**Arad, Monografia orașului, 1999, p. 247). Odată cu închegarea Aradului modern, sub stăpânire austriacă, pe teritoriul orașului militar sârbesc, în apropierea Cetății, începe să se închege o nouă comunitate evreiască formată prin imigrarea coloniștilor de origine sefardă.

După retragerea turcească definitivă și extinderea imperiului austriac în Arad, (1687), primii doi evrei, Isac Elias și Marcus Mayr, împreună cu familiile lor, primind la 1 mai 1717 din partea comandantului cetății baronul Ștefan B. Cosa o scrisoare de protecție și drept de locuire, s-au așezat în oraș. Izolarea față de creștini, cât și limitarea participării la viața instituțională și economică a vremii a impulsionat asocianismul. Astfel Hevra Kadisha, prima organizație de acest fel înființată la Arad în 1729 de Isac Elias, era mai veche decât însăși comunitatea, creată în 1742. Ceva mai târziu, în 1763, Consiliul Comitatului a constatat prezența în Arad a șase evrei, dintre care patru erau proprietari de case (**Istoria evreimii, arădene, 1996, p. 240).

Orice comunitate evreiască se caracterizează prin existența sinagogii alături de alte instituții fundamentale. Într-un document din 1740 este menționată donația unui teren viran făcută comunității arădene de doamna Nahuma, pe care în 1759, a fost ridicată în cartierul sârbesc prima sinagogă din lemn (*Grec, Arad, 2015, p. 102). Primul rabin al comunității a fost Jochanan, slujbele religioase începând în 1764 (**Istoria evreimii arădene, 1996, p.33).

Deși, până la sfârșitul secolului al XVIII-lea evreilor le era interzisă practicarea oricărei meserii înafara producerii băuturilor spirtoase, prin fiertul țuicii în șanțuri, probabil în case construite lângă meterezele cetății, imigrarea și locuirea lor masivă în intravilan a început după plecarea din Cartierul Rascian (Drăgășani) în Ucraina a foștilor grăniceri sârbi ai Regimentului Tisa-Mureș (1756). În scurt timp racordarea comunității evreești la societatea arădeană a fost majoră și benefică sub toate aspectele: economic, edilitar, social, cultural, reușind ca în scurt timp să construiască în fostul oraș sârbesc instituții proprii de învățământ, sănătate, binefacere și cult religios¹⁶.

Potrivit tradiției iudaice, plenitudinea drepturilor aparținea Adunării Generale, cu membri recrutați din bărbații majori, contribuabili fără restanțe, domiciliați de cel puțin trei ani în raza de activitate a comunității. Aceasta alegea judele, rabinul, cantorul, dirijorul corului, notarul, contabilul și deser-

16 În 1777, în Banat erau înregistrati în Banat 363 evrei (Griselini, București, 1926, p. 145)

venții sinagogii. Ceilalți erau repartizați în funcție de profesii în cinci secții de specialitate: culte, școală, financiar, economic și revizie. Primul jude a fost Moshe Hirschl, urmat de Wolf Stenzer, Leopold Epstein, Josef Hertz și Paul Walfish. În cadrul campaniilor electorale s-au emis soluții referitoare la rezolvarea problemelor școlare, dezvoltarea patrimoniului, asigurarea autonomiei culturii israelite și altele.

După înfrângerea revoluției maghiare de la 1848-1849, comunitatea reformistă arădeană majoritară, cu sprijinul noului regim instaurat în 1867, a impus un nou regulament electoral, prin care se preconiza întărirea sistemului democratic. S-a urmărit, ca prin eforturi proprii să fie asigurată dezvoltarea comunității fiind normată de un statut modulată după prevederi, congresiste, forma finală a statutului fiind realizată în 1902.

Pe parcursul anilor, interesele economice au determinat statornicirea unui contract nescris între nobilimea maghiară și elita evreiască, care în 1867, anul semnării dualismului austro – ungar, a obținut emanciparea politică, urmată de un proces rapid de maghiarizare, grație integrării în instituțiile școlare de stat. Acest act a deschis toate drumurile pentru evrei, experiența, capitalul și protecția politică asigurându-le avantaje. Munca intensă în stabilirea condițiilor prealabile industrializării, experiența în afaceri, utilizarea corectă a noilor oportunități educaționale, asimilarea, alianța comercială a elitei evreești cu aristocrația politică național – liberală, au adus beneficii financiare, astfel că în Arad s-a format o puternică comunitate evreiască de limbă maghiară.

La Congresul din 1868 s-a aprobat ca în statut să fie definite modalitățile de constituire în teritoriul comitatului a comunităților, alegerea și atribuțiile rabinului. Drept urmare, până în 1918 au fost create în județ, peste 35 comunități sau obști locale neologe, iar în Arad un mic grup izraelit ortodox. Frământările din sânul comunităților evreești au impulsivat și demersurile solicitate pentru asigurarea statutului comunitar în concordanță cu actele normative și doctrinele creștine, mai ales pentru susținerea din punct de vedere financiar. Drept urmare începând cu anul financiar 1868-1869 statul a început să acorde subvenții culturii israelite, fără însă ca cea de la Arad să beneficieze.

O atenție deosebită a fost acordată administrării și dezvoltării patrimoniului material a cărei valoare a fost dublată în perioada 1898-1916, acesta constând din organizații comunitare ca: Orfelinatul de fete, Căminul pentru băieți orfani (1870), Azilul de bătrâni (1913), Casa de caritate, Cantina populară, Spitalul, Asociațiile de ajutorare (Humanitas, Asociația ajutorului pentru căsătorie, Asociația de ajutor în caz de boală și înmormântare, Asociația de binefacere a femeilor etc.), Hevra Kadisha, Instituțiile de învățământ și altele.

Noua organizare a Europei Centrale și Răsăritene în urma victoriei coaliției Antantei din Primul Război Mondial (1914-1918), a influențat major activitatea comunității evreești arădene. Adaptarea la noile realități social – politice, determinate de apartenența la România, s-a lovit de unele rețineri din partea unor evrei, crescuți și educați în spiritul apartenenței la maghiarime.

În România interbelică, până în 1931, evreii au încercat să-și apere interesele în Parlament prin liste electorale comune cu diverse partide. Prin înființarea Partidului Evreesc, a crescut conștiința națională și dorința de afirmare a identității etnice prin limba ebraică. Sub îndrumarea neobositului activist dr. Gara Armin, grupul sionist a crescut numeric, dezvoltându-se și prin programe educative.

În decembrie 1937, odată cu instalarea guvernului format majoritar din reprezentanții Partidului Național – Creștin, a debutat faza tranzitorie spre o politică antievrească. Campania a început cu retragerea evreilor a dreptului de a comercializa băuturi alcoolice, revizuirea cetățeniei, interzicerea ocupării unor funcții (funcționari de stat, membri în consilii de administrație ale întreprinderilor) și exercitării unor profesii (comerț rural, avocat, actor, militar, editor, ziarist).

A urmat perioada legionară - antonesciană (septembrie 1940 – ianuarie 1941), caracterizată prin extinderea unor măsuri abuzive antievrești, prin exproprii, interzicerea unor activități școlare, culturale, sportive.

În timpul dictaturii antonesciene, evreii au fost îndepărtați din toate ramurile economiei naționale, strămutați de la sate și obligați la prestarea unor lucrări neretriuite (orezării, irigații, săpături la canale, îndiguiri, etc).

După cel de al Doilea Război Mondial, în ianuarie 1945, a avut loc ședința de constituire a Comitetului interimar de conducere a comunității, în sensul orientării activității înspre aservirea noii orânduiri. Deși s-a trecut la anularea legislației antievrești și la restituirea unor bunuri naționalizate, pauperizarea evreilor s-a accentuat, iar veniturile comunității au scăzut. Din conducere au fost înlocuite elementele pro-sioniste, cu oameni verificați și loiali PCR-ului. Cu toate acestea, de mare succes s-a bucurat adunarea festivă de la Palatul Cultural, din mai 1948 consacrată proclamării statului Israel, marcând astfel și începutul emigrării. Până în 1956, au depus cereri de plecare, peste 8000 evrei, iar după câțiva ani de stagnare, în perioada 1960-1964, alți 3000. Dacă în 1956 au fost înregistrați în Arad 5179 evrei, în 1966 numărul a scăzut la 1862, apreciindu-se că în 1995, au mai rămas doar 350. Mii de foști evrei arădeni trăiesc astăzi în Israel, contribuind la consolidarea și dezvoltarea acestui stat (**Istoria evreimii arădene, 1996, p.127-134)

Personalitățile mai importante care au stat în fruntea comunității evreiești arădene au fost: Paul Walfisch; Ignatz Deutsch, Josef Hirssshmann, Wilhelm Bing, Bernard Deutsch, Zsigmond Nemes, Henrich Schutz, Leopold Rosenberg (Gluck, Arad, 2001, p. 205).

Sinagoga neologă

Ansamblul arhitectural din strada Tribunalul Dobra nr. 10, o clădire cu două etaje și magazine la parter, a fost construit în perioada 1828-1834, în timpul rabinului reformator Aaron Chorin (1766-1844), ca sediu al comunității evreiești din Arad.

Construcția de formă pătrată, a fost proiectată în stil clasicist de arh. Heim Domokos, fost primar al orașului în două rânduri. Fațada principală deschisă spre strada Cozia este împodobită cu șase coloane adosate ce poartă capiteli ionice. Celelalte fațade sunt sobre, împodobite arhitectural cu imaginea unui șir de semicercuri ce despart pe verticală alinierea monotonă a ferestrelor dreptunghiulare. Soclul înalt al parterului, acoperit cu bosaje aliniat, este întrerupt prin deschiderile vitrinelor comerciale protejate prin obloane masive din lemn obloane în acord cu porțile pietonale. Curtea interioară este ocupată de sinagoga ridicată impresionant în stil maur spaniol cu o bogată ornamentație geometrică colorată, un balcon pentru femei, mobilier și o orgă de bună calitate. O atenție deosebită a fost acordată întreținerii și dotării sinagogei cu mobilier și alte obiecte. Ignatz Deutsch a donat două candelabre mari din argint și a suportat cheltuielile aferente unor îmbunătățiri substanțiale, așa cum a fost impunătoarea cupolă, realizată în 1884 (Gluck, Arad, 2001, p. 206).

În ceea ce privește ritualul religios din sinagogă au fost menținute inovațiile introduse de Aaron Chorin, modificate prin admiterea în 1897 a primului grup de femei în cor, al căror număr a crescut simțitor, pe parcursul anilor alături de cel al soliștilor.

Sinagoga neologă, strada Tribunalul Dobra nr. 10

Până în 1919 era în vigoare interdicția de a se angaja rabini care nu erau supuși ai Ungariei și nu aveau cel puțin patru clase liceale cu diplomă obținută în Ungaria. Salariul obținut de la comunitate era completat cu sume din fondurile statului, fapt criticat vehement de comunitatea evreilor ortodocși. Primul rabin al comunității evrești arădene a fost: Jochanan, urmat de Broda Leb, Broda Leb (1770-1786), Stemnitz Hirsch (1786-1789), Aaron Chorin (1789-1844), Jakob Steinhardt, dr. Alexandru Rosenberg, Ludovic Vagvolgyi, dr. Nicolae Schonfeld, Lerner, Kesztenbaum Nicolae, Muller Wiznitzer, dr. Ernest Neuman (Timișoara). Cel mai cunoscut pentru ideile sale reformatoare este rabinul Aaron Chorin (1766-1844), care a introdus noi practici religioase ca: introducerea muzicii de orgă, rugăciuni cu capul descoperit, posibilitatea de a călători în timpul sabatului, combinarea meditației religioase cu cea filozofică, rostirea rugăciunilor în limba ebraică și germană.

Sinagoga neologă. Orga

O altă preocupare a comunității a fost asigurarea unor cantori capabili să asigure serviciului divin smerenie și trăire artistică. S-au remarcat în această activitate: Adolf Grunzweig, David Kohn, Sandor Weisz.

Principalele venituri ale sinagogii constau din gabella, taxa scaunelor sinagogale și plata contribuției individuale, fixată procentual în funcție de impozitul datorat statului.

Sinagoga ortodoxă

În perioada care a urmat Congresului liderilor evrei de la Budapesta (1868-1869), a intrat în acțiune la Arad, în 1904, un grup de rit ortodox independent, care a pretins aprobare pentru înființarea unei asociații de rugăciune, credincioasă vechilor tradiții mozaice .

Obștea condusă de președintele Iosef Kronstein, a fost recunoscută abia în 1909, când a fost adus la Arad, eruditul rabin Jehuda Szofer. Reacția comunității neologe a fost promptă decizând excluderea lor din beneficiul sinagogii, a școlii confesionale, spitalului și cimitirului. A rmat din 1913, rabinul Joachim Schreiber, a cărui activitate în comunitate a fost considerabilă. În septembrie 1940, a fost arestat în urma unei percheziții efecuate la locuința sa.

La 9 noiembrie 1917 comunitatea a cumpărat terenul de pe strada Cozia nr. 12 proiectul pentru executarea sinagogii ortodoxe fiindu-i încredințat arhitectului Emil Tabacovici. A fost abordat un stil modern cu decorație simbolistă vizibilă în casele porților ce se deschid în două canate direct pe fațadă. La acestea se adaugă câteva deschideri înguste triunghiulare dispuse pe verticală acoperite cu sticlă colorată ce urmează o linie sinuoasă. Stâlpi adosați diferiți prin dimensiuni și decor, timpanoanele dispuse pe două planuri, împodobite cu reliefuri simbolice cultului, dau originalitate clădirii.

Comunitatea condusă de președinții Emanuel Schwartzberger, Jakob Marton, Simon Epstein, Julius Honig, Eugen Wiesel, Jakob Scharfstein, Moshe Hacker, Moshe Fried, s-a întărit fiind adoptate și unele schim-

Sinagoga Ortodoxă

bări privind dezvoltarea economică. A fost înființat un cimitir nou, separat de cel neolog, punându-se accent și pe creșterea numerică a asociațiilor.

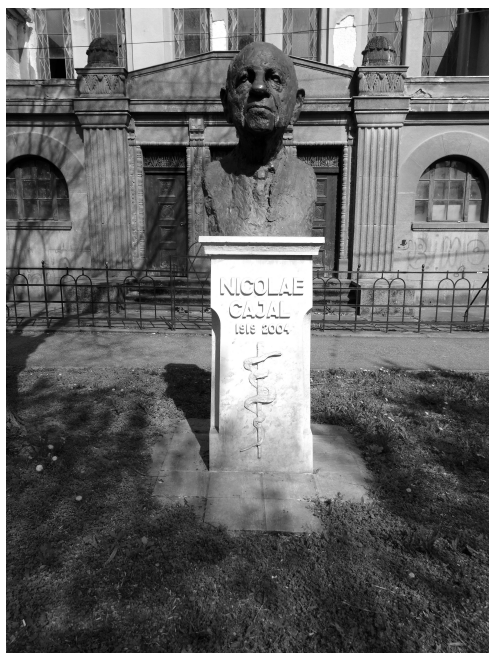
În 1948, cele două comunități evrești din Arad, au fost silite să fuzioneze, dar instituțiile religioase (sinagogile, băile rituale, cimitirele) au continuat să fie administrate separat. După 1964, în fruntea Comunității a început să funcționeze un colectiv compus din trei foști neologi și doi oști ortodocși.

Nicolae Cajal (1919 - 2004)

Pe spațiul din fața Sinagogii Ortodoxe, în 25 mai 2015 a fost dezvelit bustul din bronz al academicianului Nicolae Cajal (1919-2004). membru al Academiei Române (1990) și președinte al Federației Comunităților evrești din România (1994-2004), Doctor Honoris Cauza al Universităților din Oradea, Cluj - Napoca Timișoara, Iași, al Universității de Vest Vasile Goldiș Arad,. Este primul medic român mare specialist în pediatrie, microbiologie și virusologie.

Festivitatea a avut loc în cadrul unui simpozin științific organizat de Universitatea de Vest Vasile Goldiș (UVVG) din Arad, la Sinagoga Neologă din strada Tribunalul Dobra nr. 10. Comunicările prezentate, au fost consacrate acestui savant, fondatorul imunologiei moderne din România. Au participat Irina Sanda Marin-Cajal, subsecretar de Stat în Ministerul Culturii, Aurel Ardelean președintele UVVG, Coralia Adina Cotoraci – rectorul UVVG, dr. Timotei Seviciu arhiepiscopul Aradului, Marius Grec, Liana Moș, cadre didactice universitare, Ionel Schlesinger, președintele Comunității Evreilor din Arad,

Sculptura din bronz creație a sculptorului portretist Cătălin Dragoș Munteanu a fost așezată, pe un soclu simplu, marcat pe fațadă cu simbolul medicinei, un toiag înconjurat de Șarpele lui Esculap și textul explicativ: NICOLAE / CAJAL / 1919 – 2004.

Bustul lui Nicolae Cajal

Comunitatea etnică romă

Romii sunt etnici țigani, purtători ai unor caracteristici somatice și antropologice specifice, care sunt conștienți și recunosc această fapt, respectă tradițiile și doresc propășirea neamului căruia îi aparțin.

Despre existența țiganilor în părțile Banatului și Crișanei se pomeneste în analele maghiare din 1417 (Griselini, 1926, p. 157). De asemenea, în 1496, printr-un decret al regelui Vladislav al II-lea, eliberat unui anume Thoma Bolgar, conducătorul unei hoarde de țigani alcătuite din 25 corturi ce cutreeră Ungaria, confecționând muschete, obuze de tun și alte materiale de război, se atrage atenția supușilor *ca nimeni să nu-l supere sau să-l jignească cu ceva pe el și nici pe oamenii lui* (Griselini, București, 1926, p. 153).

După unele informații (Griselini, București, 1926, p. 145 – 155), la sfârșitul secolului al XVIII-lea, în Banat trăiau 5.272 țigani numiți și faraoni, considerându-se ca fiind singurii europeni originari din Egipt. Ambele sexe se îmbrăcau asemenea românilor a căror limbă o și vorbeau, între ei folosind un dialect necunoscut națiunilor europene, sau asiatice. Aveau ochi negri strălucitori, față măslinie, bine făcuți la statură, înclinați spre melancolie, dar agresivi la mânie. În privința religiei, țineau de biserica dominantă a localității, dar ignoranți și asemenea românilor, fiind supuși acelorași prejudecăți, superstiții și obiceiuri. Aveau aversiune față de mreie, peștii cu solzi roșii, păsările de pradă, cinsteau barza și ceapa, pe care o atârnavă în casă consumau cu plăcere carnea de porc, mai ales sărată, păsările de curte, ale căror ouă le cloceau în bălegar proaspăt de cal. Erau descriși ca fiind răbdători la cazne, locuind în mizerabile cocioabe din împletituri de nuiele sau bordeie săpate în pământ acoperite cu coceni de porumb.

Groaznice la înfățișare, acestea păreau mai mult vizuine de animale, igrasioase și puturoase. În mijloc se afla vatra de foc folosită pentru gătit și în jurul căreia întreaga suflare despoiată de veșminte dormea pe pământul gol sau pe piei murdare de oaie. Era considerat cel mai rău și neglijent plugar, preferând o muncă mai grea și primejdioasă, cum este cea de fierar, ce confecționa potcoave, căldări sau podoabe. Prețuia muzica, învățând unul de la altul să cânte la diferite instrumente și îmbrăcați în costume germane sau maghiare, cutreeră localitățile cântând prin cârciumi și pe la bălciuri. La târguri și piețe, bărbații furau animale: vite, cai, oi și alte produse, în timp ce femeile mergeau din casă în casă, unde ghiceau, dădeau cu bobii, ofereau horoscopuri, amulete din aluat nedospit și uscat la aer ori leacuri cu puteri miraculoase și efecte sigure. În

aceste situații, desfrâul și imoralitatea femeilor, mergea la extrem, dansurile fiind încheiate prin scârboase schimonosituri și gesticulări nerușinate.

Deoarece era oprită intrarea țiganilor în orașe, ei trăiau ca nomazi, cutrerând imperiul pe drumuri groaznice și neumblate, împărăteasa Maria Tereza, permițându-le pentru prima dată așezarea lor permanentă la marginea localităților. (Griselini, 1926, p. 145). Probabil în acea perioadă s-au instalat primele familii, în șanțurile Cetății vechi arădene și mocirlele marginii de vest al cartierului sârbesc. Fiind nomazi, erau interesați să evite conflictele cu autoritățile, creîndu-le astfel o poziție de suspiciune față de tot ce era structură a statului, element care a dus la închistarea lor socială.

Nuntă în Drăgășani (2011)

La începutul secolului al XX-lea, în Drăgășani, s-a încheiat o mică comunitate de țigani ungurești alcătuită din muzicanți (muzikuș) și comercianți de cai (lovary). Așezarea lor târzie în cartier, este dovedită și prin faptul că nu există nici un rom vorbitor de limbă sârbă.

După Primul Război Mondial apare pentru prima dată în documente cuvântul rom, pentru a-l înlocui pe cel de țigan și odată cu aceasta prejudecățile și ironiile legate de termenul vechi. Deci nu există țigani și romi ci o singură etnie, cea țigănească denumită prin două cuvinte care exprimă același lucru, în contrast cu gajo, adică cei ce nu aparțin acestei etnii (Cherata, București, p. 70).

După gradul de integrare în societatea românească există patru mari categorii de romi: 1. Cei care vorbesc limba țigănească, sunt sedentari dar se conduc în esență după vechile legi ale șatrei nomade; 2. Nu cunosc limba țigănească dar țin de vechile tradiții și au conștiința apartenenței la această etnie; 3. Sunt vorbitori de limbă țigănească, dar nu mai respectă vechile tradiții ale etniei, ci pe cele românești; 4. Romii care nici nu cunosc limba țigănească nici nu respectă nici tradițiile vechi (Cherata, București, p. 73).

Pe parcursul anilor, mai ales după 1990, prin imigrarea în Drăgășani a romilor sosiți din Lipova și împrejurimi, comunitatea a crescut numeric, devenind heterogenă ca nivel de clasificare prin rude colaterale, ocupații, ancorare în tradiții, grad de integrare în societatea românească, identificându-se după limbile vorbite în: caștalăi (cei care nu vorbesc decât românește), urmați de mărtăoani (cei care vorbesc limbile romă și română) și pintăi (cei care vorbesc, limbile romă, română, maghiară).

În prezent familiile romilor sunt dispersate în întreg cartierul, dar compact locuiesc mai ales pe străzile Remus, Grigore Ureche, Veronica Micle, Moșilor, Ciocârliei. Toate gospodăriile sunt racordate la rețeaua de apă, curent electric, cablu TV și semnal de telefonie mobilă.

Înmormântare în Drăgășani (2015)

În general, nivelul de integrare în diferite nivele de învățământ este foarte scăzut, în cartier existând alături de analfabeți, sau absolvenți a patru clase, persoane cu studii liceale și superioare. Până La mijlocul secolului al XIX-lea fetelor nu li s-a permis frecventarea școlii, în prezent, de la caz la caz urmează maximum șase clase.

Țiganiile se căsătoresc la vârstă fragedă (12-15 ani), copiii maturizându-se repede. Inițiativa o au părinții băiatului, care încep demersurile pentru cumpărarea fetei, a cărei părinți au obligația să-i dea o zestre corespunzătoare. După căsătorie bărbatul este obligat să-și ocrotească soția, care după datină trebuie să-i acorde ascultare deplină.

Înmormântare în Drăgășani (2015, detaliu)

Stația de tramvai Piața Sârbească (2018)

În viața particulară, se poate remarca solidaritatea țiganilor. În orice situație un țigan este un rom sau kalo (negru) comportându-se diferit față de un gajo (individ care nu este țigan). De asemenea există unanimitate din partea etnografilor în a le recunoaște calități artistice deosebite. Vitalitatea deosebită degajată de cântecele și jocurile țigănești este notorie. Împrumutul preluat din folclorul bănățean românesc este selectiv fiind adaptat unui specific propriu.

V. PREOCUPĂRI ȘI ORGANIZAȚII ECONOMICE

Deși nu se cunoaște în detaliu configurația Aradului actual până la invazia turcească din 1550, există argumente, că printre micile așezări din această regiune exista Papofejeregyhaza (Biserica Albă a Popilor) localizată pe Malul Mureșului chiar în zona actualului cartier Drăgășani. Din cele 188 familii ale comunității, 112 erau în proprietatea capitlului Orod, 76 din ele fiind deținute de un oarecare Horvath Ferenc (***) Arad, 1999, p. 66). De asemenea, se știe că în acea perioadă în regiunea Mureșului inferior, exista o populație sedentară, care practica o agricultură mai avansată, ce includea creșterea vitelor prin furajare, folosirea râșniței, cultivarea viței de vie stăpânind tehnologia producerii vinului (Gluck, 1978, p. 192).

În timpul ocupației turcești (1550-1685), conșcripțiile (defteri) din 1567 și 1579, întocmite de defterdarii sultănești, au înregistrat în Papokfejeregyhaza (Biserica albă a Popilor), existența a 38 respectiv, 32 familii, cărora li s-a stabilit zeciuala de grâu, grăunțe în amestec (grâu cu seacă), darea de miei (730), porci (218), stupi cu albine (141), la care s-au adăugat cantități însemnate de vin, varză, fân, darea de mireasă, pentru mori, pedepse ocazionale, linte și pui (***)Arad, 1999, p. 63, 64). Prin aplicarea unor asemenea metode fiscale se realiza luarea în evidență a tuturor surselor de venit, stabilindu-se atât dreptul de posesiune asupra pământului cât și cuantumul dării care revenea fiecărei familii, aplicate în mod egal, indiferent de stare socială sau religie. Acesta era de fapt principalul control otoman asupra regiunii cucerite. Cercetarea comparativă a impozitelor și dărilor datorate de țărani dovedește faptul că sistemul introdus de otomani, deși era nou nu reprezintă însă o schimbare valorică esențială în ansamblul de sarcini fiscale, față de situația ungară anterioară (Vighi, 2018, p. 129).

Alte informații despre activitățile economice din acest teritoriu se bazează pe scrierile călătorului turc Evlia Celebi, care trecând prin Arad în 1660, a relatat faptul că dincolo de porțile *palăncii* (cetății) turcești, existau așezări cu numeroase case de creștini, unde se practica un comerț stabil în prăvălii mici și sărăcicioase, iar pe Malul Mureșului, la dughene se adunau periodic zeci de mii de oameni. Erau renumitele târguri cu administrație proprie care se țineau

bianual zi și noapte timp de aproape două săptămâni, cu mărfuri din cele mai diverse.

După instaurarea definitivă a administrației austriece (1687), în noua cetate construită în perioada 1698-1701 pe locul celei turcești¹, au fost instalați primii coloniști germani, majoritatea meșteșugari, o grupare de imobile civile și militare alcătuită din 20 case care se deschidea spre nord, în Piața *Avram Iancu*, unde a fost edificat un alt nucleu urban numit *Orașul German*. Era cel dintâi demers din amplul program de colonizare a acestor locuri cu meseriași catolici proveniți din Boemia, Moravia și maghiari din Ungaria, menit să valorifice potențialul economic al teritoriului cucerit.

Concomitent a fost adus un număr considerabil de sârbi războinici, pentru a forma miliția grănicerească pe linia Mureșului devenit hotar între imperii. Așezați cu familiile lor spre vestul cetății, pe care o deserveau, aceștia au edificat cartierul sârbesc (rascian), numit Racfertaly. În principal ei au practicat agricultura, ca oameni liberi, proprietari ai unor gospodării țărănești cu toate cele necesare existenței, lucrându-și suprafețele de teren de care dispuneau probabil în Gai și Pârneava.

În absența unei burghezii locale, Trezoreria vieneză, a apelat la coloniști, acordându-le privilegii speciale, lor și negustorilor străini. *Este bine cunoscut*, a scris Gyula Szekfu că un maghiar nu a catadicsit să facă negoț în Ungaria feudală. El a cedat această îndeletnicire străinilor : evrei, macedoneni, armeni, sârbi și chiar turci (P. Hidas, 1992). După unele informații, activitatea comerțanților turci, a continuat și în această perioadă fiind menționată și în depozițiile ofițerilor din Pecica, participanți la Răscoala lui Pero Seghedinaț (1735).

La 1 mai 1717, primii doi evrei, Isac Elias și Marcus Mayr, împreună cu familiile lor, primind din partea lui St. B. Cosa, comandantul Cetății, o scrisoare de protecție și drept de locuire în Arad, s-au stabilit în șanțurile exterioare (retirada) Cetății Vechi. Izolarea față de creștini, cât și limitarea participării la viața instituțională a vremii a impulsionat asocianismul, la început prin Hevra Kadisha, prima organizație de acest fel înființată în 1729 de Isac Elias, continuată în 1742 de Comunitatea evreiască. Ceva mai târziu, în 1763, Consiliul Comitatului a constatat prezența în Arad a șase evrei, dintre care patru erau proprietari de case (**Istoria evreimii, arădene, 1996, p. 240). Până la sfârșitul secolului al XVIII-lea evreilor le-a fost interzisă practicarea oricărei meserii în afara producerii băuturilor spirtoase prin fiertul țuicii în cazanele montate în șanțurile retiradei Cetății Vechi.

¹ . In continuare o vom numi Cetatea Veche (O var), pentru a o deosebi de noua cetate construită mai târziu (1763 – 1783), în bucla Mureșului, pe malul său stâng.

Orășenii germani arădeni nu îi agreiau pe acești concurenți necreștini, dar, pentru o vreme, erau ocupați să lupte împotriva comercianților greci și sârbi. În 1783, Iosif al II-lea a emancipat parțial evreii, permițându-le implicarea în toate formele comerciale, cerându-le în schimb să dobândească nume germane și să urmeze o școală în această limbă, opunându-se astfel maghiarizării. Spre deosebire de germani, care erau meșteșugari și negustori de tipul breslelor feudale, evreii au devenit în scurt timp oameni de afaceri moderni, capabili să comercializeze produsele agricole din Ungaria la nivel local și în străinătate, adunând capitalul necesar construirii de căi ferate, amenajării teritoriului și creării de industrii.

Obținând din partea administrației regale un *Fabrique Privilegium*, drumul spre industrie și comerț a fost netezit și în Drăgășani prin Postăvăria lui Klein (1838), Tăbăcăria lui Winkler (1841), Fabrica de apă de colonie (1845) și alte stabilimente înființate și conduse de evrei pe strada Fabricilor, reboțezată ulterior Hunedoarei (Demșea, Arad, 2018, p. 43). În scurt timp racordarea la economia capitalistă comunității evreiești al cărei nucleu se afla în acest vechi cartier, a fost explozivă și benefică pentru Arad, sub toate aspectele: economic, edilitar, social, cultural.

Axul de locuire al noilor ocupanți a devenit Malul Mureșului, la vest de Cetatea Veche spre pădurea Camerală Ceala, de-a lungul străzilor: Kuncz Aladar, numită pe harta din 1828 Zsido utza (strada Evreiască), Cozia, Piața Sârbească, Hunedoarei. În 1759, fiind construită în această parte și prima clădire sinagogală, o parte din fostul cartier sârbesc (Raczfertaly) a devenit evreesc (Lanevschi, Arad 2000, p. 310).

Totuși, până la mijlocul secolului al XIX-lea preocuparea economică dominantă a populației din Sarkad era încă cea de agricultori urmată de zilieri, meșteri și calfe, cizmarii (peste 30) fiind cei mai numeroși urmași de copcari (taurcia, ciurcia), fierari (covaci), cârnățari (henteș), căbăniceri (cabanicier), pescari (râbări), sumănari (sirsabovi). Morile de apă, montate pe ambarcațiuni solide, cu fundul plat erau deservite de morarii concentrați pe Muhlen gasse (str. Grigore Alexandrescu). Ceva mai puțini erau tăbăcarii (cojevnic), pălărierii (șeșirdjie), olarii (berberin), pielarii (leder), șindlarii (sintyelar), morarii de apă (vodeniciar, dolnovodeniciar), dulgherii (drevodielaț, țimerman), simigi (simigia), săpunarii (sapungii), muzicanții (muzicant), blănarii (verghinița), zugravii (paler), măsurii (stolar, tișler), turtarii (lepteder), slăninarii (slaniner), căruțași (cociș), servitor, etc. Termenii profesionali, provin din limba sârbă, germană și maghiară. O categorie aparte o constituiau comercianții sub formă de speculanți, intermediari sau negustori și profesiile cu profil intelectual, avo-

cați, medici, vestitori comitatens, funcționari economici, șumari, șpani, ișpani camerali, canțeliști, învățători, preoți etc. Astfel, vechiul Racfertei a devenit o lume amestecată de etnii, religii și preocupări (Demșea, Timișoara, 2002, p. 108).

Astfel, până în 1950, în zonă au funcționat numeroase ateliere, magazine comerciale, brutării, și alte mici stabilimente așa cum au fost: Industria de Fier cu 64 lucrători în 1924 (str. M. Kogălniceanu, 45 - 77); Fabrica de piepteni *Feinkuchen I.* (str. Malul Mureșului); Fabrica de bomboane și biscuiți *Laboforma SA* (Piața Sârbească nr. 5); Fabrica de săpun și articole cosmetice Vernier – proprietar Corda Zoltan (str. Brumărel 9 A); Fabrica

Atelierul de Mobilă Dietrig (Str. Hunedoarei)

de săpun *Icosa* (str. Hunedoarei 2); Atelierul de fiert săpun Schulhoff Jakob (str. Cuza Vodă nr. 25 – 27); Fabrica de geamuri și oglinzi din cristal – Păun Călinescu (str. M. Kogălniceanu 28); Atelierul de bijuterii și ceasornice - Gyiri Tiberiu (str. M. Kogălniceanu 32); Fabrica de ciocolată *Albina* (str. Cuza Vodă, 1); Fierăriile Grundmann (str. Tribunalul Dobra 8) și *Meteor Soia* (str. Cantacuzino 64); Turnătoria *Armătura* (Piața Arenei), Fabrica de produse chimice *Rene* (str. Cantacuzino); Țesătoriile *Mobitex* (str. M. Kogălniceanu 45) și *Aida* (str. G. Alexandrescu 32); Fabrica de Vată (str. Hunedoarei, colț cu Andrei Șaguna), Moara de piatră Filler (str. Hunedoarei), Brutăriile: *Kiss Ernest* cu 3 cuptoare, 9 coaceri, 1170 pâini/24 ore (str. Alexandru Gavra 32); Stern Iosif cu 1 cuptor, 450 pâini (str. Remus 32); Stravovits Clement cu 1 cuptor, 450 pâini (str. Remus 7); Stoianovici Gheorghe, cu 1 cuptor, 390 pâini (str. Mihail Kogălniceanu nr. 7); Siegfried Weisz 1 cuptor (str. Grigore Alecsandrescu nr. 47); Sobarii: Keller Iosif (str. V. Ureche, 31); Tiritean Traian (Malul Mureșului, 22); Farmacia văd. Niedermayer Francisca (Piața Sârbească nr.7); Curelarul Paulini Iosif (str. Badea Cârțan, 53); Pantofarul Szocs Ioan (str. Badea Cârțan 3); Strungarul Wintekorn I (str. Badea Cârțan 9); comercianții Egri Alexandru (str. Badea Cârțan, 10); Babics Ana (str. Remus, 48); Weiszbrunn Ignatie (str.

Cuza Vodă, 17); Restaurantul cu grădina de vară Munich Adam (str. Putnei, 6) și altele.

Restaurantul lui Munich Adam (Strada Gârleanu nr 34 colț cu Putnei)

În cartier locuiau și arhitecții Ioan Marian (str. M. Kogălniceanu, 27), Szantay Zoltan (str. M. Kogălniceanu, 27), constructorul zidar Ioan Risztin (V. A. Urechea, 5), Schmidt Antoniu (str. Spiru Gheorghe nr. 15-17), reprezentantul cârnățarilor din partea camerei de Comerț (AN fond PMA, D. 12/1928, fila 15).

După 1948, timp de patru decenii unitățile economice, socializate, au trecut în patrimoniul exclusiv al statului sau al cooperației, pe teritoriul cartierului funcționând în cadrul Cooperativei *Vremuri Noi*, un atelier de confecționat covoare din lână.

Organizațiile economice din zonă, mai importante au fost; Fabrica de Amidon și Dextrină (1869, str. Mucius Scaevola), Industria de Fier (Str. Hunedoarei), Uzina de Gaz (1868 str. Mucius Scaevola), Fabrica de Zahăr (1925, Malul Mureșului), Țesătoria *Teba* (1926, str. Mucius Scaevola), Trustul Întreprinderii de Mașini Agricole (IMA, str. Hunedoarei) și altele.

Tăbăcăria

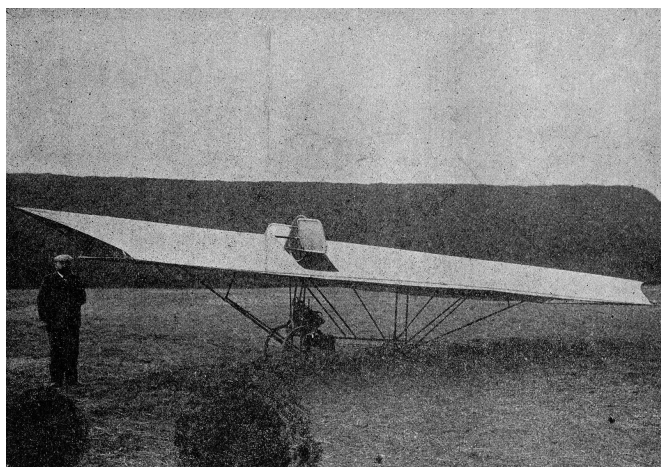
La sfârșitul secolului al XIX-lea, pe o suprafața dreptunghiulară situată în nordul cartierului, pe malul Mureșului cunoscut sub numele de Cetatea

Veche, a funcționat până în 1873 o întreprindere de tăbăcărie. După unele tergiversări fabrica a fost cumpărată în 1883 de un industriaș german, dar după trei ani, în urma unui incendiu care a mistuit clădirea și instalațiile, a abandonat-o (Gluck, Arad, 1978, p.114). De altfel, prognozele economice ale acelor vremuri erau sceptice în privința dezvoltării pe mai departe a acestei activități odată înfloritoare, deoarece, tăbăcăriile arădene lipsite de tehnologii moderne nu puteau rezista concurenței străine, fapt care a dus la falimentarea lor.

Prima Fabrică de Celuloză din Arad

După falimentul Tăbăcăriei, terenul a fost preluat de Prima Fabrică de Celuloză din Arad, o societate înființată din inițiativa lui Pollak Frigyes. La sfârșitul anului 1899 unitatea care folosea ca materie primă paie de cereale și lemnul, avea 200 angajați și o forță a mașinilor instalate de 300 HP, produsele fiind exportate în Franța, Italia, Germania, Olanda (A. Caciora, 1976, p.182). Locul a devenit cunoscut și prin fapta directorului fabricii, Nemethy Emil (n. 1867), un om de afaceri ceh, inginer specializat în Japonia, care în 1903 s-a lansat cu un planor de concepție proprie de pe acoperișul unei clădiri a unității. Prin planare, a înregistrat la acea dată pentru Arad, primul zbor cu un aparat mai greu decât aerul.

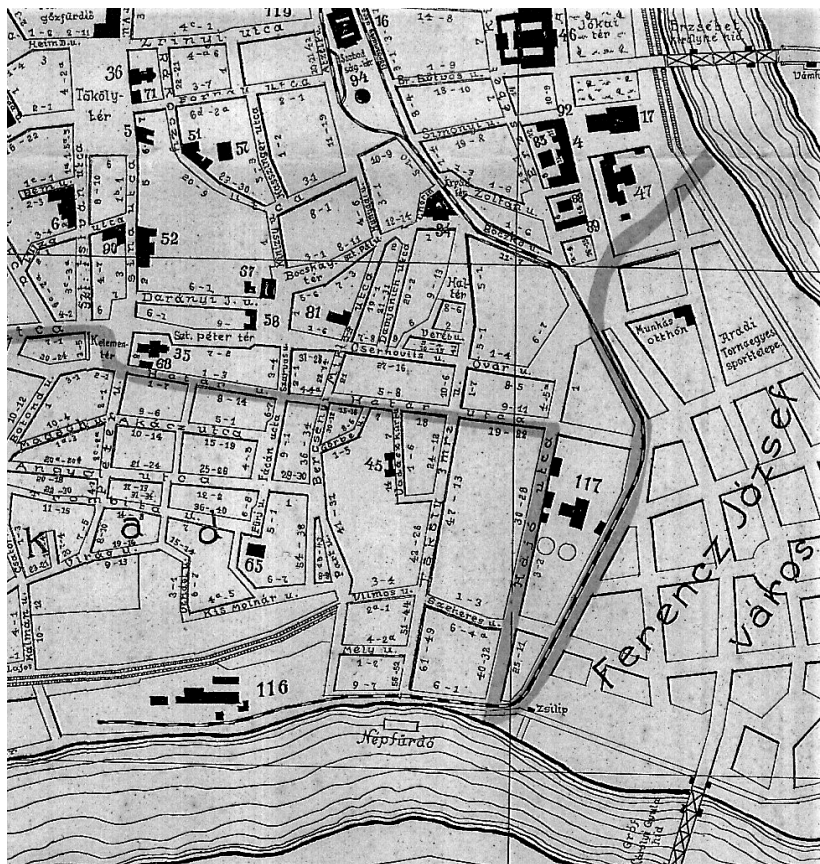
După cum relata presa vremii, în toamna anului 1906, după accidentul mortal al muncitorului Anton Căciun, au fost aduse acuzații grave întregii administrații a fabricii care stricau *aerul orașului*. În perioada 10 – 19 septembrie, cei 112 muncitori angajați au făcut grevă, au pretinzând concedierea tehnicianului Ioan Verczel și mărirea salariilor ceea ce fabrica nu s-a admis (Gluck, Roz, 1981, p. 182, 186).

Emil Nemety și aparatul său de zbor

Racordarea la transportul urban de marfă și călători, legătura cu gara feroviară prin prelungirea în 1913 a căii ferate din Piața Arenei la Malul Mureșului, nu au revigorat suficient întreprinderea.

În 1924, direcțiunea motivând că fabrica a fost vândută, iar noii proprietari sistează producția de hârtie, a refuzat să încheie un nou contract colectiv de muncă, concediind o parte din salariați. Ziarul *Vasmunkas* a relatat despre greva muncitorilor de la fabrica de hârtie următoarele... *Directorul după ce a văzut că muncitorimea nu glumește, a telefonat la poliție pentru ajutor, invocând că este periclitată fabrica și persoana lui. În realitate greviștii erau la Căminul Muncitorilor. A doua zi, deși inspectorul muncii a calificat mișcarea muncitorilor ca ilegală, directorul fabricii a făcut cunoscut, că este dispus să trateze cu greviștii. S-a convenit la următoarele: îndepărtarea poliției de pe teritoriul fabricii, plata integrală a zilelor de grevă, îmbunătățirea salariilor cu 10-20%, în comunicat subliniindu-se că ținuta curajoasă și militantă a muncitorimii a spulberat încăpățânarea directorului.* (Gluck, Roz, Arad, 1972, p.89).

Amplasarea Fabricii de Celuloză (116) și Fabricii de Gaz (117) și traseul transportului urban feroviar de marfă (detaliu din harta municipiului Arad, 1914)

Fiind în pragul falimentului, în 1924, clădirile și utilajele învechite au fost arendate Fabricii de Celuloză din Zărnești, care la începutul anului 1925 și-a sistat activitatea din Arad.

Uzina de Gaz

După constituirea în 1868 a *Societății (pe acțiuni) de Iluminat cu Gaz Aerian* (Societe Anonyme d'Eclairage du Centre), în anul următor, întreprinzătorul Ph. O. Ockelhauser din Berlin a construit pe strada Mucius Scaevola, o fabrică cu 21 muncitori, cunoscută sub numele de Uzina de Gaz (Legszeszgyar) ale cărei produse, adică 500 mii metri cubi de gaz aerian, s-au folosit pentru început la iluminatul cafenelelor, magazinelor, dar și al locuințelor din zona centrală a orașului. Procedeeul s-a păstrat în exclusivitate până în 1895, când deși a fost reutilată și extinsă cu capital belgian și austriac, trecându-se în paralel la iluminatul electric consumul de gaz a scăzut dramatic. În 1908, în spațiile publice se mai aprindeau 433 lămpi cu gaz iar 74 străzi erau iluminate cu 359 becuri electrice. În perioada interbelică întreaga producție de gaz a fost sistată. (Ujj, 2011, p. 23).

Gloria. Prima Fabrică de Becuri și Electricitate din Arad

Stabilimentul *Gloria* a fost înființat în ianuarie 1923, de Constantin Cismaș (inginer eletrotehnician, domiciliat în Arad, (str. Desseanu nr. 3), având ca scop industrial producerea de becuri electrice normale și de 0,5W. Unitatea situată pe strada Grigore Ureche nr. 21-27 (Kiss Molnar utca 4. A), avea 10 angajați pe durată nedeterminată și anume: 1 director tehnic, 1 director economic, 2 ingineri, 6 muncitori și funcționari. Ca materie primă, erau folosite produse procurate din fabricile indigene (baloane și postamente din sticlă, fire din metal, capuri cu șurub), mese de lucru (montaj) și motoare electrice. În 1926, întreprinderea a fost cumpărată de întreprinzătorul Pavel Krumasz, care a renunțat la ea în favoarea Societății Anonime *Dacia Prima fabrică de Becuri și Electricitate*². Ca directori executivi au fost aleși: Pavel Krumasz, Ștefan Bartha și Pavel Miu (AN Arad, fond *PMA*, D. 110/1926, f. 183). În primii ani producția zilnică a fost de 2500 unități.

² Societatea Anonimă *Dacia Prima fabrică de Becuri și Electricitate*, a fost constituită la 12 octombrie 1925, cu 14 acționari posesori a 521 acțiuni.

Czettel Industria Lemnului SA

În apropierea Fabricii de Celuloză, pe Malul Mureșului (Cetatea Veche), la începutul secolului al XX-lea, funcționa stabilimentul de cherestea condus de Filip și dr. Ludovic Czettel, transformat în 1926, după instalarea unui ferăstrău cu abur în *Czettel Industria Lemnului SA*. Unitatea industrială avea ca domeniu de activitate economică: exploatarea pădurilor, fabrică de cherestea, furnire, mobilă și tâmplărie, comerț cu lemne de esență tare și molid, lemne de foc și construcții, articole de mobilă (AN Arad, fond *PMA* D. 110/1926, f. 213). Materia primă, constând din bușteni era transportată cu plutele pe Mureș, care acostau la mal. Întreprinderea era principalul furnizor de cherestea și furnir pentru cele 14 unități de tâmplărie și mobilă arădene, printre care era și renumita fabrică a lui Laurențiu Lengyel (** Arad, 1999, p. 155).

Atelierul Pompe Honig

În 1890, Honig Otto, personalitate cunoscută și respectată în rândul industriașilor arădeni, la sfatul tatălui a părăsit postul de conducere ocupat împreună cu fratele său Friderich la Turnătoria de clopote a familiei de pe strada George Barițiu³, clădindu-și propria afacere în domeniul pompelor pentru lichide, într-un atelier instalat pe strada Hunedoarei (Gyar ut), nr. 21. Premieră absolută pentru Arad, această ramură industrială era de mare oportunitate cu aplicabilitate în exploatarea fântânilor, stropirea viilor, aprovizionarea cu produse petroliere, uleiuri alimentare etc. Riscul era intrarea în concurență comercială cu prestigioasele firme Northon, Abeszin prezente deja pe piața arădeană.

În 1920, firma a fost preluată de fiii săi Alexandru și Mihai, care au modernizat

Pompă Gloria patent Honig

3 *Atelierul de turnătorie clopote a fost fondat, de Frederich Honig, specialist turnător de metale neferoase, colonist german la Sănandrei (Jud. Timiș), arestat ca participant la Revoluția maghiară din 1848 (a confecționat șase tunuri la comanda generalului Vecsey Karoly), amnistiat după 1860 și stabilit la Arad, pe strada G. Barițiu.*

atelierul și diversificat produsele, devenind un punct de reper pentru mărfurile similare din țară și străinătate. Pe lângă pompa universală *Gloria*, au fost înregistrate mai multe instalații de succes comercial, printre care: furtunul pentru incendii și sistemul de țeavă dublă pentru fum din care s-au dezvoltat sobele Zepfir (ziarul *Rendkivuli ujsag*, Arad, 31 dec. 1939).

De mare succes s-au bucurat cișmelele manuale și motopompele marca Honig care scoteau apa de la adâncimi de 8-9 metri ridicând-o sub formă de jet până la 15 metri.

În 1948, atelierul și-a întrerupt activitatea prin preluarea activelor de către statul român. În anii care au urmat, Alexandru și Mihai Honig au lucrat ca lăcătuși în diferite ateliere mecanice din Arad (Sovromconstruct, Poligrafie) și la Reșița

Atelierul Ditrich

Pe la mijlocului secolului al XIX-lea, tâmplarul colonist german Ditrich Adalbert Martin, a părăsit Pâncota, stabilindu-se în Arad pe strada Hunedoarei unde și-a amenajat și dotat cu materialele necesare un atelier pentru confecționat mobilă stil și pianе cu coadă lungă.

Fabrica de Zahăr

La 8 iulie 1925, în București, s-a constituit o societate pe acțiuni, în scopul înființării în Arad a unei întreprinderi de fabricare și comercializare a zahărului obținut și rafinat din sfeclă cultivată pe terenuri proprii și arendate. Capitalul social a fost stabilit la 150 milioane lei, împărțit în 300 mii acțiuni a câte 500 lei bucata, conducerea fiind asigurată de Adunarea generală, Consiliul de administrație, Cenzori și Consiliul director. Prin regulament, anual, un sfert din membri Consiliului de administrație urmau să se retragă pentru a fi cooptați alții (AN Arad, fond FZ 1932 – 1948, D 2/1927 fila 5).

Principalii acționari fondatori ai societății au fost: Banca Românească (48.000 acțiuni); Breitfeld Daneck&co, Praga (40.000); Hartin B. Frenchian (1872-1958), persian, domiciliat în Arad (19.750); Achod B. Frînghian, Paris (12.800); Garabet B. Frînghian, Paris (3.750); Martin B. Frînghian, Arad (20.000); Frații Kornisch, Arad (420); Kron & Wandracsek, Arad (200); Josif Kohn, Arad (63); I.I. Stânculeanu, București (60); ing. I.E. Bujoi, București (60); dr. I. Robu, Arad (60); Dem Constantinescu, București (30); C. Ceapran-gani, București (30); dr. Mihai Mărcuș, Arad (60); dr. Mihai Mărcuș, Arad, P-ța Liceului nr. 3 (586); Nicolae Șerbănescu, Arad (27); Arakel Odabasian, Ploiești

(600); Krant Cavaff, București (400); Ioan Săvescu, București (500), (AN Arad, fond FZ D. 2/1927, f. 3). Pe parcursul anilor componența acționariatului s-a modificat, dar nu în mod semnificativ.

Primul Consiliu de administrație a avut următoarea componență: Ioan Săvescu (președinte), I. Stănculescu (vicepreședinte); ing I. Bujoiu; HG Frenchian, Meg G Frînghian (membri). Cenzorii au fost: I. Markov, T. Arghir, I. Constantinescu toți din București. Director general a fost numit Hartin B. Frenkian.

A fost cumpărat terenul *Primei Fabrici de Celuloză din Arad*, cu o suprafață de 7,75 ha de pe strada Malul Mureșului nr. 10-38, iar la 22 mai 1925, a fost deschis șantierul de construcții, prima parte a lucrărilor încheindu-se în iulie 1926. Au fost demontate vechile utilaje, demolate câteva imobile ale fostei fabrici de celuloză și construite altele adaptate activității de procesare a zahărului și activității sociale, cu o suprafață la sol de 12.674 mp, (AN Arad, fond FZ, D 2/1927 f. 5). Din fostele edificii au mai rămas: clădirea instalației de forță, trans-

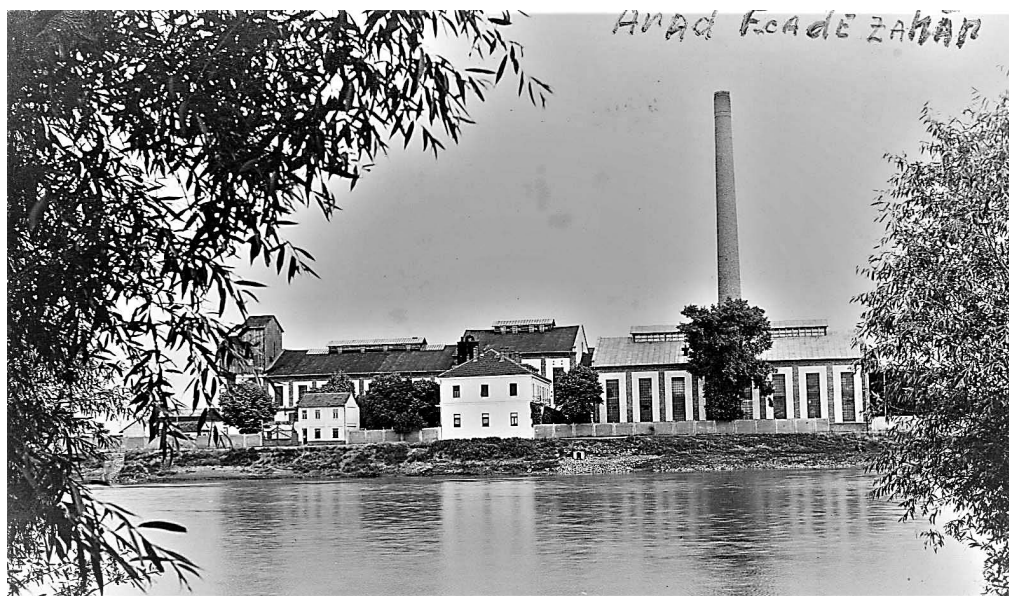
Schița amplasării Fabricii de zahăr

formată în încăperi pentru stins varul, centrala termică, dispensarul medical, sediul administrativ și locuințele din așa numita Colonie. Deoarece suprafața era în pericol de inundații ale Mureșului, cele mai importante imobile: clădirea

principală, magazia de zahăr, atelierele mecanice, construcțiile administrative, garajele, canalul de colectare a sfeclii, locuințele au fost amplasate pe un loc mai înalt, similar digului orașului, existent la acea dată, într-o primă formă.

Treptat proprietatea a fost extinsă prin cumpărarea prin intermediul notarului Silviu Pășcutiu a unor terenuri și case, din apropierea fabricii și Pusta Bujac, imobile necesare atât producției cât și pentru o nouă cale ferată industrială până în gara CFR Bujacul Mare.

Fabrica a fost proiectată pentru prelucrarea a 50 vagoane (500 tone)

Fabrica de Zahăr Arad, 1935. Vedere Generală (Colecția Gh. Caciș

sfeclă de zahăr pe zi, cu o producție de 8-9 vagoane zahăr, într-o campanie de 100 - 115 zile. Mai erau necesare ca materiale auxiliare: 500 vagoane cărbune de pământ, 25 vagoane cocs, 250 vagoane piatră de var, toate procurate din țară. Forța de muncă urma să fie asigurată de 600 muncitori, 50 personal tehnic și administrativ, din care 16 specialiști străini.

Se preconiza ca din prelucrarea sfeclii cultivate în împrejurimi, să se obțină anual: 600 – 650 vagoane de zahăr tos, 100 vagoane melasă folosită la fabricarea spiritului și 3.000 vagoane borhot de sfeclă, un aliment căutat pe piața crescătorilor de animale ca hrană pentru îngrășarea vitelor.

Procesul tehnologic era următorul:

În primii trei ani, sfecla de zahăr, a fost transportată din Gara CFR Arad folosindu-se linia de tramvai cu ecartament normal, construită în 1914 pe o lungime de 3 km, de la podul din lemn de peste Mureș de lângă arena sportivă Gloria, până la linia uzinală pentru garare interioară aflată pe dig, vagoanele fiind tractate de o locomotivă cu abur din proprietatea fabricii. În ianuarie 1929 a fost inaugurată o cale ferată proprie montată pe un nou traseu cu o lungime de 6540 m, limitrof cartierului Pârneava (Fabrica de cărămidă, Cimitirul Pomenirea), prin Pusta Bujac până la gara CFR Bujacul Mare (AN fond PMA D. 1/1927, fila 229).

Local, pe o distanță de 2 km, se mai folosea linia uzinală îngustă, cu 8 vagonete. Căruțele aveau acces spre fabrică folosind digul Mureșului atât dinspre Podul Traian cât și din strada Andrei Șaguna.

Canale de depozitare și spălare (1935)

După cântărire sfecla se depozita în șanțuri special construite cu o capacitate de 400 vagoane, care constituiau o rezervă de producție pentru 8 zile. După curățare de pământ cu jeturi de apă, sfecla transportată prin canale subterane era ridicată cu un elevator în mașina de spălat, cântărită din nou și tăiată în fâșii subțiri. Din tăițeii astfel obținuți, în bateriile de difuziune se extrăgea zahărul sub formă de zeamă brută, care amestecată cu lapte de var și tratată cu

acid carbonic devenea după filtrare o soluție curată de zahăr. După concentrare prin fierbere și centrifugare cristalele de zahăr obținute erau albite cu aburi, trecute prin site și depozitate în saci.

O parte din siropul rămas prin centrifugare se reintroducea în procesare, dar cea mai mare cantitate era comercializată sub formă de melasă, folosită ca materie primă în industria spiritului.

În procesul de producție se mai foloseau 12.000 kg vapori de apă pe oră, obținuți în 4 cazane, fiecare cu o suprafață de încălzire de 300 mp. Forța motrică necesară (700 CP) se producea în mașina cu abur, fiind transmisă mecanic (curele, roți dințate) sau prin turbine legate la motoare electrice.

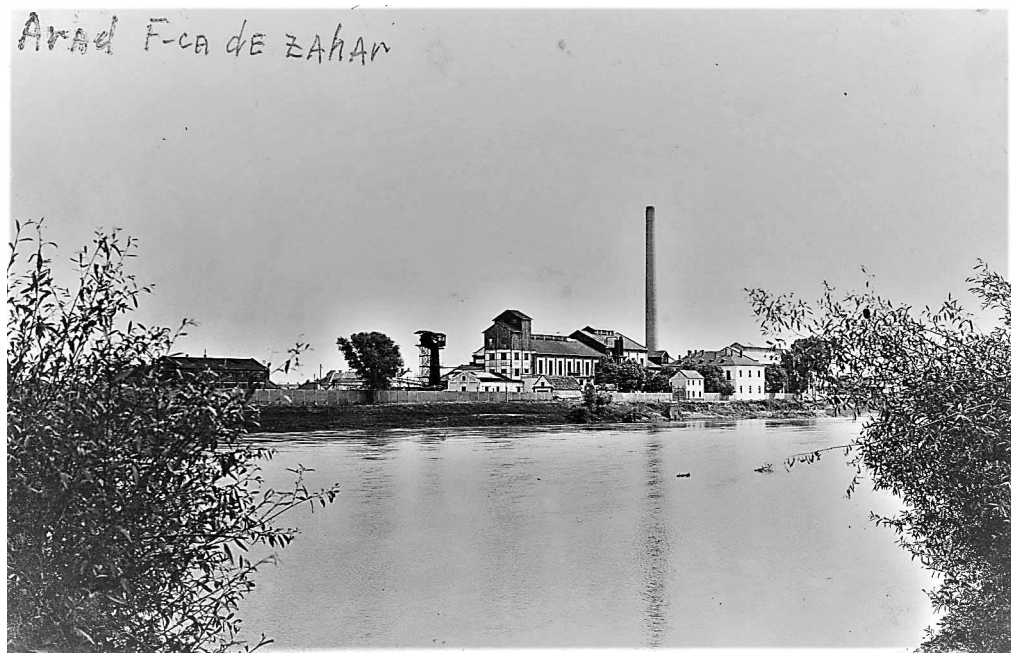
Investiția inițială (100 milioane lei), a constat din: achiziționarea terenului cu o suprafață de 10 ha (2 milioane lei); edificarea clădirilor (25 milioane lei); cumpărarea din Cehoslovacia și instalarea mașinilor – utilaje, cu un grad diferit de uzură: 16 difuzoare, 10 malaxoare, 7 saturatoare, 4 aparate de evaporare, 4 aparate vacuum, 12 pompe centrifuge ș.a. (65 milioane lei); dotarea atelierelor cu strung, scule de lăcătușerie, tâmplărie cu patru mese, fierărie cu forjă, nicovală, cazangerie - aramărie, turnătorie de metal, sudură autogenă și electrică, curelărie, croitorie pentru repararea sacilor și confecționare pânzelor pentru site (8 milioane lei) (AN Arad, fond *Inspectoratul Industrial Arad*, D. 77/1925).

Societatea a beneficiat de avantajele Jurnalului Consiliului de Miniștri nr. 1633/9 iunie 1925 pentru încurajarea industriei prin: Scutiri de vamă pentru mașini, componente ale acestora și accesorii necesare producției, reducere de impozite și pe transportul CFR, alte foloase rezultate din lege, care puteau fi solicitate și pe parcurs.

Primăria a acordat de asemenea unele facilități, exprimate prin Hotărârea nr. 7301/ 14 martie 1925 și anume: închirierea la prețuri moderate a fâșiilor și loturilor de teren cuprinse între dig și fabrică, aprobarea unor reduceri la taxele de transport local, consimțământul pentru folosirea digului consolidat de primărie în vederea construirii unei căi ferate industriale, utilizarea străzii Sfântul Spiridon pentru transportul sfeclei și a liniei de tramvai de la Gara CFR⁴. De asemenea, primăria și-a dat consimțământul pentru folosirea apei Mureșului, angajându-se să construiască rampa de trecere peste dig, să întrețină străzile dinspre podul Traian (Aradul Nou) și Andrei Șaguna și să alinieze strada Malul Mureșului cu fațada fabricii (AN Arad, fond *Prefectura Arad*, D. 1/1925). Toate aceste înlesniri urmau să fie suspendate dacă proprietarul era condamnat definitiv pentru atitudine ostilă statului român.

⁴ . Linia de tramvai avea traseul Gara CFR – Bulevardul Revoluției - Piața Arenei – Calea Romană – Malul Mureșului (Vezi imaginea cu harta din 1914).

În 12 octombrie 1925 în urma unui studiu efectuat de o echipă a Primăriei alcătuită din medicul șef, sub-notarul orașului, comandantul pompierilor și reprezentantul poliției locale, a fost autorizată funcționarea Fabricii de Zahăr, dar sub rezerva îndeplinirii unor obiective de ordin igienic și social ca: îndepărtarea grabnică a borhotului din zonă; interzicerea aglomerării

Fabrica de Zahăr Arad, 1935. Vedere generală (Colecția, Gh. Caciș)

melasei și a îngreșării pe loc a animalelor; instalarea unei săli de mese pentru salariați, a băilor demixtate, cu dușuri și closete; organizarea camerei de prim ajutor medical și instruirea a 4 muncitori în domeniu sanitar; montarea unor chiuvete pentru spălarea mâinilor; asigurarea muncitorilor în caz de boală prin Casa Cercuală de asigurări sociale; înființarea unui registru cu accidente; interzicerea lucrului de noapte a copiilor și femeilor; asigurarea ca lichidele reziduale să nu se infiltreze în pământ; instruirea unei echipe de pompieri, asigurarea cu materiale pentru incendii; conformarea asupra regulamentului Regimului apelor și altele (AN Arad, fond PMA D. 89/1934-1935, f. 83).

Pentru obținerea materiei prime a fost angajată cultivarea a peste 1.300 ha sfeclă de zahăr în județele Arad (Șofronea, Turnu, Conop, Sederhat, Nădab, etc), Timiș – Torontal, Bihor, Caraș, Hunedoara, cu o producție anuală estimată

de aproape 2.400 vagoane din care să se realizeze 320 vagoane zahăr sub formă de cristale mărunte (tos)⁵.

Începând din martie 1926 au fost montate sub conducerea cehului Antonin Vochomurka, șef mecanic specialist în fabricile de zahăr, toate instalațiile pentru zahăr tos, importate din Cehoslovacia, fiind puse în funcțiune la 18 septembrie 1926. Ele au fost livrate de firma Breitfeld Danek (BD), Cesko – Moravska Kolben Danek (CMK) și Cesko Moravska (CM) cu parametri pentru prelucrarea zilnică a 650 tone sfeclă de zahăr. Au constat din trei canale pentru sfeclă, completat în 1928 cu al patrulea, roată elevatoare, mașină de spălat sfecla, elevator cu cupe, cântar automat pentru 300 kg, două mașini de tăiat sfeclă, o baterie de difuziune compusă din 14 vase a 5.500 l fiecare cu descărcare laterală, o presă melc și un transportor cu greble pentru evacuarea borhotului, măsurătoare de zemuri, stație de defecare pentru corpuri de primă saturație, trei corpuri pentru saturația secundară, cinci filtre prese tip Kroog, șapte filtre mecanice, o stație de evaporatie cu corp și patru trepte cu o sprafăț totală de încălzire de 1.333 mp, două aparate vacuum pentru zahăr tos, un aparat vacuum pentru produs intermediar, două aparate vacuum pentru produs final, trei refrigerente deschise, cinci refrigerente închise, cinci pompe centrifuge pentru zahăr tos, două pentru produse intermediare, patru pentru produse finale, cuptor pentru ars piatra de var de 42 mc, un ascensor hidraulic și instalația de stins var cu un volum util de 48 mc. Centrala termoelectrică se compunea din trei cazane BW de câte 300 mp și două turbogeneratoare cu o capacitate de 1134 kw. Instalațiile au fost completate în 1928 cu o instalație completă pentru producerea zahărului cubic cu o capacitate de 4,5 vagoane pe zi. Cât privește capacitatea de producție a agregatelor, deoarece au fost cumpărate ocazional de la mai multe întreprinderi în funcție de oferte, ele nu erau calibrate unitar. Astfel, dacă roata elevatoare de la stația de vacuum și centrala de forță puteau prelucra zilnic 1.200 tone de sfeclă, capacitatea altor utilaje, ca mașina de spălat, cântarul automat, sau mașinile de tăiat, puteau prelua doar zilnic doar 767 tone.

După pornire, fabrica a lucrat fără întreruperi toamna și iarna timp de 100-115 zile, până în 1944 și 1945, când instalațiile nu au fost pornite în obișnuitele campanii.

⁵ În perioada 1926-1950 au fost cultivate suprafețe de 2.000-5.000 ha și prelucrate următoarele cantități de sfeclă: 1934 - 4214 vagoane sfeclă cu 571 vagoane zahăr; 1935 - 4302 cu 682 vagoane de zahăr; 1936 - 4.732 cu 745 vagoane de zahăr; 1937 - 4.372 cu 575 vagoane de zahăr; 1938 - 6.372 cu 889 vagoane de zahăr; 1939 - 6.765 cu 934 vagoane de zahăr; 1940 - 4.432 cu 589 vagoane de zahăr; 1941 - 6.431 cu 907 vagoane de zahăr; 1942 - 1.958 cu 310 vagoane de zahăr; 1943 - 5.688 cu 805 vagoane de zahăr; 1945 (-); 1949 - 7.617 cu 943 vagoane de zahăr; 1950 - 2.681 cu 384 vagoane de zahăr. Producția medie a fost de 15.000 kg/ha, plata la achiziție făcându-se în funcție de calitate și cantitatea contractată. În anii războiului (1941-1945), cultivatorii de sfeclă de zahăr, au fost scutiți de concentrări. Recolta cea mai bună s-a înregistrat în 1957, fiind obținute 23.772 vagoane.

Investițiile derulate an de an, au constat atât din extinderea suprafețelor construite cât și din achiziționarea de noi instalații. Până la naționalizarea fabricii (11 iunie 1948) au fost edificate: magazia pentru zahăr, atelierul mecanic, 20 apartamente pentru funcționari, 3 dormitoare comune pentru 300 lucrători (1928), 10 apartamente (1931), calea ferată industrială (1929). A fost extinsă suprafața întreprinderii de la 7,5 ha (1926) la 7,75 ha (1944) și diversificate sortimentele produselor prin montarea instalațiilor pentru fabricarea zahărului cubic presat, gris și a făinei de zahăr (1929), a uscătoriei și magaziei de borhot (1929 și 1936).

Fabrica de Zahăr, 1935, Vedere generală (Colecția Gh. Caciș)

În 1930 Consiliul de administrație a cumpărat 85% din acțiunile Societății *Fabrica de Zahăr Chitila București*, iar în 1932, au fost realizate pe cheltuială proprie lucrări de consolidare a Malului Mureșului pe o lungime de 82 m, prin baterăa unor pilote în pământ și umplerea spațiului dintre ele cu pietre și pământ (AN Arad, fond PMA D. 156/1932). Investiția a fost realizată în urma plângerii formulate de Consiliul comunei Aradul – Nou, care, în urma inundării Mureșelului din anul precedent acuzau în instanță Fabrica de Zahăr, că *s-a construit fără autorizație de edificare pe digul de apărare iar instalațiile sale, modificând cursul apei au determinat ruperea acestuia pe malul opus* (Sava, Arad, 2012, p. 120).

Deși utilajele fabricii erau vechi, iar lipsa specialiștilor în domeniul respectiv, stagnau perfecționarea tehnică menținând scăzute atât randamentul cât și productivitatea muncii, totuși până în 1933 au fost obținute an de an importante profituri care au dat posibilitatea asigurării unor salarii acceptabile atât pentru personalul tehnic superior (7.500 lei/lunar) cât și muncitorilor (1.800 lei/lunar).

În 1933, fabrica s-a confruntat cu greutăți majore. Consiliul de Administrație, a constatat cu îngrijorare, că deși prețul zahărului a scăzut s-a vândut mai puțin, realitate explicată prin diminuarea generală a consumului populației. În plus recolta slabă de sfeclă din acel an a determinat creșterea costurilor la achiziție, înregistrându-se pentru prima dată o pierdere de aproape 23 milioane lei. Drept urmare, spre nemulțumirea tuturor, s-a aplicat diminuarea la jumătate a salariilor și a tuturor cheltuielilor. Pentru a redresa situația, la 30 decembrie, societatea din Arad a fuzionat cu cea din Chitila București schimbându-și numele în *Arad-Chitila, Fabrică și Rafinărie de Zahăr România SA*. Fiind mărit capitalul social au mai fost înscriși în Registrul acționarilor: persianul Achod B Frînghian, domiciliat la Paris, membru în Comitetul de direcție; bucureștenii: G. V. Bibescu, Tancred Constantinescu, Gheorghe Cretzianu și arădenii: prim-procuristul Eduard Frînghian, persian, domiciliat pe Malul Mureșului 10-38, directorul de contabilitate C.H.R. Markov (Malul Mureșului 10-38), directorul de casierie Emil Nemethy (str. Cantacuzino 62).

Tot atunci, în urma unui șir de reclamații din partea vecinilor, primăria a constatat existența unor nereguli în activitatea fabricii. Astfel, o comisie de anchetă a înregistrat că a fost construită fără autorizație o baracă și s-a închis cu un zid din beton accesul populației atât pe dig cât și la vechile ștranduri din zonă. Mai grav era faptul că în apropierea digului tasat prin circulația pe calea ferată uzinală au fost săpate două gropi mari pline cu 1500 tone de borhot umed care producea igrasie caselor din apropiere, infectând fântânile și aerul, diminuându-le astfel prețul de vânzare al proprietăților, ale căror trotuare erau și așa blocate cu diferite materiale. Această situație era amplificată de starea deplorabilă a latrinelor și grajdurilor, găsite fără uși și lipsite de scurgerea urinei, cu șobolani care mișunau în tot cartierul amenințat de incendii ce puteau izbucni de la imensele depozite de furaje pe lângă care circula locomotiva cu aburi (AN Arad, fond PMA, D. 89/1934-1935.fila 120).

În parte, situația a fost remediată în 1938 când a intrat în funcțiune instalația de uscare a borhotului, cu o capacitate de opt tone zilnic, prin utilizarea gazelor de ardere ale cazanelor de forță.

La 29 noiembrie 1940, în preajma intrării României în război, din lipsă de cărbuni fabrica condusă de directorii: H.B. Frînghian, A. Frînghian și Mihai Mărcuș, și-a sistat pentru prima dată, în plină campanie activitatea. Tot atunci a început să se simtă din ce în ce mai mult presiunea muncitorilor care solicitau majorarea salariilor, înființarea unei cantine și a unui oficiu de aprovizionare cu produse de primă necesitate (alimente, lemne de foc, încălțăminte etc). Nemulțumirile au fost amplificate și de reclamațiile cultivatorilor de sfeclă care nu au putut fi plătiți conform contractului (AN Arad, fond *Camera de Comerț și Industrie* D. 474, fila 20, 22).

După intrarea României în război (1941), lucrurile au mers din ce în ce mai rău. Din cauza mobilizărilor militare, a ploilor reci și înghețurilor târzii de primăvară, în 1942 producția totală de sfeclă de zahăr a scăzut la 1.958 vagoane față de 6.431 în anul anterior. Au fost înregistrate pierderi însemnate atât la Arad unde au fost produse doar 914 vagoane de zahăr cât și Chitila (372 vagoane) societatea fiind nevoită să importe 3.500 vagoane de zahăr din Italia și din Protectoratul Boemiei.

Două dintre frecvențele conflicte de muncă generate de nemulțumirile generale ale salariaților au fost parțial câștigate de muncitori. În ianuarie 1942, angajații din sectorul zootehnic (Lăptărie) au cerut spor de salariu, alături de alte avantaje (bani pentru chirie, ajutor social pentru copii, echipament de lucru adecvat, lapte și alte alimente). Majorarea câștigului solicitau și cei din sectorul mecanic motivând că asemenea activități, corespunzător legislației în timp de război se încadrau la un statut superior de plată.

Greutățile privind aprovizionarea cu piatră de var din Săvârșin-Căprioara, cărbune din Petroșani, cu filtre din bumbac și alte materiale au crescut spre sfârșitul războiului, astfel că în toamna anului 1944 fabrica, pentru a doua oară în istoria sa, nu a început campania de lucru, sfecla recoltată fiind trimisă la fabrica similară din Freidorf – Timișoara. S-a simțit însă din plin jaful ocupației maghiare din septembrie 1944 când au fost ridicate din depozite peste 100 vagoane de zahăr, 65 vagoane cărbuni și alte materiale în valoare de 30,6 milioane lei (AN Arad, fond PMA, D 89/1934-1935, fila 200). Pierderile s-au amplificat după 23 septembrie când, în fabrică a fost instalată o gardă militară sovietică cu santinele la poarta și magazii, spațiile libere devenind depozite pentru efecte militare, armament și muniție. În acea perioadă au fost ridicate fără forme legale mărfuri și materiale: zahăr, saci de iută, pungi de hârtie, cărbuni, sfoară, 2 autocamioane, 2 autoturisme, 2 căruțe, hamuri, furaje, traverse din stejar și alte materiale, în valoare de 23.382.000 lei. Drept urmare nici în ianuarie 1945 nu a putut începe campania de prelucrare a sfeclei, rafinăria, sala cazanelor, mag-

Locuințe de serviciu (Colonia) Colecția Gh. Caciș

aziile fiind ocupate de armată. Deoarece nu existau vagoane pentru transportul sfeclei, mii de tone au rămas prin gări, unde datorită dezghețului s-au alterat, deși în contul produselor au fost deja plătite avansuri. În aceste condiții calea ferată uzinală, din lipsă de bani, s-a degradat. Consiliul de administrație mai aprecia că acestei stări haotice determinate și de lipsa curelelor de transmisie și alte piese mărunte s-a adăugat pretențiile exagerate ale salariaților care zilnic asaltau patronatul prin comitete de lucrători, cu cereri de majorări de salarii peste cotele legal aplicate deja. Acestea fiind acordate sub presiune influențau amenințător bugetul întreprinderii deja epuizat, în condițiile în care prețul zahărului fiind fixat de Ministerul Economiei Naționale și Comisariatul General al Prețurilor, era mult sub cheltuielile de producție. În consecință, numărul salariaților a scăzut în 1945 de la 602 în ianuarie, la 249 în decembrie.

Tot sub presiunea muncitorilor la sfârșitul războiului a fost pusă în funcțiune o cantină și înființat un economat pentru aprovizionarea familiilor acestora cu produsele obținute din brutăria și grădina de zarzavat a fabricii. Tot atunci au fost amenajate două camere pentru tratament medical, fiind angajat un medic, pentru consultații gratuite de două ori pe săptămână. Deoarece nu existau familii cu copii (doar o singură femeie avea copii), nu a fost înființată creșa devenită obligatorie prin lege pentru fiecare unitate economică. De

asemenea, pe durata sezonului, lucrătorilor care nu locuiau în Arad, li s-a pus la dispoziție gratuit dormitoare încălzite și iluminate, iar angajaților permanenți li s-a asigurat gratuit locuință încălzită, iluminată, apă potabilă, lapte, zahăr. Sezonierii au mai primit gratuit un tain de lemne de foc și zahăr gratuit iar contra cost alimente la un preț redus. (AN Fond Inspectoratul Industria Arad D 93/1926-1945).

Situația nu s-a îndreptat nici în pregătirea campaniei din toamnă, situație motivată de directorul general HB Frînghian și susținută de adjuncții Andrei Putici și Leopold Pasec prin lipsa klingheritului necesar garniturilor și a cărbunilor care nu puteau fi recuperați de la Uzina Electrică (32 vagoane), Teba (26 vagoane), fabrica de sticlă Simion (21 vagoane), Băile Simay (18 vag) și alte firme mai mici.

În această situație grea, la 22 octombrie 1945 a fost înregistrat la prefectură, protestul Comitetului Executiv al Sindicatelor Cultivatorilor de Sfeclă de Zahăr din Banat, care au reclamat sistarea considerată ca fiind nejustificată a activității Fabricii din Arad, fiind astfel obligați să transporte sfecla la Freidorf (Timișoara) și lipsiți de borhotul ce urma să-l primească prin contract. La reclamație s-au raliat și cei 800 de angajați arădeni care rămâneau fără locuri de muncă, acțiunea fiind considerată sabotaj economic. Înfuriați, toți susțineau că argumentele privind lipsa materialelor amintite erau false, ele servind doar ca pretext directorului general H.B. Frînghian, care fiind proprietar unic al fabricii din Freidorf, dorea profit maxim al acestei unități. Mai mult se vorbea de intenția lui H.B. Frînghian de a muta utilajele de la Arad la Freidorf urmând ca imobilele din Arad și terenul să fie vândute. Drept dovadă se prezenta faptul că în curtea fabricii existau la acea dată 130 vagoane de cărbuni, care la un consum zilnic de 7,2 vagoane, asigurau procesarea a 10.800 tone de sfeclă din cele 20.000 tone existente.

Cercetarea Prefecturii a durat câteva luni, hotărând abea la sfârșitul lui februarie 1946, că lucrul poate începe. La o cercetare mai atentă, s-a constatat însă că datorită depozitării defectuoase a sfeclei neprotejate din curtea fabricii, la cele 105 vagoane a scăzut procentajului de zahăr de la 16,4% la 3,9%, cei vinovați fiind acuzați de sabotaj economic, (AN Arad, fond *Prefectura Arad* D 111/1945, fila 7). În aceste condiții grele director general al fabricii a fost numit grecul Temistocle Papalas.

Lucrurile nu s-au îndreptat nici în anul următor. În dimineața zilei de 10 martie 1947, inspectorul industrial P. Ivanovici, însoțit de comisarul de poliție Tereteanu au blocat abuziv, și sub amenințări în curtea fabricii, 20 tone de cocs în folosul Uzinelor Metalurgice din Călan. Întreaga cantitate a fost încărcată în

vagoane și trimisă acolo cu locomotiva fabricii, producția fiind din nou sistată. Deoarece directorul directorul Temistocle Papalas s-a opus acestei măsuri abuzive, a fost înaintată propunerea de cercetare penală acțiune care i-a atras consecințe grave. (AN Arad, fond *Prefectura Arad*, fila 276).

La 11 iunie 1948, un colectiv alcătuit din reprezentanții fabricii: Bogdan Ioan, Bessek Ladislau, controlorul financiar Karmanszky Eusebiu, reprezentanții speciali ai Ministerului Industriei și Comerțului: Covici F. și Bogdan Ioan au preluat în baza Legii 119 (MO 133/11 iunie 1948) de la administratorul Temistocle Papalas, întreg inventarul întreprinderii și revocat dreptul de semnătură pentru întreg Consiliul de Administrație. Prin actul de naționalizare, în afară de fabrica propriu zisă au fost preluate de stat: Cariera de calcar din Căprioara, ferma de animale în Arad, calea ferată industrială până la Gara CFR Bujacul Mare, linia de garare din interiorul fabricii, locomotiva, apartamentele și cantina. La acea dată societatea cuprindea 79 acționari, mai importanți fiind: Frînghian HB cu 142.802 acțiuni, Societatea Petroșani 33.890 acț., Banca Românească 47.820 acț., M. Mărcuș (Arad), I.C. Filidi (București), A. Rădulescu (București) și alții (AN Arad, fond *FZ*, D 10 1932-1948). Naționalizarea unității a fost consemnată în Registrul Comerțului, la 27 septembrie 1948, sub numele Fabrica de Zahăr Arad, condusă de noul director Ioan Bogdan, domiciliat în Arad strada Griviței nr. 132 și contabilul șef Heinrich Berohn domiciliat în Arad, strada Vasile Goldiș. După un an, în 1949 întreprinderea a fuzionat prin absorbție cu Fabrica de bomboane și produse zaharoase Radu (Arad, strada Soarelui nr. 11).

Ruinele Fabricii de Zahăr (2011)

În perioada 1950-1965, Fabrica a cunoscut mai multe etape de modernizare, dar care s-au dovedit ineficiente. Au fost înlocuiți recipientii de filtrare a siropului de zahăr și stația de rafinare iar în curtea fabricii a fost edificat turnul pentru ars var, montându-se uriașe benzi de transport al borhotului la puncte de încărcare în camioane (Wolmann, Sibiu, 2012, p. 290).

În 1966, suprafața cultivată cu sfeclă de zahăr, procesată de fabrica din Arad a fost de 19.301 ha (10.000 ha în județul Arad), din care 450 ha irigată. Terenurile cultivate de 244 CAP - uri și 20 IAS - uri cu diferite soiuri și o productivitate medie de aproape 19.700 kg/ha au produs 380.137 tone de sfeclă de zahăr din care au fost fabricate 27.330, 7 tone zahăr, 159.451,5 tone borhot umed și 8403,3 tone melasă.

După recoltare, sfecla de zahăr era depozitată în silozuri de scurtă sau mai lungă durată în stații de recepție din apropierea gărilor CFR, stropite cu var și acoperite cu coceni de porumb sau stufit. Încărcarea mecanică a vagonelor

Terenul fostei Fabrici de Zahăr din Arad (2020)

s-a făcut eșalonat prin stația Bujacul Mare. Campania de prelucrare a decurs în două etape, prima până în 17 mai, cu materie primă de calitate tehnologică superioară, în parametri de 1083-1361 tone în 24 ore, cea de a doua etapă (18 ianuarie – 5 februarie), desfășurându-se cu sfeclă degradată, fibroasă cu ame-

stec de pământ și piatră ce făcea aproape imposibilă tăierea în tăiței, astfel că randamentul a fost mult mai scăzut.

După 1984, unitatea, lipsită de investiții majore, cu utilaje și tehnologii învechite și-a restrâns activitatea până la sistare. În Gai s-a realizat o mare platformă a industriei alimentare pe care s-a edificat o nouă fabrică de zahăr de mare capacitate, o secție de produse de panificație un abator de porci, o fabrică de bere și una de nutrețuri combinate.

După 1990, întreprinderea încetând să mai funcționeze, a început distrugerea sistematică a halelor. Terenul vândut a devenit obiectul unor procese de corupție. Astăzi suprafața fostei fabrici aparține SC Porto Petrol SRL din Timișoara specializată în comercializarea cu amănuntul a carburanților pentru autoverhicole. În urma unui îndelungat proces penal în care au fost implicate persoane de vârf ale administrației arădene, în toamna anului 2018 a fost făcut public proiectul transformării suprafeței într-o zonă rezidențială și de servicii, prin construirea unor apartamente de calitate superioară și agrement.

TEBA Țesătorie de Bumac SA

Fiind cunoscută tradiția industriei textile în Arad cu forță de muncă calificată⁶, la 1 iunie 1926 a fost înființată Societatea *Teba, Țesătorie de Bumac SA*⁷ (în germană *Teba Baumwollweberei AG Arad*), cu sediul în Arad strada Mucius Scaevola nr. 15-19. Primul pas l-a făcut firma Joh. Henrich Bergman din Zwittau (Cehoslovacia) care a solicitat primăriei prin intermediul avocatului dr. Alexandru Racz, vinderea în acest scop a unei suprafețe de teren de 1.500 st. p. situat în Cetatea Veche lângă Uzina de Gaz (AN Arad, fond PMA, D 110/1926, f. 229). În expunerea de motive se prezentau beneficiile aduse de întreprindere, dezvoltând o industrie puțin exploatată în România⁸

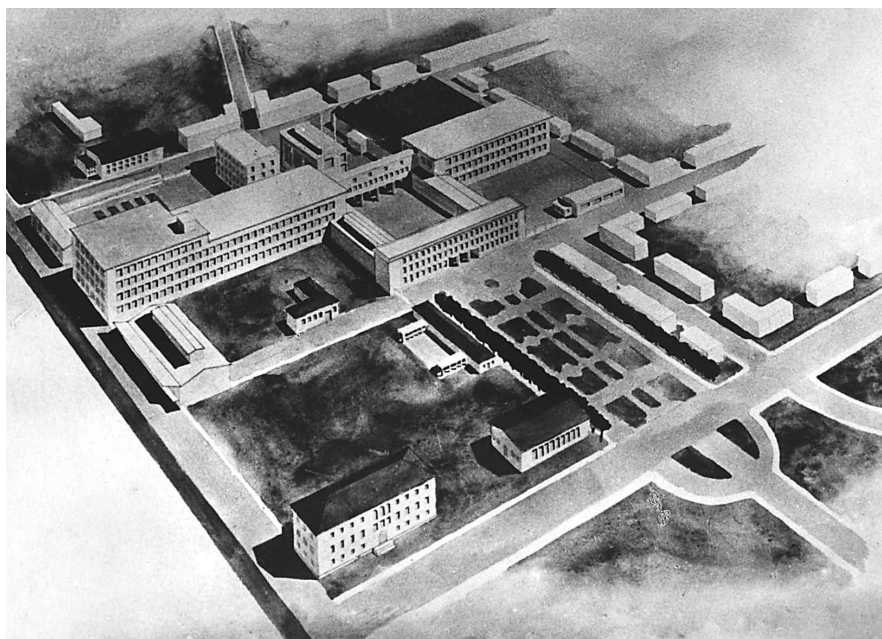
Statutul precizează că scopul societății este *fabricarea și punerea în circulație a articolelor din bumbac de orice fel, stofe etc.; cumpărarea și vânzarea de mărfuri textile, participarea la creațiuni de întreprinderi industriale și*

⁶ . Prima fabrică textilă din Arad, numită *Spiroch Iosif* a fost înființată în 1867 (*Caciora, Arad, 1976*). În 1909 a luat naștere *ITA (Industria Textilă Arădeană)*, sub numele: *Hungaria Aradi Pamutarugyar Reszventarsasag*. În 1910 au fost încheiate lucrările de construcție a halelor pentru filatură și țesătorie cu 300 războaie, 1000 muncitori (1911). În 1920-1929 au lucrat 1500 războaie deservite de 3000 muncitori.

⁷ . Numele *TEBA* a fost (probabil) luat din cuvintele *Țesătorie (de) Bumac Arad*. Societatea și construcția fabricii au fost autorizate prin Decizia Primăriei din 1926 și aprobarea Ministerului de Industrie și Comerț dată în urma Avizului Comisiei Speciale Economice nr. 55.197/1926.

⁸ . În România acelor vremuri existau la 17 milioane locuitori un număr de 100 mii fuse și 800 războaie mecanice, față de 3,5 milioane fuse, respectiv 6 mii războaie mecanice în Cehoslovacia (*AN Teba D4/1926 f. 24*).

comerciale în ramura produselor textile și alte operațiuni care-i sunt necesare acestui scop. La solicitarea Ministerului Industriei și Comerțului, în Statut s-au mai făcut precizări referitor la obligația ca trei sferturi din membri Consiliului de Administrație să fie cetățeni români, fiind păstrată aceeași proporție și pentru constituirea capitalului social, acțiunile să fie nominative, transmiterea lor să se facă numai cu aprobarea Consiliului de Administrație și al Ministerului, iar bilanțurile să fie publicate în publicația Monitorul Oficial (AN Fond Intreprinderea Textilă Teba, D 1/1926-1937, fila 189-190).

Macheta Fabricii Teba

În esență, se preconiza construirea unei țesătorii de bumbac utilată la început cu 50 războaie moderne, 2 mașini de plușat stofe și alte instalații auxiliare importate din Cehoslovacia și Austria⁹. Câteva utilaje au fost livrate și de Fabrica de mașini Hendl din Arad (Cațavei, Arad, 1980, p. 393). Acestea au fost montate în hale luminoase, bine aerisite, astfel ca activitatea de producție, țesutul și celelalte operațiuni de pregătire a mărfurilor pentru vânzare să fie igienice.

⁹ . Instalațiile au fost următoarele: 30 războaie tip Kurbelwebstuhle marca CA Roscher Georgwalde, lățime 930 mm (Cehoslovacia); 20 războaie marca Holbaum&co Jagendorf, lățime 1070 (Cehoslovacia); 2 mașini de plușat cu 36 cilindri din fier și aramă, pentru întinderea stofelor și curățenia perieturii, lățime 1860 mm, marca E. Gessner Aue in Sachsen; 1 mașină de măsură și așezare cu 5 cilindri din lemn și plușate; 1 presă pentru mărfuri fabricate; 1 mașină de dublat lățime 800 mm cu pedestal din lemn, marca J. Gedion Viena; 1 presa, lățime de lucru 1550 mm cu cilindri plușați și perie.

Pentru mașini s-a folosit o forță motrică de 45 HP obținută cu motoare cuplate la rețeaua publică de electricitate. Deși pericolul de incendiu era redus deoarece nu se lucra cu bumbac brut, fabrica a fost dotată cu senzori pentru fum, hidranți și aparate Minimax, supravegherea pe timpul nopții fiind asigurată de paznici. Atelierele au fost dotate cu strunguri tip Janto (Arad), Marta (Arad), Vulcan; freză, raboteză, aparat de sudură, scule de tâmplărie etc., iar pentru transport au fost achiziționate căruțe, automobile, autocamioane, fiind folosită și calea ferată a Fabricii de Zahăr (AN Arad, Fond Teba, D 1/1926-1937, f. 186-188).

Capitalul social de 3 milioane lei, planificat pentru construcții (2 milioane lei) și utilaje (1 milion lei), depus la Banca Agrară Timișiana și Banca Centrală Șvăbească din Timișoara, a fost creat prin emiterea a 3.000 de acțiuni în valoare nominală de de 1.000 lei, pachetele fiind cupărate de următorii acționari : dr. Alexandru Racz, (n. 1885), avocat Arad (800.000 lei); ing. Emil Racz, (n. Arad 1886, 520.000 lei); Ștefan Molnar (n. Gyoma-Ungaria 1894), comerciant Arad (650.000 lei); Titu Mărgineanțu (n 1864, Vulcani) fost administrator financiar (10.000 lei); ing Traian Trâmbișioni, (n. 1891, Arad-Grădiște), inspector industrial (10.000 lei); Maximilian Bergmann, din Zwittau (Cehoslovacia), (400.000 lei); Walter Bergmann, din Zwittau (Cehoslovacia), (400.000 lei; Anna Bergmann, din Zwittau-Cehoslovacia, (150.000 lei); Julius Lunger, din Viena -Austria, (50.000 lei); S.C. Transilvania SA pentru comerțul cu textile Timișoara (10.000 lei) (AN Teba, D 1/1926-1937, fila 184).

Organele de conducere au constat din: Adunarea generală a acționarilor, Consiliul de administrație ales anual, Comitetul de supraveghere (cenzorii) și Comitetul de direcție numit de acționari (AN Fond Teba, D 1/1926-1937). Primul Consiliu de administrați a fost compus din dr. Alexandru Racz, Eugen Beleş (notar public) și Ștefan Molnar. Au fost numiți ca cenzori: dr. Ioan Robu (primar); Traian Trâmbișioni și ing. Emil Racz. Pentru coordonarea operativă a producției au fost numiți ca directori executivi: Maximilian Bergmann și dr. Walter Bergmann cetățeni cehoslovaci cu domiciliul în Arad.

Terenul pentru construcția fabricii, cu o suprafață de 3,452 jugăre (1.5 ha) de pe str. Mucius Scaevola nr. 15-19 a fost obținut prin cumpărarea în toamna anului 1924 a unor loturi de la proprietarii: Rossi Pavel și soția; Lazăr Mihai și soția, Primăria Municipiului Arad.

Clădirile proiectate și construite de firma antreprenorului arh.ing Emil Racz din Arad, cu sediul Bd. Regina Maria nr. 17 (AN PMA Teba D 1/1927 fila 201), au fost edificate, în funcție de necesități, timp de mai mulți ani, constând din: o hală cu etaj pentru secția de Țesătorie automată, sala cazanelor (parter și etaj), încăperile pentru: Pregătire, Apretură, Urzitorie, Depănătorie Răsuci-

torie, Vopsitorie – Imprimerie, Albitorie, Croitorie, atelierul de tâmplărie, garaje, economat, brutărie, locuință, sală de mese, economat, magazine, adăpostul cailor, arena de popice, club muncitoresc, etc.

Șantierul Fabricii Teba (1925)

Activitatea fabricii a început în 6 august 1927, cu 69 angajați, producția constând din țesutul la războaie mecanice cu fire din bumbac netezite pe țevi-sculuri importate, pe motivul că în România nu se găseau la vremea respectivă în cantități suficiente, iar obținerea lor era dificilă. S-au produs și pregătit pentru vânzare, metraje de pânză pentru cămăși, din mărcile: indian, baby-flanel, sibir, costella, mitlaufer, diverse stoffe, etc.

După câteva luni de la inaugurarea întreprinderii au apărut deja primele neplăceri. La 12 noiembrie 1927, Consiliul de administrație motivând imposibilitatea plății furnizorilor de materii prime, invocând greutatea în recuperarea banilor de la clienți, a propus majorarea capitalului social la 12 milioane lei, prin emiterea de noi acțiuni. Deși vechii acționari aveau drept de prioritate la cumpărare, unii arădeni ezitând să se extindă, pachetul majoritar a fost cumpărat de Max, Walter și Ana Bergmann, Ștefan Molnar din Timișoara, Iuliu Adrian comerciant din Turnu Severin și Cecilia Maria Tangl Bergman din Pitești.

Totuși până la sfârșitul anului numărul salariaților a crescut la 121, din care 10 străini, fiind adus și un specialist din Zwittau (Moravia - Cehia) cu înaltă calificare în domeniul textil. S-a constatat însă că deși au lucrat toate mașinile (101 războaie și 2 mașini de plușat), datorită insuficienței instruirii a forței de muncă, productivitatea era mult sub așteptări. Pătrunderea pe piața textilă internă, se dovedea a fi anevoioasă mai ales datorită recesiunii economice și concurenței nelociale (AN Teba D 1/1926-1937). În aceste condiții nici beneficiul net în valoare de 570.000 lei nu a fost distribuit acționarilor ci trecut la fondul de rezervă, situație repetată și în anii următori.

Investițiile acestei perioade au fost însă semnificative, astfel că valoarea clădirilor (5,7 milioane lei) și a instalațiilor (6,5 milioane lei) a depășit suma de 12 milioane lei.

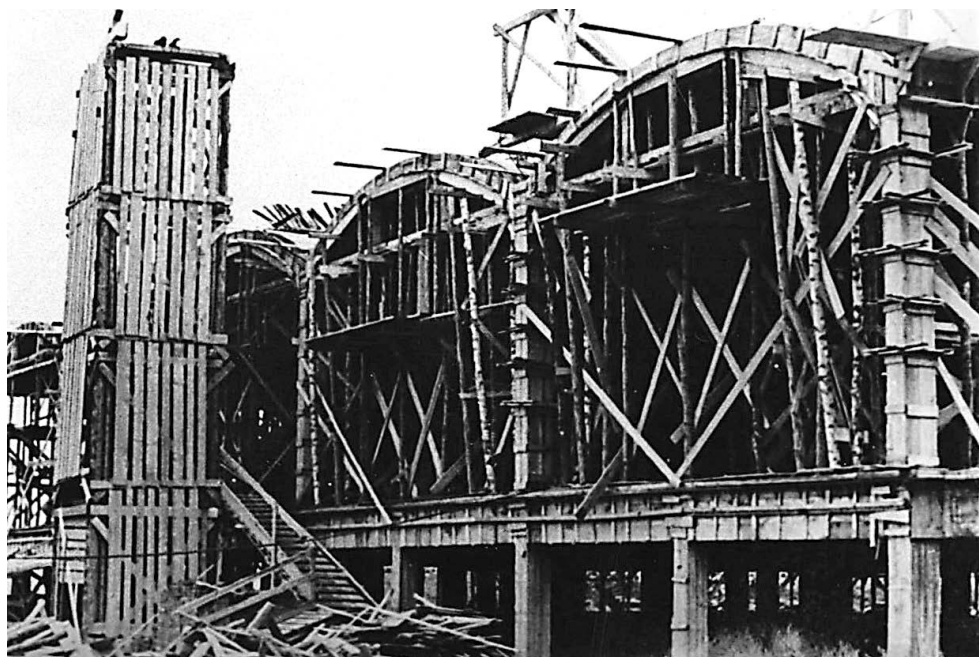
În 1931, criza generală a avut repercursiuni neplăcute asupra întregii industrie textile. Ea s-a caracterizat prin micșorarea pe piață a cererii de mărfuri și înrăutățirea capacității de plată a clienților tradiționali. Aceștia fiind

mai ales din rândul țăranilor nu mai aveau putere de cumpărare, creanțele fiind cu greu recuperate. Prețul de desfacere scăzând sub cel de producție, fabrica a rămas să lucreze pe stoc de mărfuri în valoare de peste 11 milioane lei, fiind astfel pierdut fondul de rezervă alături de un deficit de aproape 3 milioane lei. La aceasta s-a adăugat mărirea cheltuielilor de producție, determinat de majorarea taxelor vamale la firele de bumbac.

Pierderi și mai mari au fost înregistrate în 1934, prin oprirea totală a producției, generată de greutatea procurării din import a firelor de bumbac prin piedicile apărute în activitatea bancară de transfer a valutei către furnizori (AN Teba, D 1/1926-1937, fila 80).

Turnul de răcire

Șantierul noilor construcții (1936)

La 7 ianuarie 1936, Adunarea generală extraordinară a acționarilor a fost nevoită să aprobe din nou majorarea capitalului social prin emiterea de noi acțiuni, accesarea de credite de la Banca Ardeleană București și fuzionarea prin absorbție cu Uzinele Textile SAR Timișoara, paritatea acțiunilor fiind calculată în proporție de 5/4¹⁰. Drept urmare, aducându-se un aport de 8 milioane lei, s-a schimbat componența acționariatului cu noi nume: Vasile Suciuc-Arad; Eugen Hammer-Timișoara; dr. Gottfried Ziegler-Timișoara, Iosif Gluck-Timișoara și alții. Numele întreprinderii a devenit: TEBA Uzinele Textile Române SA (în germană Teba Rumaenische Textil Fabriken AG). Din credite a fost cumpărat de la Primărie un lot de teren pe care au fost construite noi hale de producție destinate producției cu mașinile de filat urzeala aduse de la Timișoara. Tot atunci a fost extins și magazinul comercial de prezentare a mărfurilor deschis pe strada Mucius Scaevola (AN Teba, D 1/1926-1937, f. 43; AN PMA D 4/1926 f. 24).

Cu toate acestea situația economică a întreprinderii nu s-a redresat. În 1938, muncitorii revoltați pentru constrângerea de a efectua ore suplimentare fără plată, au amenințat conducerea cu declanșarea unei greve pe durată nedeterminată, solicitând reglementarea de urgență a acestei situații considerată de ei a fi nedreaptă (Gluck Roz, Arad, 1972, p. 270).

¹⁰ Acțiunile firmei timișorene valorau 800 lei/bucata, iar cele arădene 1000 lei/bucata.

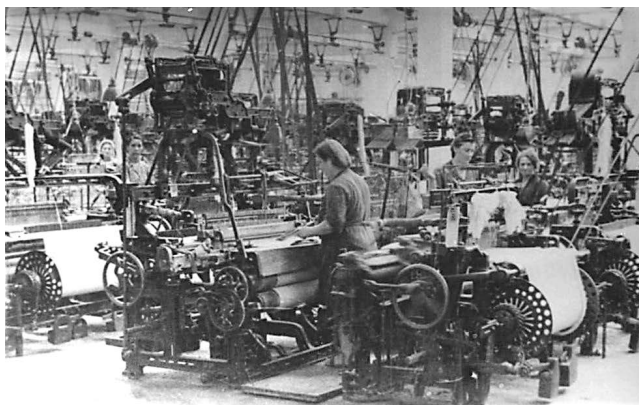
Lucrurile mergeau din ce în ce mai rău. Începând din martie 1939, deverul firmei s-a degradat într-o măsură necunoscută până atunci în existența societății, rezultatele producției din luna aprilie fiind cu 20% mai mici decât în perioada similară a anului precedent. Scăzând și încasările cu 40%, au apărut greutăți în aprovizionarea cu materii prime, apelându-se la concedieri masive. Din muncitorii rămași o parte nu a mai putut veni la muncă fiind concentrați în armată. Deoarece nu au fost pregătite sortimentele pentru sezonul de vară societatea ajuns în situația că nu a mai avut ce vinde.

Pentru a salva întreprinderea, conducerea a apelat din nou la creditare și majorarea capitalului social la 40 milioane lei prin emiterea de noi acțiuni. (AN Teba, D.1 1927-1939, f.70).

Repercursiuni grave asupra întreprinderii au generat și intrarea în vigoare a unor legi cu un pronunțat caracter fascist, care alături de concentrările militare au produs în 1940 o pierdere de peste 2 milioane lei.

Intrarea principală în fabrică (1937)

Țesătoria Veche

În 1942, patronatul era format din șapte asociați, acționari majoritari fiind cetățenii germani: dr. Walter Bergman (35.465 acțiuni), Maria Tangl (3.500) și Alois Honisch (1.000). Mai dețineau acțiuni: Mihail Hoits (10), Ioan Becker (10), Emil Ravna (5), Brutus Păcurariu (5). Director general al întreprinderii a fost numit Alois Honisch (n. 1902, Zwithau- Moravia), absolvent al Școlii Superioare de Țesătorie din Germania, Secția Tehnologică. A venit la Arad în 1928, cu aura de elev eminent și angajat ca supraveghetor tehnic al întregului proces de fabricație. În timpul războiului a fost însărcinat și însărcinat și cu livrarea produselor finite pentru armată.

Deși au fost întâmpinate greutăți mai ales datorită lipsei de personal, producția a fost extinsă prin achiziționarea unor mașini pentru secția de filatură și deschiderea atelierelor de pregătire a firelor, scrobitorie, urzitorie vopsitorie. În felul acesta capitalul social a ajuns la 40 milioane lei, iar numărul angajaților la 500.

Spre sfârșitul războiului fabrica a fost militarizată. În aceste condiții aprovizionarea cu materii prime din Italia a devenit aproape imposibil de realizat. producția ajungând la cel mai scăzut nivel.

După război, prima schimbare majoră s-a produs la 8 iunie 1945, când prin decizia Casei de Administrare și Supraveghere a Bunurilor Inamice, a fost numit în Consiliul de administrație și director ing. Ludovic Nasch. Hotărârea a fost urmată de preluarea în

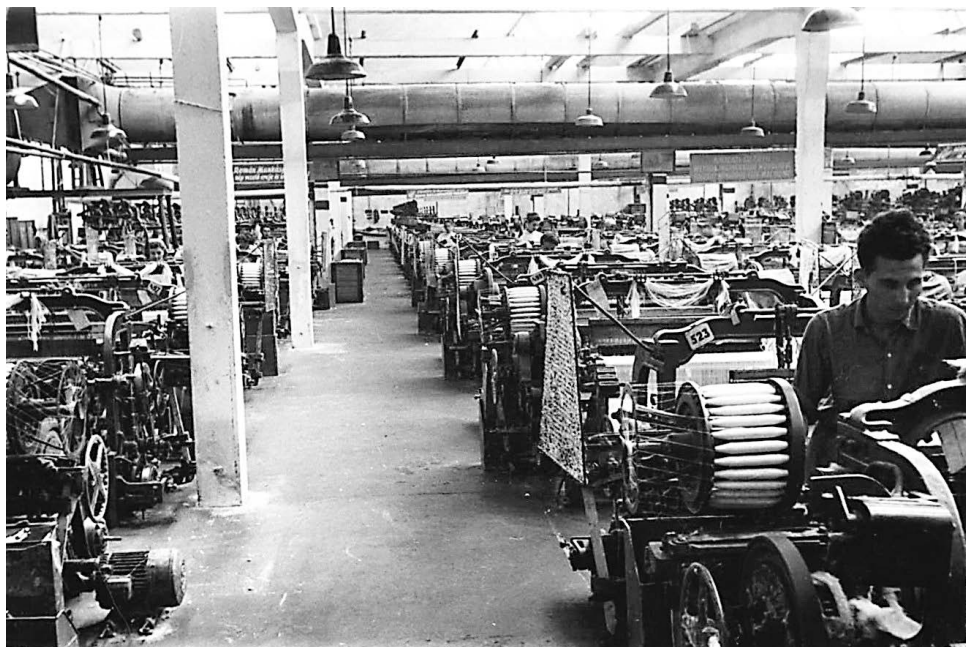
Șantierul noii hale a secției Țesătorie

26 iulie a activelor de către noua structură de conducere alcătuită din noul primar al Aradului, Ion Pălincaș (n. 1910, Pecica), Ilona (Elena) Csibi (n. 1916 Miheșu-Cluj, casnică) membru în Comitetul pe fabrică și Emil Răzvan. Peste câteva luni, corespunzător Jurnalului Consiliului de Miniștri din 30 martie 1946 (MO 80/3 aprilie 1946)¹¹ acțiunile care au aparținut supușilor germani dr. Wal-

¹¹ Confiscarea s-a făcut în baza art. 7 din Convenția de Armistițiu încheiată la Moscova în 12 septembrie 1944 între Guvernul României și Puterile Aliate, ca urmare a recunoașterii înfrângerii României în război. Se preciza că acest lucru va fi de folos general al societății, contribuind la cimentarea prieteniei dintre românias și URSS.

ter Bergman (35.465), Maria Tangel (3.500) și Honisch Alois (1.000), în număr de 39.965 au fost predate Administrației Bunurilor Sovietice (ABS) structură a Reprezentanței Comerciale a URSS din România (Uniunea Raznoexport), Capacitatea de lucru a fabricii era atunci de 368 războaie cu o productivitate de 10.000 mp. într-un schimb de 8 ore.

În 24 iunie 1946, a avut loc Adunarea generală Extraordinară a noului acționariat sovietizat al fabricii, compus din: Wsesujunos Objedinenie Raznoexport reprezentată prin Vasilev Nicolae Andreevici, Constantin Gheorghii Dievici și Tiomkin Veniamin Solomonovici proprietară a 39.965 acțiuni și Emil Răzvan cu 15 acțiuni. Președinte al Consiliului de Administrație a fost numit primarul Ioan Pălincaș, membri fiind Ileana Csibi, Ludovic Nasch în calitate de director și administrator al societății și Iosif Gluck director al Filaturii din Timișoara¹². Noul Consiliu a hotărât începerea procedurilor de reevaluare a bunurilor: clădiri, mașini, utilaje, instalații etc, majorând artificial capitalul social de la nici 40 milioane lei la peste 1 miliard, prin devalorizarea monedei naționale și modificarea statutului corespunzător noilor situații politice din țară (AN F. Teba, D. 267, f. 139).

Hala nouă a Țesătoriei

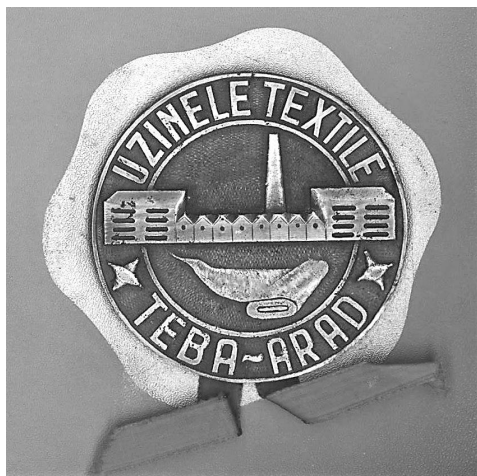
¹² . Cenzori: Mihail Vasilevici Smirnov, Ioan Baba (viitor primar al Aradului), dr. Alexandru Racz; Procu-riști: Marcel Weiszberger (n. Gurahonț, 1911), Emil Nemethy (n. 1890, Bubenc, Boemia).

La începutul anului 1947, noul director al fabricii Iosif Gluck, secondat de inginerul șef I. Schannen, a obținut o importantă comandă de furnizare către Armata română, a 30.000 m. pânză de rufărie pentru trupă și 40.000 pânză pentru confecționat pantaloni (AN Teba, D.3/1947, f.15). Drept urmare numărul salariaților a crescut la 1.114 din care 25 ucenici și 2 specialiști străini.

În iunie Tribunalul din Arad a consemnat fuziunea prin absorbție cu Fabrica de ciorapi GBL SA din Sebeș-Alba și firma ing. Klinger: Țesătorie și Imprimat Textile din Mediaș. Noua unitate devenită proprietatea exclusivă a statului sovietic a funcționat în continuare sub numele Intreprinderea Industrială Teba SA - Uzinele Textile Unite (Teba Obiedinonie Textilnoe Fabrici Anonimoe Obsetva) cu sediul la București strada Izvor nr. 4. Adunarea generală a hotărât ca toate activele și pasivele precum și mărcile unităților respective să treacă în sarcina fabricii Teba, care urma să achite și datoriile restante. Capitalul social a fost din nou majorat de data aceasta la 3 miliarde lei, fără a se acoperi însă financiar. Director general aa fost numit Mamedov Ibadi Abdulovici, care a locuit în incinta întreprinderii (AN Camera de Comerț și Industrie D 267, fila 302).

La 10 aprilie 1948, a fost aprobată demisia directorului Marcel Weiszberg conducerea trecând în sarcina exclusivă a ABS prin Ibadi Abdulovici Mamedov, director general și Serghei Ilisievi Plevin, loțiitor pe linie financiară. În aceeași aceștia au primit de la Weiszberger Marcel (fostul director) întreg inventarul fabricii, adică: casieria cu stocul de timbre, clădirile, mașinile și instalațiile, stocul de materii prime și auxiliare, ambalajul, piesele de schimb, semifabricatele, produsele finite, lista debitorilor și creditorilor, arhiva și alte documente.

În 1949, Teba SA - Uzinele Textile Unite, cu 1.160 salariați a fost integrată ca filială a Societății de Stat Textil din Moscova. (AN Camera de Comerț și Industrie Arad, D.267 fila 259). Sediul social central fiind instalat la București, strada Izvor nr. 4 sub conducerea directorului general Alexandru Achimovici Struev, al loțiitorului acestuia Serghei Dimitrievici Bavsev, directorului financiar Pavel Grigorievici Alexandrov și loțiitorului Nicolai Vasilevici Nadejin. În subordinea

Emblema produselor Teba

acesteia se aflau toate proprietățile sovietice textile din Arad, Timișoara, Mediaș și Sebeș Alba. La comanda întreprinderii din Arad se aflau directorul Ibadî Abdulovici Mamedov și directorul financiar Alexei Iakovlevici Isaev (MO, III nr. 49/28 febr. 1949) Pentru noii directori au fost întărite împuternicirile de comandă și semnătură impunându-se interdicții pentru vechea structură formată din directorul tehnic Emil Nemethy, procuristul Boszkai Josif și directorul comercial Nicolae Athanasiu.

Fabrica Teba (2010)

În 1971, fabrica s-a afiliat la Intreprinderea Textilă Arad (ITA), devenind o secție a acesteia. Și-a încetat activitatea după 1995.

Trustul Stațiilor de Mașini Agricole (SMA)

După reforma agrară din 1945, gospodăriile țărănești nou create fiind deficitare în unelte agricole și forță de tracțiune, pe terenurile devenite proprietate de stat au fost create primele organizații specializate în utilaje agricole. Dezvoltate după 1948 ca unități de stat economice cu personalitate juridică, sub numele de Stațiuni de Mașini și Tractoare (SMT), au avut ca obiect de activitate, efectuarea contra cost a lucrărilor mecanice din agricultură, inclusiv transportul. În urma investițiilor masive ale statului, parcul de tractoare și utilaje agricole a crescut și diversificat, făcând posibilă extinderea mecanizării

în toate ramurile și sectoarele. Se urmărea îndeplinirea mai multor obiective: creșterea puterii de tracțiune, a vitezei de lucru cu randament sporit, diversificarea lucrărilor etc.

Fostul sediu Industrie de Fier și al Trustului SMA

Principalele unități de producție erau brigăzile, grupate pe secții și unități, numite după 1965 Stațiuni de Mașini Agricole (SMA) organizate teritorial astfel încât să poată deservi o suprafață agricolă optimă. În 1969, în județul Arad existau 2.363 tractoare (din care 58 pe șenile), 2.405 pluguri, 1.382 combine pentru cereale, semănători cositoare, batoze, prese de balotat, utilaje de transport, grupate în 10 Stațiuni de Mașini Agricole: Aradul-Mou, Cermei, Chișineu-Criș, Curtici, Felnac, Neudorf, Pecica, Sebiș, Sântana, Șicula. Ele dispuneau de 16 ateliere mecanice, cu un grad diferit de dotare, 67 locuințe pentru familiști, 48 dormitoare comune pentru muncitorii sezonieri, 7 cantine, 8 băi, 6 cluburi și altele. La nivel județean instituția ierarhică de sinteză, numită Trustul Stațiunii de Mașini Agricole (SMA), funcționa pe strada M. Kogălniceanu, nr 75-77 în fostele ateliere ale Industriei de Fier. Avea rol de coordonare a activității secțiilor SMA, dar mai ales menirea de a concentra datele furnizate din

teritoriu, înaintându-le Direcției Agricole Județene și organelor PCR. Rapoartele periodice, cuprindeau volumul lucrărilor exprimat valoric și fizic, gradul de realizare a planului, situația stocurilor de materiale, investițiile, creditele bancare, îndeplinirea planurilor de muncă și salarii, situații cu accidentele în muncă și altele.

Instituția a fost desființată după 1990.

Tractor SMT 1947

Tractoare românești 1980

VI. INSTITUȚII ȘI ORGANIZAȚII

La sfârșitul secolului al XIX-lea Aradul era cunoscut deja ca unul din centrele industrial - economice importante din Imperiul Austro-Ungar. Au fost înființate și dezvoltate instituții moderne care treptat s-au emancipat treptat de sub influența religioasă, politică și patronală. În Sarkad (Drăgășani) au funcționat școli, spitale, farmacii, organizații caritabile, culturale și sportive, unele din ele fiind mai puțin cunoscute ca: Sindicatul Uniunii Muncitorilor Grafici cu sediul pe strada Spiru Gheorghe (Jakob Cardoș) nr. 19 (Gluck, Roz, Arad, 1972, p. 258); Societatea Sârbească, *Filantropia* condusă de Milivoi Radovan, cu sediul în Piața Sf. Sava (P-ța Sârbească), nr. 7-8 și altele cu conotații politice sau revendicative, organizate la Căminul Muncitorilor de pe strada Paris nr 2, Organizația Arădeană a Slavilor Antifasciști, iar mai recent Partida Romilor.

1. Instituții de învățământ

Printre relatările călătorului turc Evlia Celebi (1650), se află și informația existenței în Cetatea otomană a unei școli, instituție destinată desigur familiilor ocupantului.

În secolul al XVIII-lea, spațiul cartierului, devenit prin imigrare multiethnic și multiconfesional, a constituit un teren prielnic pentru diversitatea formelor de învățământ, printr-un sistem instituționalizat complex coordonat de autoritățile școlare de stat, comunale, confesionale, particulare sau fundamentale. Compromisul dualist din 8 iunie 1867, consfințit prin încoronarea împăratului Francisc Iosif I ca rege al Ungariei a marcat, prin legi succesive intensificarea controlului autorităților de stat asupra școlilor nemaghiare. Însăsprirea normelor de funcționare a acestor instituții, iar după 1920 sporirea salariilor învățătorilor școlilor de stat, a avut drept consecință diminuarea și dispariția învățământului confesional în limba română și sârbă.

Școala Confesională Sârbă

Școlile confesionale ortodoxe sârbești s-au aflat ierarhic sub conducerea Consiliului Bisericesc al Mitropoliei de la Karlowitz, comitetelor parohiale și

inspectorilor școlari. Consiliul Bisericesc numea învățătorii și aproba programa de învățământ (Oarcea, Arad, 2012, p. 116).

Una din cele două școli arădene înființate în 1721 în care învățau copii ortodocși ilirici (români și sârbi), se afla în curtea bisericii Sfântul Petru și Pavel din Piața Sârbească (Kelemen Ter, Piața Sfântul Sava)¹. Existența ei și numele învățătorilor sunt semnalate în Conscripțiile școlare din perioada 1772 - 1791 (Popeangă, 1974, p. 98). În 1729 este menționat dascălul Petar Suvorov, care a îndeplinit această funcție până în 1741. Deși se aprecia, că localul, susținut de comunitatea orașului, era corespunzător, în 1752 au fost adunați bani pentru constituirea fondului școlar. În 1770, învățătorul Simeon Secianschi, îi învăța pe cei 74 elevi, să scrie, să citească, noțiuni de aritmetică și catehism, pentru serviciile sale primind de la oraș, 110 florini (H. Medeleanu, *Flacăra Roșie*, 20-26 apr. 2008). Reforma școlară pusă în practică de Teodor Jancovic Mirijeovski, reprezintă începutul învățământului modern, în toate școlile sârbești. În 1784, s-a solicitat Direcției școlare din Oradea, numirea unui director local², funcție, care în 1789 era ocupată de Franz Milici, iar în 1803 de viconotarul Ion Ștefan Popovici. Acesta era un intelectual, care vorbea fluent limbile sârbă, română, latină, germană și maghiară. În 1811, cursurile structurate pe două clase, erau ținute într-o clădire din curtea Bisericii Sfinților Apostoli Petru și Pavel. În una cu 62 elevi, în cea de a doua cu 84, în majoritate băieți cu vârsta cuprinsă între 6-12 ani.

După realizarea pactului dualist (1867), învățământul confesional sârbesc a funcționat în baza Ordonanței privind Organizarea Afacerilor Bisericești Școlare și Funcționale ale Mitropoliei Greco-Răsăritene. În 1872, a intrat în vigoare Ordonanța privind școlile populare sârbești, document care a stat la baza organizării acestora și după 1918 (Oarcea, Arad, 2012, p. 261).

În deceniul opt al secolului al XIX-lea funcționa sub conducerea învățătorului Ștefan Popovici o școală de băieți și una de fete, înființate de Zsupanszky Ioan în 1870. În 1881 pe lângă directorul Ștefan Popovici mai activau învățătorii: Dumitru Kojics, Milan Stoianovits, Ioan Lupansky (Oarcea, Arad, 2012, p. 148).

În 1898, vechea clădire a fost demolată, pe locul ei fiind edificată după planurile arh. Milan Tabacovici o nouă construcție, existentă și astăzi, compusă dintr-o singură sala de clasă și locuință pentru învățător, unitatea funcționând ca școală primară, cu limba de predare sârbă până în 1964, când activitatea a fost sistată.

1 L. Cerovic, 2007, stabilește, ca dată de înființare a școlii, 1720, instituția fiind cea mai veche de pe Valea Mureșului.

2 Era vorba de un director școlar, pentru toate unitățile de învățământ ilirice (ortodoxe), din oraș.

Școala sârbească construită în 1898 (Piața Sârbească)

În sala mare a Școlii Sârbești, a avut loc adunarea de constituire a Organizației Arădene a Slavilor Antifasciști (19 nov 1944). În prezent, clădirea este folosită ca loc de întâlnire al enoriașilor (zborniță).

Preparandia

Instituția de pregătire a învățătorilor români numită Preparandia din Arad sau *Înalta Școală Pedagogicească a Nației Valahice* a fost înființată în timpul împăratului Francisc I (1792 – 1835), la 3/15 noiembrie 1812. Pentru desfășurarea cursurilor, căpitanul orășenesc Sava Arsici comerciant și arendaș sârb, devenit director local a oferit gratuit parterul semi-îngropat al clădirii numite Rehcop's Haus (Casa cu Cap de Căprioară), din proprietatea sa, pe care a reparat-o și a dotat-o cu mobilier (L. Cerovic, 2005, p. 168). În jurul acestei instituții, s-a grupat o generație de intelectuali români, corpul didactic fiind promotor al spiritului activismului național. Printre cei dintâi profesori au fost: Dimitrie Țichindeal, senior catehet, primul director al școlii, Constantin Diaconovici Loga (gramatică și episolografie), dr. Iosif Iorgovici (matematică, fizică și filozofie), Ioan Mihuț (pedagogie și istorie). Din 1869 Institutul Pedagogic a trecut sub tutela Consistorului arădean.

Clădirea Rehcops Haus (strada Preparandiei)

Evoluția istorică a acestei prestigioase instituții a fost tratată în ample monografii și studii existând o bogată bibliografie³.

În 2006, imobilul aflat pe strada Preparandiei nr. 17 a fost cumpărat de Primărie, iar după reastaurare și modernizare, realizată de SC *Romair Consulting LTD* București, în 2012, a fost inaugurat un muzeu tematic dedicat primei școli pedagogice în limba română. Tot atunci acolo și-a stabilit sediul Asociația Profesională a Învățătorilor Aradeni care corespunzător statutului adoptat în 1990, și-a asumat răspunderea de a fi continuatoarea Reuniunii Învățătorilor Greco-Ortodoxi din dieceza Aradului înființată în 1872. După cum susține Viorel Dolha, președintele organizației, a fost, probabil, prima categorie profesională din județ care s-a organizat în noile condiții democratice⁴.

³ Amintim: Theodor Botiș, *Istoria școlii normale (Preparandia) din Arad*, Arad, 1922; Vasile Popeangă, *Preparandia din Arad*, București, 1964; Vasile Popeangă, *Studii despre Preparandia din Arad*, Arad, 2011; Anton Ilica, *Istoricul Preparandiei din Arad*, Cluj-Napoca, 2012.

⁴ Asociația, denumită Reuniunea Învățătorilor Români de la Școalele profesionale greco-orientale române din Dieceza Aradului a fost înființată din inițiativa lui Vincențiu Babeș, în anul 1872, cu participarea a 310 învățători români din județul Arad. În anul 1890, învățătorii l-au ales ca președinte pe Teodor Ceontea, sub îndrumarea căruia, Asociația, a devenit un mijloc eficace de perfecționare profesională a personalului didactic alături de alte obiective culturale și sociale. După unire, în adunarea generală din 29 septembrie 1919 se întemeiază „Asociația Învățătorilor din Județul Arad” care se va ocupa de toate problemele școlare, culturale și sociale care au frământat viața dascălilor în decursul anilor: Publicația lunară a asociației va fi de acum „Școala vremii”. Asociația avea un patrimoniu important: banca, librăria, societatea de ajutor în caz de moarte și casa învățătorilor. În 1942 avea o avere de 30 milioane lei și numărul membrilor era de 876. Oreganizația a fost desființată după 1945.

În 14 octombrie 2001 Adunarea Generală a hotărât reorganizarea ei sub numele din perioada interbelică de „Asociația Învățătorilor din județul Arad” și cu un statut conform noii legislații.

După restaurarea clădirii, în curtea instituției, a fost dezvelit bustul profesorului Teodor Ceonța, operă a sculptorului arădean Mihai Păcurar⁵.

Clădirea vechii Preparandii, restaurată în 2012

Fiu de țărani, născut în 10 august 1847, la Deda, județul Mureș, *Teodor Ceonța (1847-1906)*, după încheierea studiilor științifice la Universitățile din Graz și Viena, a fost numit profesor de matematică, fizică și geografie la Preparandie. Aici s-a făcut repede cunoscut, fiindu-i încredințate de-a lungul carierei sale pedagogice și culturale, funcții însemnate: președinte al Reuniunii Învățătorilor Români (1890), director al Editurii *Diecezana*, membru activ în *Asociația Arădeană pentru Cultura și Conservarea Poporului Român* și în Sinodul Eparhial. A lucrat cu succes și în domeniul ziaristicii, a literaturii didactice, colaborând la *Federațiunea, Telegraful Român, Familia, Școala Română, Biserica și Școala*, unde a publicat poezii, eseuri, studii din domeniul educației.

⁵ Mihai Păcurar: sculptor, profesor, Liceul de Artă Sabin Drăgoi Arad, n.1955, Arad, studii artistice: IAP Cluj-Napoca (1983, profesor, Eugen Gocan), distincții: Premiul Festivalului Național Studențesc de Creație (București, 1982), Premiul pentru Sculptură al UAP (1998). Expresionist în vocabular și procedee, se concentrază în creația artistică, mai ales, asupra unor trăsături și situații speciale prin care poate trece un om pe care-l redă în ipostze tragice: chinuit, amputat, torturat. Personajele, redade astfel într-un efort neobișnuit de percepere a vieții, oferă un spectacol inedit de atitudini și trăiri. În unele lucrări, atât în lemn cât și în piatră, exagerează, până la bizar, trăsăturile figurii, fără să cadă însă în caricatural. Opțiunea figurativă pare să fie categorică, la fel și predilecția pentru formele vîguroase.

Manualele sale, cercetările din domeniul științelor naturii și pedagogiei publicate în presă, conferințele și cursurile au fost redactate în spiritul marilor descoperiri ale vremii. În felul acesta a contribuit și la orientarea practică a școlii, îndemnând părinții să-și îndrume copiii spre industrie și meserii. De asemenea, militând pentru larga folosire a intuiției în procesul de învățământ, a depus interes pentru îndrumarea pedagogică a școlilor din părțile arădene, într-o vreme când aceasta lipsea.

Festivitate la Bustul lui Teodor Ceontea (Episcopul Timotei Sevcicu, cu un sobor de preoți, 2012)

Din cauza eforturilor prelungite, în 1902, ilustrul profesor s-a îmbolnăvit, situația sănătății sale agravându-se permanent, până la decesul survenit în 1906.

În anul 1912, învățătorii din părțile Aradului, în semn de *recunoștință binemeritată*, i-au ridicat fostului lor profesor Teodor Ceontea (1847 – 1906) un bust din marmură și granit (Botiș, 1922, p.426). Primele fonduri, desigur modeste, s-au constituit din veniturile concertelor organizate de corpul didactic român cu prilejul Adunărilor generale, Conferințelor Asociației și din donații. Cea de a XXI-a Adunare generală, ținută la Arad, în 17-18 septembrie, 1911, a aprobat proiectul sculptorului Albert Andor⁶, urmând

ca bustul cioplit în marmură albă de Carrara să fie așezat în vechea grădină a Preparandiei azi Seminarul Teologic, pe un soclu din granit, la temelia căruia, s-a așezat un document comemorativ. Inaugurarea sculpturii a fost cuprinsă în

⁶ *Albert Andor (n. Baja, Ungaria, 1876, sculptor maghiar) absolvent al Școlii Superioare de Arte Industriale din Budapesta, a studiat sculptura cu Matrai apoi cu Strobel Alajos. S-a făcut cunoscut mai ales după câștigarea premiului Harkányi prin realizarea bustului Munkacsy. (Művészeti, I, p.18) Deși nu era arădean a petrecut mult timp în acest oraș, realizând câteva portrete și monumente funerare. Cea mai mare perioadă a vieții și-a petrecut-o la Gyor în Ungaria.*

programul celei de a XXII-a Adunare generală a Asociației, la 18 septembrie 1912, în prezența membrilor Reuniunii a soției, Riza Ceontea și ai unor apropiați ai familiei. Au participat de asemenea, peste 400 învățători, delegați ai celor trei *Reuniuni Învățătorești* din Arad, Timișoara și Oradea, corpul profesoral și elevii *Institutului pedagogico-teologic*, alți invitați.

După anul 2000, bustul din marmură a dispărut de pe soclul din granit, care încă există, la marginea unui teren sportiv improvizat în curtea Seminarului Teologic.

În prezent clădirea aparține Centrului Municipal de Cultură, fiind administrată de un compartiment al acestei instituții. Activitatea se desfășoară pe baze de programe și proiecte constituind din prezentarea expoziției permanente Școala Confesională Românească, organizarea unor expoziții temporare cu tematică de interes general, concerte, spectacole, cursuri ale Școlii culturale de Vară și altele (Bohm Ladislau)

Școala Evreiască

Ca în cazul celorlalte confesiuni, evreii au gestionat propriul sistem de învățământ. Rabinul șef era factorul decizional, ajutat de membri comunității. Școala Confesională de Băieți a fost deschisă în 1832, iar cea de fete, în 1855, fiind angajați pe lângă învățători, un caligraf și două instructoare de lucru manual. Ambele unități, fiecare cu câte patru clase, au funcționat până în 1905 în Palatul Comunitar. Corpului didactic i s-a pretins organizarea săptămânală a unei întruniri profesionale pe probleme pedagogice și administrative. În 1857, s-a trecut la aplicarea unui nou sistem de predare la băieți cu o durată de șapte ani, la fete ciclul de învățământ rămânând în continuare la patru clase (Gluck, Arad, 2001, p. 222).

Intenția construirii unui edificiu școlar propriu, apărută în 1858, a fost finalizată în 1905, cu un substanțial sprijin financiar provenit din testamentul Iulianei Doler și al altor donatori. Impunătorul edificiu construit în stil secesion vienez a fost ridicat în Piața Luptei nr. 2-4, cu clase de studiu luminoase, sală de sport și încăpere pentru festivități. Clădirea iese în evidență prin ferestrele cu influență neoromanică portalul cu stâlpi specifici anilor 1900, fațada decorată cu cărămida aparentă și gardul din fier forjat montat pe stâlpi zidiți.

Clădirea Școlii Evreiești (Strada Cozia)

Până la pactul dualist (1867) un loc important în programa analitică a școlii le reveneau disciplinelor de cultură generală, scrisului și cititului în limba germană. Ulterior situația instituției devenind critică prin lipsa susținerii financiare, a determinat aplicarea planurilor de învățământ impuse de autoritățile statale ungare, fiind păstrat însă caracterul confesional israelit. Extinderea în Arad a rețelei școlare de stat, a absorbit o parte din populația școlară confesională, care a adoptat frecvent limba maghiară. Orientarea apare firească în contextul dinamizării activităților comerciale și industriale, domenii spre care a fost îndrumat tineretul. Manualele folosite erau cele recomandate în învățământul de stat maghiar. Existau și lucrări care individualizau învățământul israelit ca: abecedarul și gramatica limbii ebraice.

De-a lungul timpului la conducerea școlilor evreiești s-au aflat personalități care au marcat buna funcționare a lor, așa cum au fost: Bing Vilmos și dr. Schuszter Illes.

În perioada 1920 -1990 în clădire a funcționat Școala Generală nr. 11, 4 și 2 din corpul didactic amintind pentru 1937 pe: directorii, Ioan Ungureanu și Maria Lipovan, învățătorii: Margareta Ambruș, Irina Grapini, Elena Olinescu, Felicia Avram, iar după război: Silviu Cureteanu, Mircea Tomuș, Felicia Balteș, Ioan Deleanu, Doina Vușcan, Caciora Veronica, Gheorghe Moț.

În anul școlar 1967 – 1968, principalele obiective de îndeplinit ale școlii erau: asigurarea frecvenței elevilor și realizarea planului de școlarizare. Erau înscriși 544 elevi (231 în clasele I-IV și 313 în clasele V-VIII), dintre care 43 au rămas repetenți (1,47 %). Clădirea era în stare de avansată degradare, nefiind reparată de peste 60 ani. Nu exista nici un laborator, iar sala de sport era nefuncțională, orele de educație fizică desfășurându-se în curtea neamenajată în acest scop

De asemenea, timp de câțiva ani (1965-1971), în cădere și-au desfășurat activitatea, sub conducerea sculptorului Ioan Tolan și clasele gimnaziale ale viitorului Liceu de Arte *Sabin Drăgoi*.

Școala Mixtă Romano-Catolică (comunală)

În 1867 în cartierul Sarkad (Drăgășani), a funcționat sub imperativul prevederilor legislative impuse de stat Școala Mixtă Romano-Catolică cu două clase (Oarcea, Arad, 2012, p.139). Nu se cunosc alte detalii : anul înființării, localul, numele învățătorilor etc.

La ședința Consiliului Orașenesc din 17 martie 1869, Bettelheim Vilmos a propus ca această instituție școlară, cu două posturi și o singură sală, alături de celelalte cinci unități similare din Arad să devină școală comunală cu limba de predare maghiară, administrată de autoritățile municipale, corespunzător Legii XXXVIII/1868. Hotărârea definitivă a fost luată după o foarte disputată dezbatere, în 4 octombrie 1870 (Oarcea, Arad, 2012, p. 139).

Școala Elementară Comunală de Băieți

Școala Elementară Comunală de Băieți cu sediul în Piața *Sfântul Petru* (Cozia) a funcționat pe cheltuiala comunității civile arădene în perioada 1885-1910. În anul școlar 1909-1910 instituția era încadrată cu următoarele cadre didactice: Fulop Endre (director), Berczy Odon, Korom Gyorgy, Weber Agoston (Oarcea, Arad, 2012, p. 140).

În școlile comunale cu limba de predare maghiară, s-au aplicat în general aceleași programe ca în cele de stat, elaborate de Ministerul Cultelor și al Instrucțiunii Publice. Obiectele propuse pentru clasa I erau: cititul, scrisul, aritmetica, limba maghiară cu exerciții de vorbire. Urmău în clasa a II-a cunoștințele de scris și citire, gramatica, aritmetica, cântare, desen, gimnastică. În clasele III și IV se reluau la alt nivel citirea, scrierea, aritmetica, alături de desen, cântare bisericească, gimnastică, geografie. În clasele următoare, V și VI

se aprofundau cunoștințele anterioare fiind adăugate disciplinele: istorie, istorie naturală, fizică. Religia, nu lipsea din nici o clasă, existând și opțiunea pentru limba germană (Oarcea, Arad, 2012, p. 263). Clădirea a fost demolată după 1955, pe locul ei fiind edificată Școala Profesională Textilă 30 Decembrie, azi Liceul Tehnologic *Francisc Neuman*.

Grădinița cu Program Normal (PN) nr. 14

Pe harta orașului editată în preajma Primului Război Mondial (1914), figurează existența unei grădinițe de stat, în capătul dinspre vest al străzii Jakob Cardoș nr. 38. În 1968 la Grădinița cu Program Normal (PN) nr. 14, din 32 copii înscriși, frecventau în mod regulat 27 (6 grupa mare, 4 grupa mijlocie, 17 grupa mică), mai puțini în lunile de iarnă. Activitățile conduse de educatoarea Kirch Irina, se desfășurau în limba maghiară. Existea o singură clasă, încăpătoare, reparată, frumoasă, iluminată electric și dotată cu mobilier, aparat de radio, combustibil și material didactic suficient. Copiii au fost învățați să vorbească, să stea la mese să numere până la zece. Foloseau creionul la desen, respectând proporțiile, cu ilustrații pe mijlocul paginii (AN Arad, Fond Inspectoratul Școlar, D 16, fila 89). Activitatea a fost sistată în 2016 din lipsă de copii.

Grădinița cu Program Normal nr. 14

Școala Gimnazială Ștefan Cicio-Pop

Școala elementară de pe strada Ciocârliei (Furj ut.), nr. 27 a fost înființată de statul Ungar în 1908, prin legea XXXVIII din 1868⁷. În clădirea construită tot atunci, funcționau șase învățători, fiind înscriși 315 elevi: 280 maghiari, 12 germani, 17 români, 1 slovac, 5 sârbi (Oarcea, Arad, 2012, p.136). A jucat un rol semnificativ în deservirea învățământului în limba magiară (Király, coord. Arad, 2020, p. 180). După 1920, Școala Primară nr. 10, a fost extinsă treptat la un ciclu de învățământ de șapte clase.

În contextul unificării planurilor de învățământ al tuturor școlilor de învățători din România întregită, care au devenit instituții de stat, în 1923 a fost înființată la Arad Școala Normală de Băieți *Titu Maiorescu*, condusă de Ștefan Ciuceanu (1875-1935), arheolog, muzeograf, profesor la Colegiul Național din Craiova apoi la *Moise Nicoară* din Arad. Noii instituții i s-au desemnat ca spațiu de școlarizare fostele Pavilioane ale Aviației din cartierul Gai care au servit în Primul Război Mondial ca bază militară austriacă destinată montării și reparării aparatelor de zbor. Abandonate de armată, în 1920 acestea erau însă atât de distruse încât nu puteau satisface nici cele mai mici exigențe. Până la amenajare, cursurile s-au desfășurat timp de trei ani în clădirea deja foarte aglomerată a Școlii Generale nr. 10 de pe strada Ciocârliei. Unitatea a funcționat cu 99 elevi normaliști repartizați în două clase. Corpul didactic era alcătuit din Ștefan Ciuceanu – director și profesor de limba română, franceză, istorie, Ioan Lipovan – geografie, desen, caligrafie, muzică, violină, Adam Dragoș – matematici, Constantin Mureșianu – lucru manual. Legea și Regulamentul de funcționare al școlilor secundare și normale, prevedeau ca elevii să poarte uniformă școlară, cu număr de identificare cusut pe mânecă. La Arad, aceasta consta dintr-o tunică confecționată din stofă de culoarea hainelor militare, croită cu guler răsfrânt, două cute în față, una în spate, două buzunare aplicate lateral, pantaloni simpli fără vipuști, palton cu guler mare, încheiat complet până sub bărbie și un chipiu cu bandă circulară galbenă. Regulamentul mai prevedea că, facultativ, la sărbători, elevii școlilor normale din părțile alipite României, puteau îmbrăca costumele populare ale localității de proveniență.

7 Tot atunci au fost înființate școlile din Grădiște, Gai (Școala de Jos) și cele de pe străzile: Lae Barna, Rahovei, Mărășești.

Școala Gimnazială Ștefan Cicio – Pop (Strada Ciocârliei)

După mutarea Școlii Normale în Gai (1926), instituția și-a desfășurat activitatea corespunzător menirii sale de școală primară, cu limba de predare română și maghiară. În 1929, director a fost Lazăr Igrășan, numit după câțiva ani revizor școlar. În 1937, colectivul de cadre didactice era alcătuit din: Petru Cociu (director), învățătorii: Ileana Dronca, Rozalia Moiescu, Gheorghe Suciu, Paraschiva Grecu, Elena Marian, P.I. Tomescu și maestra Maria Gavriloviți (**Anuar școlar 1936-1937, Arad 1937).

În perioada 1949 - 1959 Școala nr. 10 (maghiară) a fost condusă de Katalin Kranovszky, urmată de Gergely Bogнар. În 1953, populația școlară a claselor primare de limba maghiară era următoarea: 34 levi în clasa I (învățătoare Borbala Gemes), 28 în clasa a II-a (înv. Margareta Karczagi), 23 în clasa a III-a (înv. Irina Lucărel) și 31 în clasa a IV-a (înv. Margareta Zimmermann), iar în clasele a V-a erau înscriși 49 elevi. Din colectivul de cadre didactice făceau parte: Regina Bogdan, Klara Benkert, Ilona Iuhasz, Magda Pasztorcsik, Gabriela Csoty, Magda Reusz (Kiraly, coord., Arad, 2020, p. 180).

În 1959, s-a constituit o singură unitate de învățământ cu secții română și maghiară, sub numele de Școala Generală nr. 2. Din colectivul cadrelor didactice au făcut parte: Gergely Bogнар (director adjunct, până în 1972), Rozalia Zilahi, Maria Szabo, dr. Jozsef Schweitzer, Lajos Steinhuber, Istvan Lang, Maria Jambor, Katalina Piroska, Margareta Rehon, Zoltan Wiesenmayer,

Ibolya Timar. Secția maghiară a școlii s-a desființat în 1992, din lipsă de elevi (Kiraly, Arad, 2020, p. 182).

Școala de Duminică

Sub această denumire, înainte de 1870 s-au desfășurat în Arad mai multe cursuri pentru ucenici și viitori meseriași, printre care au fost și cele organizate într-o clădire din Piața Sfântul Petru (Cozia). Activitatea teoretică avea loc duminică și în zilele de sărbătoare, după un program care cuprindea dimineața lecții de religie și morală, iar după amiaza desen. Dezvoltarea învățământului profesional, devenind o prioritate, din 1882 municipalitatea a acordat interes sporit acestui tip de școli, prin subvenții menite să le dezvolte programul prin includerea orelor de limbi străine, istorie și aritmetică, corpul didactic fiind alcătuit din: Preisinger Jozsef, Zaray Odon, Geller Janos, Nemethy Karoly, Vlac-sil Karoly, Csik Janos, Szilagy Gyorgy, Szatmary Istvan, Polgar Janos, Brusch Alajos, Fischer Antal. Din 1888, unitatea a primit ajutor de stat, lucrările ucenicilor fiind recompensate cu bani și diplome (Oarcea, Arad, 2012, p. 159).

După 1918 asemenea forme de învățământ profesional s-au grupat sub denumirea: Școala de Stat a Ucenicilor Industriali din Arad cu sediul pe strada Ludovic Szantay și altele.

Liceul Special *Sfânta Maria* (Centrul Școlar Arad)

Întoamna anului 1884, a sosit în Arad, tânărul învățător evreu (20 de ani), Rosemberg Jozsef (n. 1864, Dunapataj – m. 7 aprilie 1908), cunoscut după foarte puțin timp, sub numele de Roboz. Deoarece, în clasa unde funcționa, a avut câțiva elevi surdo-muți și bâlbâiți, ocupându-se în particular de pregătirea lor și obținând unele rezultate, a devenit cunoscut și căutat. Ideea înființării în Arad a unei școli speciale pentru surdo-muți, propusă de chiar în acel an (1884) a fost preluată și susținută oficial de Arpad Varjassy, viitorul director al Palatului Cultural (1913). Clădirea finanțată de Consiliul local a fost inaugurată la 1 octombrie 1885, primăria alocând în continuare pentru funcționare o importantă subvenție. Astfel a fost înființată la Arad, pe strada George Barițiu nr. 16 sub conducerea lui Roboz Jozsef, una din primele instituții de surdo-muți din monarhie⁸. În perioada sa arădeană (1885-1894), directorul școlii, pe lângă faptul că a dotat-o cu o bogată literatură de specialitate, a scris și publicat șapte

⁸ *Alte școli de surdo-muți au fost înființate la București (1863), Timișoara (1885), Cluj (1888), Cernăuți (1908).*

cărți destinate educației surdo-muților. În elaborarea lor a colaborat cu laringologul arădean Szekely I., studiind, în prima fază, defectele de vorbire ce trebuiau corectate, ajungând la concluzia că problemele fiind de natură psihologică, tratamentul trebuia să fie adecvat. După mai multe încercări, cei doi cercetători, au pus la Arad, în 1891, bazele primului Institut Ortofonic din Ungaria

Tot atunci, Roboz Jozsef, sintetizând rezultatele obținute, în acest domeniu a editat la Budapesta primul manual de logopedie din Ungaria, cu titlul: *Predarea scris-cititului pe baza metodelor psihologice de examinare*. Cercetările fiind dezvoltate, în 1894, a editat tot la Budapesta, manualul de mare succes: *Vindecarea bâlbâiților*.

Realizările sale, devenind foarte cunoscute, a fost numit în 1894, Inspector Ministerial pentru institutele de surdo-muți și responsabil cu organizarea cursurilor pentru formarea specialiștilor în domeniul vindecării defectelor de vorbire, iar după un an (1895) i s-a încredințat funcția de director al Școlii din Vacz, cel mai mare institut de surdo-muți din Ungaria. În anii care au urmat, a conferențiat pe această temă, a scris cărți de metodica vorbirii și citirii de către copiii bâlbâiți propunând și o legislație specifică. Înbolnăvindu-se, în 1899 a fost nevoit să se retragă din toate funcțiile, refugiindu-se la o școală de surdomuți din Timișoara, de unde în 1906 s-a pensionat. A murit la Cluj la 7 aprilie 1908, în vârstă de doar 44 ani.

În perioada interbelică (1920-1936), școala s-a transformat în așezământ pentru asistarea nevăzătoarelor minore și adulte. Astfel, în 1920 acolo a fost instalat Institutul de Stat pentru Surdo-Muți, cu Secția Oarbelor Adulte condus de Constantin Herțilă. În 1922, programul Institutului condus de Ioan Cherchez și Ioan Grama cuprindea atât cunoștințe teoretice (citit, scris în sistemul Braille, cunoștințe de istorie, științele naturale, geografie, religie), cât și practice. Fetele erau învățate să împletească scaune și alte obiecte, din trestie, paie de orez, sau nuiele, să croșeteze și să toarcă lâna. După război, în 1947, școala a funcționat sub numele de Așezământul Oarbelor Majore din Arad, condusă de dr. Alexandru Cinteanu. Din 1949 până în prezent instituția și-a continuat activitatea diferite nume⁹, fiind coordonată de o succesiune de directori¹⁰.

9 Centrul de Pregătire Profesională Orbi Arad (1949); Centrul Școlar Profesional nr. 5 pentru Invalizi (1951); Centrul de Recalificare nr. 6 Arad (1952); Școala Profesională Specială nr. 6 Arad (1954); Grupul Școlar nr. 11 Arad (1974); Centrul Școlar Arad (1991).

10 Directori coordonatori: Ioan Cherchez (1922), dr. Alexandru Cinteanu (1947), Weisberger Albert (1949), Ecaterina Pavelescu (1951), Vasile Lupu (1953-1956), Elvira Ludoșan (1956-1964), Maria Crșan (1952-1953; 1978-1985), Maria Ciobanu (1964-1978; 1985-1988), Gheorghe Stica (1988-1994), Lucia Tudoran (1994-1997), Florentina Cirin (1997-prezent); Directori adjuncți: Tiberiu Novac (1952-1953), Mihai Ieneșel (1960-1978), Ileana Aron (1978-1980), Maria Ciobanu (1980-1985), Gheorghe Stoica (1985-1988), Lucia Tudoran (1988-1990), Dumitru Jurgens (1990-1997), Maria Raicu (1900-1999), Costinela Vanda-Popa (1997-prezent).

Liceul Special Sfânta Maria (strada Ghica Vodă)

În 1954 instituției i se atribuie și localul din strada Ghica-Vodă nr. 4-10, care în 1970 devine sediul școlii¹¹. Pe parcursul anilor imobilul a fost extins și modernizat cu o sală de educație fizică (1968), lucrări de supra-etajare a atelierelor (1972), construcția unor noi săli de clasă, laboratoare, infirmerie (1976), internat cu bloc alimentar, cantină, spălătorie (1982) și altele. În final, s-a renunțat la imobilul de pe strada Barițiu nr. 16, care a devenit pentru o perioadă internat școlar.

După 1959 programa a fost extinsă înființându-se clase liceale sanitare cu specialitatea de masaj și școală profesională cu durată de cinci ani, fiind dezvoltat cartonajul, care după 1964, a devenit preocupare importantă, fiind importat utilaj modern.

Conducerea este asigurată de Consiliul de administrație¹², condus de directorul școlii, membrilor fiindu-le atribuite competențe și răspunderi care să asigure buna desfășurare a activităților, corespunzător specificului unității:

11 Terenul și imobilele (demolate ulterior) au fost donate de Reuniunea Filantropică Chevra Kadischa

12 În 2007 Consiliul de Administrație avea următoarea componență: Președinte, Florentina Cirin, membri: Vanda Costinela Popa, Gheorghe Stoica, Voichița Mihăiescu, Lucia Bacoș, Maria Laura Muntenița, Daniela Jurici, Daniela Radu, Gheorghe Fruja, Aurica Manolescu, Cosmin Stana, Anuța Oncu, Călin Cismaș.

perfecționarea personalului didactic, activitatea tehnologică, aprovizionarea cu materiale, legătura cu familia etc. Școala este încadrată cu personal didactic¹³, auxiliar și administrativ, părinții elevilor fiind reprezentați printr-un Consiliu consultativ. Colectivul didactic este organizat, pe catedre și comisii metodice: Limbă și comunicare, Matematică și științele naturii, Om și societate, Educație fizică și arte, Tehnologii și activități practice, Maiștri instructori, Consiliere-orientare, Terapii specifice de compensare și psihodiagnoză, profesori și învățători educatori, Învățământ post-liceal.

În prezent instituția deține o bază materială modernă, săli de clasă, cabinete și laboratoare, bibliotecă, sală de sport, formele de învățământ fiind diversificate. În 1994 s-au introdus toate formele de învățământ primar, gimnazial, liceal tehnologic, postliceal și profesional, pentru profesiile: lucrător în lăcătușerie mecanică - structuri, lucrător în tricotație-confecții, confecționar de obiecte împletite, preparator de conserve, asistent medical în balneofiziokinetoterapie și recuperare sau operator în domeniul resurselor naturale și protecția mediului și altele. Sunt întocmite proiecte și realizate parteneriate cu instituții similare din SUA, Suedia, Ungaria, Olanda, Norvegia, Italia, Polonia, Germania și altele care constau din vizite reciproce, serbări comune, implementarea unor noi metode didactice, manifestări științifice, realizarea de strategii. Drept urmare, sunt obținute rezultate superioare în procesul de învățământ și în alte forme didactice ca: Olimpiadele și concursurile școlare organizate pentru elevii cu deficiențe de vedere¹⁴.

Grupul Școlar de Arte și Meserii Spiru Haret (UCECOM)

Școala Profesională de Ucenici (UCECOM) Arad, a fost înființată în 1953, pentru învățarea unor meserii ca: sudor, strungar, frezor, turnător, instalator, electrician, coafor, frizer, blănar, cismar, croitor, bijutier, ceasornicari

13 În 2007, colectivul de cadre didactice era alcătuit din: Florentina Cirin (director), Vanda Costinela Popa, Dorina Acioacărlănoaie, Lucia Bacoș, Sănuța Adriana Belle, Gabriela Bercse, Nadia Blaj, dr. Gheorghe Boc, Victor Bocancios, Mihai Chirilov, dr. Horia Cirin, Călin-Răzvan Cismaș, Ioan Gabriel Cornea, Florentina-Luminița Costescu, Mariana Crișan, Cristian Mihai Csetnek, Gabriela Carmen Decuseară, Elena Draga, Lidia Drăgan, Ioan Ferezan, Vilhelm Ludovic Friedrich, dr. Florentina Gavrilă-Ardelean, Olimpia Gherban, Dorina Gherlea, Gabriela Grigoraș, Gheorghe Hagi, Gianina Harpan, Leontina Hedeșan, Elena Henter, Florica Hexan, Mirela Ianc, Rodica Ionuș, Florin Jidanu, Danița Jurici, Mariana Lăscoiu, Magdalena Lazăr, Cristina Luca, Ioana Lucaci, Stelian Mădărăsan, Honoriu man, Ana Mărginean, Raluca Martin, Mariana Meleancă, Ana Mercea, Voichița Mihăiescu, Leonidia Mihalache, Viorica Molnar, Stela Moșneag, Maria Muntenița, Angela Olar, Sidonia Orghici, Tatiana Pătru, Aurel Pătru, Silvia rachici, Carla radu, Georgia Roșianu, Aneta Rufu, Svetlana Sabău, Adrian Sărac, Valeria Sărac, Giani Schwartz, Silviu Șoavă, Ecaterina Stana, Lucia Ștefănescu, Gheorghe Stoica, Victoria Stoica, Beata Szilagyi, dr. Lia Țăran, Mariana tudoran, Cornel Uhrec, Ioan Vârlan, Daniela Vidra, Marcela Vlad.

14 Informațiile au fost luate din Monografia Centrului Școlar Arad la a 85- aniversare, Arad, 2007 (Manuscris), Ando col., Arad, 2017, p. 111-114; Ando, Ozarhevcici, Arad, 2019, p. 119-122.

și altele, din domeniul mecanicii fine, necesare în ateliere de prestări servicii către populație, din subordinea Uniunilor Cooperăției Meșteșugărești: *Artex, Precizia, Higiena, Vremuri Noi, Muncitorul Pielar*, etc.. Elevii, tineri absolvenți de 7 – 8 clase, erau recrutați din întreaga țară, majoritatea fiind cuprinși în internatele școlii. În 1956 sub conducerea directorului Clemensa Guleș, tot aici au fost organizate cursurile Școlilor Tehnice de Maiștri pentru ramurile de confecții îmbrăcăminte și tâmplărie. După 1967, sub diferite forme de învățământ diferențiate ca durată în funcție de complexitatea meseriei, în școala condusă de directorul Ioan Țărnău erau cuprinși 1312 elevi, organizați în 39 clase, pe următoarele forme de școlarizare: Școală profesională (419 elevi), Ucenicie la locul de muncă (857 elevi), Cursuri serale și de scurtă durată (36 elevi). Pentru instruire, au fost selecționați meseriași performanți și abilitați în domeniile respective, atenție deosebită fiind acordată instrucțiunilor privind protecția muncii și serviciilor sanitare. Pentru completarea cunoștințelor de cultură generală, s-a apelat și la Universitatea Cultural-Științifică, care a asigurat lectori pentru lecții de pedagogie, medicină a muncii, igienă (AN UCECOM, D 9/1967, f 15). De asemenea a fost organizată activitatea culturală și sportivă prin formații corale, echipe de dansuri populare, teatru, grup de recitatori, și altele.

În 1978, pentru meseriile: construcții, prelucrarea lemnului și confecții textile a fost adoptat profilul liceal. Pentru învățământul profesional școlarizarea s-a făcut pe bază de contract cu unități cooperatiste, cu o durată studiilor de unu – doi ani în funcție de forma de învățământ absolvită anterior: 8-10 clase (Ghid, Arad, 1978, p.125). O atenție specială a fost acordată meseriilor de bijutier, ceasornicar, mecanic de reparare și întreținere a mașinilor de cusut și de tricatat, profesii care au ajuns la cele mai înalte standarde din întreaga țară.

Au fost profesori ai școlii: Florica Vasiadi, Francisc Gașpar, Constantin Miron, Vladislau Ciugureanu, Eftimie Brănișteru, Ilie Crișan, Gheorghe Riviș, Petru Hențiu și alții.

În primii ani, activitatea didactică s-a desfășurat în mai multe localuri (săli de clasă, ateliere, cabinete școlare pe specialități, internate demixtate, cantină), pe baza planului general al școlii, planului de muncă personal al directorilor, maiștrilor, profesorilor și al graficului de încadrare al elevilor la unitatea economică abilitată pentru instruirea practică. Baza materială din atelierele școlii precară la început, s-a dezvoltat treptat concentrându-se după 1965 în imobilele din strada Gârleanu nr. 1, unde se află și în prezent. Vechea clădire care adăpostea o Casă de bătrâni a fost evacuată, așezământul caritabil al primăriei fiind mutat în Pârneava. Au fost constuite 10 săli de clasă noi, amenajate cabinete de specialitate, internat cu 300 locuri, cantină, gospodărie

Grupul Școlar de Arte și Meserii Spiru Haret (Strada Hunedoarei)

anexă cu 50 porci, animale de tracțiune, etc. Înzestrarea precară a atelierelor, cu instalații vechi, truse de scule incomplete și cu grad înalt de uzură alături de aprovizionarea defectuoasă cu materii prime, a determinat alături de solicitarea întreprinderilor pentru asigurarea instruirii practice, intensificarea preocupărilor pentru propria dotare. În 1990, școala dispunea de două ateliere pentru ceasornicar, câte unul pentru bijutier, sculer matrițer, prelucrare prin așchiere, mecanică fină pentru mașini de cusut, organizate la nivelul cerințelor.

De asemenea, a fost folosită o nouă formă de organizare instituția devenind Grup Școlar, iar prin înființarea claselor postliceale și a școlii de maiștri primind numele Liceul UCECOM *Spiru Haret*. Au fost introduse taxele de școlarizare, interesul elevilor crescând pentru meserii ca operator pe calculator, alimentație publică, activități comerciale. A fost schimbată destinația unor săli de clasă fiind transformate în cabinete și ateliere moderne, întregul mobilier fiind schimbat, marca instituției fiind astăzi: Grupul Școlar de Arte și Meserii Spiru Haret al Cooperativei Meșteșugărești Arad. (**Monografia, București, 2003, p. 134).

Liceul Tehnologic *Francisc Neuman*

Instituția, a fost înființată la 31 octombrie 1948, de Ministerul Industriei Ușoare (MIU) sub numele de Școala Profesională Textilă. Pe parcursul anilor, unitatea cu sălile de curs, cantina, internatul pentru băieți și fete, a funcționat sub mai multe nume în clădiri din Calea Aurel Vlaicu, străzile Mihai Eminescu și Alba Iulia. În primii ani, elevii, absolvenți de șase-șapte clase gimnaziale, recrutați din întreaga țară, erau pregătiți pentru meserii din domeniul industriei textile și încălțăminte. După preluarea în 1955, a unei clădiri, din strada Agrașelor nr. 1, o veche școală primară construită în 1879 (1885?), unitatea a fost treptat dezvoltată și modernizată, ajungând în 1966, la un efectiv se peste 1.200 elevi. Astfel, în 1959 au fost edificate primele patru săli de clasă, la care au fost adăugate succesiv (1962-1966), noi încăperi, necesare administrației și cuprinderii unui număr mai mare de elevi. În paralel, au fost organizate și dezvoltate ateliere proprii pentru țesătorie (străzile Labirint și Dorobanți), școala preluând și pregătirea pentru meseriile de confecționeri tricotate, ceasornicari, calapodari pentru fabricile din Arad (Confecții, Tricoul Roșu, UTA, Teba), Baia Mare, Botoșani.

Liceul Tehnologic Francisc Neuman

În 1975 Grupul Școlar al Ministerului Industriei Ușoare (MIU) a primit statutul de Liceu Industrial cu numele *30 Decembrie*, sub forma de învățământ liceal cursuri de zi pentru specialitatea: confecții textile, filatură-țesătorie, tricotate – confecții și școală profesională cu meseriile: țesătorie, finisaj, tricotate,

confecții îmbrăcăminte din tricouri și țesături, confecții încălțăminte, operatori pentru prelucrarea polimerilor, lăcătuși mecanici. În 1978 școala dispunea de două localuri pentru cursuri, două internate, 14 săli de clasă, laboratoare de fizică și chimie, cabinete și ateliere de țesătorie, tricotaje, confecții, încălțăminte, lăcătușerie, mecanică (Ghid, Arad 1978, p. 98). După 1990, activitatea școlii a continuat sub mai multe denumiri: Grupul Școlar Industrial nr. 13 (1993-1995), Grupul Școlar de Industrie Ușoară (1996-2001), Grupul Școlar *Francisc Neuman* (2002-2012), Liceul Tehnologic *Francisc Neuman* (2012).

Casa Corpului Didactic *Alexandru Gavra*

Instituție metodică din învățământul de cultură generală, profesional și tehnic, Casa Corpului Didactic, s-a constituit în 1971. Până în 1986, când și-a sistat temporar activitatea, instituția condusă succesiv de profesorii Traian Cârlig și Ovidiu Olaru s-a făcut cunoscută prin activitățile evocatoare privind rolul major al școlii arădene în contextul mișcării culturale și pedagogice românești. Deosebit de bogată a fost activitatea publicistică și editorială prin tipărirea ghidurilor de orientare școlară și profesională, a buletinelor de informare și sinteze documentare destinate personalului din învățământ, a volumelor de studii și cercetări *Catedra*, etc. În această perioadă s-a constituit o bibliotecă de specialitate, deservită neîntrerupt până în 2007 de Victoria Nedelcovici.

În 1990, Casa Corpului Didactic a fost reînființată și investită cu atribuțiile unui centru metodologic

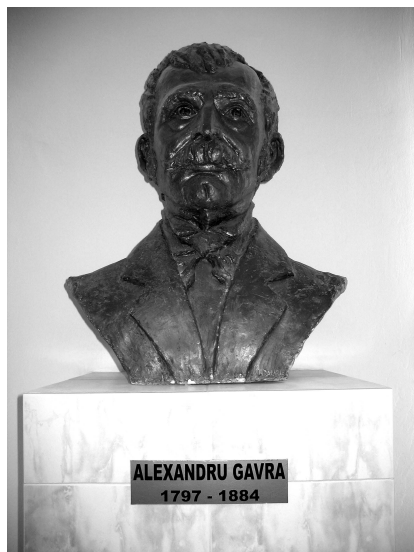
Casa Corpului Didactic (str. Mucius Scaevola nr. 9.

de informare și documentare pentru personalul didactic responsabil cu formarea continuă, a bibliotecarilor, documentariștilor și informaticienilor din învățământul preuniversitar. De la noua organizare, unitatea a fost condusă succesiv de profesorii: Viorel Albu, Ioan Mureșan, Nicolae Pellegrini, Tiberiu Novac, Larisa Chițu, Alexandrina Nicoleta Huszarik, Adina Laura Plev, Camelia

Avramescu, Diana-Adela Redeș. Din 1999, activitatea se desfășoară în clădirea de pe strada Mucius Scaevola nr. 9, ridicată prin contribuția învățătorilor din perioada interbelică. Dispune de o bibliotecă specializată, cu acces liber la raft și referințe psiho-pedagogice, sală de lectură, de calculatoare și multimedia, de cursuri, camere pentru cazare, Proiectele sunt realizate la solicitarea cadrelor didactice, prioritar fiind cursurile și seminariile pe teme de management și de însușire a metodelor active de învățare. O reală contribuție o aduce revista *Școala Vremii*, serie nouă, activată de profesorul Vasile Man.

Pe parcursul anilor instituția a primit numele pedagogului arădean Alexandru Gavra (1797-1884), fost profesor de matematici, pedagogie, geografie și director al Preparandiei arădene (1821-1884). Deși avea studii realiste, s-a dedicat preocupărilor literare, cu intenția de a edita la Arad un ziar și lucrări istorice în limba română. La ideea episcopului Samuil Vulcan din Oradea, a adnotat o bună parte din Cronică lui Gheorghe Șincai și a publicat un *Lexicon de Conversație* (până la litera C), considerat a fi prima încercare de enciclopedie română. A avut preocupări mai ales în domeniul pregătirii profesionale a viitorilor învățători prin organizarea practicii pedagogice. De asemenea a militat pentru promovarea femeilor în învățământ prin admiterea lor în Preparandie.

În iunie 1937, Alexandru Gavra a fost comemorat de publicul arădean la Palatul Cultural, programul cuprinzând alături de evocarea prezentată de Eduard Găvănescu, un concert coral susținut de elevii Școlii Normale de Învățători, condus de Ioan Lipovan (*Curentul*, 11 iun. 1937). Bustul lui Alexandru Gavra, donat instituției de Elena Cercel¹⁵ în 2001, a fost așezat pe un soclu în holul central al clădirii.

Bustul lui Alexandru Gavra (autor, Elena Cercel

¹⁵ Elena Cercel, profesor, educație plastică la Colegiul Pedagogic Dimitrie Țichindeal, din Arad. S-a integrat în mișcarea plastică arădeană prin expunerea la Saloanele și Bienalele de grafică și sculptură, organizate de UAP, a suferente lucrări, bine cotate de public și critică. A realizat, de asemenea, coperte și ilustrații a zeci de cărți și reviste, ale editurilor din Arad, București și New-York, printre care și portretele celor cinci volume Membri Academiei Române, din județele Arad, Olt, Caraș-Severin, Buzău, Vaslui, altele fiind în pregătire. În domeniul sculpturii, a modelat Bustul lui Mihai Eminescu (2000) și a unor profesori din învățământul pedagogic arădean: Constantin Diaconovici Loga (2001), Athanasie Șandor (2001), Nicolae Roșuț (2001). După eloxare, lucrările realizate în ipsos, au fost expuse, alături de altele mai vechi, pe soclu, în incinta școlii unde lucrează, realizând astfel, o galerie a personalităților didactice arădene, iar portretul profesorului Alexandru Gavra (2006), a fost expus în holul Casei Corpului Didactic, instituție care-i poartă numele.

Centrul Județean de Resurse și Asistență Educațională

Este o unitate conexă a învățământului preuniversitar, coordonată de Inspectoratul Școlar Județean înființată la 1 iulie 2007, cu sediul pe strada Mucius Scaevola nr. 9. Are ca atribuții, monitorizarea și evaluarea la nivel județean a serviciilor de orientare școlară și profesională, a cabinetelor interșcolare de asistență psihopedagogică, logopedice și de mediere școlară, de care beneficiază deopotrivă copiii, părinții, personalul din învățământ și alte instituții. Instituția este deservită de 27 logopezi, 45 profesori consilieri și 3 mediatori școlari (Ando, col. Arad, 2017, p. 146 -148; Ando, Ozarchevici, Arad, 2019, p. 133-135).

Asociația Generală a Învățătorilor din România

Corespunzător statutului, înregistrat la 30 iunie 1927, Asociația Generală a Învățătorilor din România (AGIRo) este o *organizație independentă cu activitate în beneficiu public*. Cu acest prilej activitatea organizației create la Ploiești în 1898, a fost unificată în noile granițe ale României întregite. Prin actele constitutive, AGIRo este astfel cea mai veche și importantă asociație profesională a personalului didactic (învățători, educatoare și profesori) din țară.

Activitatea abuziv întreruptă în 1945 a fost reactivată la de al XXVIII-lea Congres Național al Învățătorilor din România și al Învățătorilor Români de peste Hotare ținut la Arad din 28-29 octombrie 2006, sub președinția lui Viorel Dolha, cu sediul general pe strada Mucius Scaevola nr. 9.

Asociația funcționează ca o Federație a organizațiilor județene fondatoare în număr de 13 sau ulterior aderente și ale sucursalelor. O bună activitate o au și filialele similare din Republica Moldova, Serbia, Cernăuți, Odessa Transcarpatia (Ucraina) și din alte comunități românești de peste hotare.

De-a lungul anilor, au avut loc 15 Congrese Naționale la București, Constanța, Slobozia, Chișinău, Bușteni, Slatina, Suceava, Cernăuți, Eforie – Sud, Cluj- Napoca, Iași, Sibiu, Alba Iulia. Ele s-au bucurat de prezența oficială la nivel înalt: miniștri, europarlamentari, reprezentanți ai autorităților de stat, personalități ale vieții publice românești și internaționale. De asemenea sub egida organizației, au fost organizate manifestări științifice de prestigiu, bucurându-se de o largă participare. Cele 14 ediții

*Viorel Dolha, președintele
AGIRo*

ale Simpozionului Internațional *Portrete de dascăli* au adus un suflu nou în activitatea corpului didactic, mai ales prin popularizarea unor personalități din lumea didacticii

Ca semnatară a pactului național pentru educație, organizației i recunoaște de către Ministerul Educației Cercetării și Tineretului, rolul său consultativ în proiectarea, fundamentarea și aplicarea strategiilor naționale în acest domeniu.

2. Instituții și așezăminte de sănătate

Activitatea sanitară a Cetăților

Deși era redusă ca dimensiuni, cetatea turcească (palanca), construită la mijlocul secolului al XVI-lea pe Malul Mureșului, adăpostea un ospiciu și o baie pentru uzul militarilor, ocupanții musulmani fiind recunoscuți, pentru preocupările de menținere a igienei personale, lucru mai rar întâlnit în acele vremuri.

În primii ani ai secolului al XVIII-lea, austriei, luând locul turcilor împinși la sud de Mureș, au construit pe ruinele palâncii turcești o altă cetate. Spre est într-o retradă au amplasat cazărmile, depozitele de armament, și un spital militar de campanie, deservit de Ordinul Franciscan *Capistrani*.

Asistența medicală de specialitate a fost asigurată începând din 1702 de medicul Johann Cristopf Ausfeldt și un chirurg. Până la demolare în cetate au mai locuit chirurgii Joannes Keller și Franciscus Frits. În centrul cetății se mai afla hanul *La trei coroane* și farmacia orășenească *Magyar Corona* (Coroana Maghiară) a lui Franciscus Keller (Cserni, 2018, p. 20, 21, 65). Aceasta, în timpul mării epidemii de ciumă (1738-1739) aprovizionă militarii, călugării și populația locală cu leacuri și alimente. Celor săraci, farmacia le distribuia gratuit medicamente, fiind subvenționată de primărie. Tot atunci, călugării franciscani conventuali au cedat din proprietatea lor, o insulă de pe Mureș (azi dispărută) din dreptul fostei Fabrici de zahăr, pentru a fi înmormântată o parte a numeroaselor victime (Cserni, 2018, p. 25). În 1742, noul proprietar Ernest Conrad Peer, a început aprovizionarea farmaciei cu medicamente aduse din Viena.

După moartea timpurie a acestuia, văduva Theresia s-a căsătorit cu farmacistul Langer, care devenind bogat și-a construit în cetate o casă. După moartea sa, Theresia, căsătorită pentru a treia oară cu Simon de Chiocheti, rămânând fără autorizație, a fost nevoită să vândă farmacia devenită foarte profitabilă, lui

Franciscus Muller. În 1776 fiind cumpărată de Johannes Poshardt și transmisă unui nou proprietar, Taschl, atestat ca farmacist la Nagyszombat, care a mutat-o în centrul orașului, pe actualul Bulevard al Revoluției (Hauptgasse), colț cu strada Unirii (Cserni, 2018, p. 66).

Primul spital al Comunității Evreiești (1840)

Construit la inițiativa lui Jozsef Hirschmann, la care s-au alăturat Deutsch Bernath, Ignacz Spitzer și societatea caritabilă Hevra Kadisha, în 1840 a fost inaugurat pe strada Ghica Vodă (Vadasz), primul spital al Comunității Evreiești din Arad. Dezvoltat și modernizat în perioada următoare instituția adăpostea după două decenii (1861) un număr de 30 paturi, iar mai târziu (1926), o policlinică cu doi medici (Cserni, Arad, 2018, p. 82, Dumnici, 2017, p. 29). Mulți dintre bolnavii internați, pacienți de diferite confesiuni religioase beneficiau de gratuitate în tratament și medicație. Cu stagiul îndelungat și mai cunoscuți au fost medicii: dr. Mor Robicsek, dr. Pollack Ignac, dr. Illes Schuster, dr. Lovinger Micsa, dr. Tisch Mor, dr. Weisz Sandor (chirurg), precum și filantropii baronul Mauritiu Hirsch, Bernath Deutsch și Ignac Spitzer. Spitalul a fost închis în 1945 (Dumnici, 2017, p. 75; ***Istoria evreimii, arădene, 1996, p. 46; Gluck, 2001, p. 230).

Spitalul privat Dr. Daranyi Janos

În 1861 medicul dr. Daranyi Ianos, împreună cu dr. Hertzfeld Sandor și dr. Chorin Zsigmond, a înființat în clădirea de pe strada Sava Tekelița (Pavut) nr. 1, un spital privat. La scurt timp, prin retragerea asociaților, dr. Daranyi Ianos a devenit proprietarul spitalului care a început să-i poarte numele. Clădirea avea mai multe corpuri distincte și o grădină decorativă ingenios și îngrijit amenajată.

Clădirea fostului spital privat dr. Daranyi Janos

Primele internări ale pacienților au fost înregistrate la 16 iunie 1861, ultimele fiind notate în aprilie 1881, când, din cauza datoriilor acumulate, instituția a fost închisă. Timp de două decenii cât a funcționat spitalul a devenit renumit în toată regiunea, prin operațiile de mare dificultate realizate, inclusiv, intervenții în scop estetic. Au fost tratați 7.760 pacienți, fiind efectuate 1.548 operații mari, iar din cei 19890 bolnavi tratați ambulator, au fost operați 3.260 (Dumnici, 2017, p. 39). Printre cei internați este consemnat și scriitorul german Nicolaus Schmidt, care a fost tratat în cabinetul lui Daranyi Janoš de o infecție la ochi contractată în copilărie. (Greffner, 1981, p. 240). Sub conducerea lui, au mai lucrat medicii: dr. Kohn (chirurg), dr. Verzar Gyula (medic îndrumător), dr. Kabdebo Janos (chirurg și ginecolog), dr. Steinnitzer Lajos (medic generalist și îndrumător), dr. Lowi Gyula (chirurg și ginecolog), dr. Walthier Adam (chirurg) dr. Tisch Mor ginecolog) dr. Weiss Sandor și alții (Cserni, 2018, p. 87, Dumnici, 2017, p. 36).

Spitalul de tuberculoși

A fost construit prin donațiile arădenilor, spre vest, aproape de liziera pădurii Ceala. A fost bombardat și distrus complet în toamna anului 1944, de aviația germană. Noul stabiliment medical s-a organizat în 1951, în clădirea fostei Școale de Fete a Episcopiei Ortodoxe române de pe strada Mihai Eminescu și desființat după 2010. (Cserni, 2018, p. 271).

Căminul de bătrâni *Neuman Alfred și Ștefania*

În 1945, Căminul de pe strada Ghica Vodă nr. 46, adăpostea 48 vârstnici (35 femei și 13 bărbați, cazați în saloane cu 2-7 paturi, cu asistență medicală și tratamente corespunzătoare, sub administrarea lui Palfi Erno și supravegherea atentă a 15 îngrijitori. Mulți dintre cei asistați cu vârsta cuprinsă între 60-100 de ani, beneficiau de gratuitate. Cheltuielile erau acoperite din resursele comunității evreești dar și din sponsorizări (Dumnici, 2017, p. 75).

Băi publice și rituale

Din relatarea călătorului turc Evlia Celebi care a vizitat Aradul în 1660, Kopruli Mehmed pașa după ce a refăcut zidurile cetății a ridicat în interior alături de geamie, han, ospiciu, școală, minaret, etc, a edificat o baie publică, dar la care aveau acces doar musulmanii.

La începutul secolului al XX-lea, în Drăgășani funcționat pe strada Cuza Vodă nr. 13, Baia cu aburi *Diana*, condusă de proprietara Vadnay Lajosne, iar mai târziu de Hobics Katalin. De asemenea în curtea Sinagogii Ortodoxe de pe strada Cozia, a funcționat o baie rituală, separată pentru femei și bărbați (Ujj, Arad, 2011, p. 59).

Căminul Calfelor de Brutari

Numărul mare al calfelor de brutari, a impus deschiderea unui cămin pentru adăpostirea celor fără locuință. Inaugurarea festivă a acestuia a avut loc în 2 martie 1884, într-un imobil de pe strada Cuza Vodă (Pescarilor), prin aducerea lăzii cu banii organizației, împreună cu însemnele profesiei. Transferul s-a făcut în sunetele renumitei orchestre arădene de copii (Alfold, an 24, nr 52, 2 mart. 1884; Gluck, Roz, 1981, p. 101).

3. Agenția Județeană Arad pentru Protecția Mediului

Este o instituție de stat pentru servicii publice deconcentrate, cu personalitate juridică, din subordinea Agenției Naționale pentru Protecția Mediului. Competențele sunt prevăzute în Legea 265/2006. Agenția din Arad fost înființată în 1990 ca instituție unică, fără sucursale, condusă de directorul dr. Ing. Dana Dănoiu, prin reorganizarea Oficiului de Gospodărirea a Apelor (OGA). Din aprilie 2011, sediul se află pe Splaiul Mureșului FN, într-o construcție modernă, începută în 2007. Cei 40 funcționari publici, sunt organizați în patru compartimente: Juridic - resurse umane; Deșeuri - arii protejate; Monitorizare - laborator; Buget - finanțe.

Agenția pentru Protecția Mediului (Malul Mureșului FN)

Aria de activitate este foarte largă, cu preocupări din sfera informării și conștientizării populației cu aspecte din domeniul protejării mediului prin campanii de cunoaștere pe criterii de vârstă și interese. În acest sens se întocmesc proiecte ale căror generic a devenit tradițional prin repetabilitate: *Săptămâna Pământului* (colectarea deșeurilor), *Let's Do It Romania* (cel mai mare proiect de implicare socială pentru igienizarea ariilor naturale protejate prin lege), *Târ-gul de mediu* (ecomediul), *Concursuri de desene și creații literare* pe tema natu-rii și altele. Campaniile de mediu în sprijinul cetățenilor referitor la gestionarea diferențiată a deșeurilor, colectarea selectivă și calitatea aerului, sunt însoțite de controale a unităților economice și industriilor cu un grad sporit de poluare, așa cum sunt depozitele de carburanți, uleiuri, nămoluri sau deșeuri, stațiile de ep-urare, exploatările din cariere etc. Listele operatorilor cu substanțe periculoase și a potențialilor poluatori se actualizează permanent, fiindu-le eliberate core-spunzător legislației autorizații sau acorduri de mediu. De asemenea, periodic se întocmesc rapoarte și evaluări privind starea factorilor de mediu.

În atenția instituției stau și ariile naturale protejate prin sortimentația cu anumite specii, de floră și faună, periodic urmărindu-se evoluția acestora, activitatea custozilor, gradul de implicare al proprietarilor.

4. Organizații politice și sindicale

Partidul Social -Democrat

Receptivi la hotărârea Congresul Internaționalei Socialiste de la Paris din 1889, care a decretat data de 1 mai, ca *Zi Internațională a Muncii*. organiza-țiile profesionale și cercurile socialiste din Arad, au sărbătorit, în 1890 *Primul 1 mai* într-un cadru impozant¹⁶. Declarând grevă, muncitorii s-au adunat în curtea clădirii strada Tribunal Dobra nr. 22 (Piața Romană), numită Hanul *Boul Roșu*, imobil construit în prima jumătate al secolului al XIX-lea.

Fiind amenajat ca hotel cu restaurant, grajduri și personal adecvat, aici erau găzduiți în general, la prețuri modeste, negustorii sosiți din sudul Mureș-ului (Banat), la vestitele târguri de vite arădene. În scurt timp, hanul a devenit însă și loc de întâlnire al proletariatului arădean. La intervenția brutală a poliți-

¹⁶ Sărbătoarea populară este însă mult mai veche, existând suficiente mărturii despre sărbătorirea zilei de 1 mai, prin variate și pitorești obiceiuri. Ele sunt reflectate și în literatură începând cu scrierile lui Alecu Russo (1855), urmate de poeziile lui Vasile Alexandri, Mihai Eminescu, N. Gane, C. Bolliac. În virtutea acestei realități, apare pe deplin explicabil ecoul amplu și imediat pe care l-a avut hotărârea Congresului Socialist Internațional de la Paris din 1889, ca în continuare, an de an, la 1 mai să se sărbătorească Ziua Muncii. În perioada comunistă ziua de 1 mai, a fost transformată în sărbătoare de stat, însoțită de defilări propagandistice urmate de serbări câmpenești.

ei, care se temea de tulburări sociale, muncitorii au pornit în grupuri mici de 4-5 persoane spre Pădurea Ceala, (E. Gluck, *Al Roz*, 1982, p. 19). Acolo, în jurul unui steag alb, s-au adunat aproximativ 900 muncitori, în fața cărora I. Horvath, M. Engels și V. Bernath, au ținut discursuri revendicative. Se cerea legiferarea zilei de muncă de opt ore, interzicerea angajării copiilor sub 14 ani, repaus săptămânal de o zi, libertatea de organizare și întrunire, salarizarea egală a femeilor cu cea a bărbaților, etc. Oameni de ordine, cu banderole roșii, au distribuit foi volante pe care era imprimat cântecul *Internaționala*. După ce au ascultat liniștiți cuvântările acestora și au adoptat o rezoluție pregătită încă din 27 aprilie, muncitorii s-au răspândit în pădure. Deși toată ziua și noaptea, garnizoana cetății a fost în stare de alarmă, nu au fost incidente, presa relatând că: *seara târziu, muncitorii, s-au întors liniștiți la casele lor și nimeni nu a putut fi dus sub turn*¹⁷ (Arad es Videke, 1890).

Clădirea fostului han Boul Roșu

Demonstrația de la 1 mai 1890, a dat un nou impuls organizării politice a proletariatului arădean. După câteva zile, la 26 mai, în cadrul unei Adunări s-a hotărât crearea unui cerc muncitoresc, care să facă demersurile pentru înființarea unui partid regnicolar, formă pentru care nu era necesară autorizație

¹⁷ Aluzie la faptul că poliția orașenească avea sediul la primărie.

de funcționare. În aceste condiții, la 29 martie 1891, s-a constituit, tot la Hanul *Boul Roșu*, organizația locală a Partidului Social Democrat (PSD). Timpul nefavorabil, a dejucat intenția organizatorilor de a ține Adunarea Generală în curte cu toți participanții. În sală nu au putut intra decât vreo 600-700 oameni, mulți dintre ei rămânând afară. După ascultarea raportului prezentat de Ludovic Schrodț, președintele ales pentru a conduce ședința a pus întrebarea: *Consideră adunarea, drept justă și necesară ca tovarășii din localitate să constituie Partidul Social-Democrat?* În unanimitate s-a votat în acest sens. A fost ales comiteul de conducere alcătuit din 28 membri, reprezentanți ai muncitorilor arădeni de toate naționalitățile.

În prezent, clădirea este înscrisă pe lista monumentelor istorice, fapt menționat în plăcuța de pe fațadă, marcată cu textul: *Monument / istoric/ Hanul / Boul Roșu / sec. XIX / str. Tribunalul Dobra / nr. 22 / municipiul Arad / 02 B 0097.*

Evenimentele au fost consemnate pe o placă memorială din marmură albă, printr-un text incizat cu litere drepte: *În această clădire s-a / organizat în 1890 prima / adunare de 1 Mai a oamenilor muncii din Arad, iar în 1891 / s-a constituit organizația / locală a Partidului / Social – Democrat.*

În 1991, la împlinirea unui secol de la înființarea organizației locale Partidului Social Democrat, cu prilejul unei festivități, a fost așezată, pe clădire încă o placă memorială din marmură albă, al cărei text în relief, pe fondul bucerdat evocă acest eveniment: *Această placă s-a dezvelit / în ziua de 29 III 1991 / la aniversarea a 100 ani / de existență a / Partidului Social – Democrat / din România.*

Căminul Muncitorilor

Clădirea, eclectică de pe strada Paris nr. 2, (colț cu strada Dacilor) a fost inaugurată la 1 mai 1913, ca sediu al Partidului Social Democrat (PSR) și al Sindicatelor. Numit *Căminul Muncitorilor*, edificiul cu o cupolă impozantă dispusă central, a fost ridicat în urma unor donații făcute atât de către arădeni, cât și prin folosirea fondului sosit din SUA, ca urmare a solicitărilor emigrantului Perveiller Jacob, fost tâmplar la Uzina de Vagoane din Arad, stabilit în New York (Lanevschi Gh., 2005, p. 149). Clădirea dispunea de o bibliotecă și sală culturală, în care se desfășurau activități artistice, conferințe și întruniri cu caracter ideologic.

În raportul PSD despre serbarea de 1 Mai 1917, se menționează că la ora 4 d.m. sala mare a Căminului a fost plină până la refuz și o mulțime de mai

multe sute de persoane a rămas afară. Delegatul central, a *ținut o cuvântare, brăzdată cu idei adânci*. A arătat importanța revoluției ruse din februarie 1917 și a făcut o legătură între libertatea cucerită de proletariatul rus și situația clasei muncitoare de la noi (N.Kiss, 1982, p.603).

În toamna anului 1918, aici a funcționat Sfatul Muncitoresc din Arad, ai cărui membri români au fost delegați de Consiliul Național Român Central. Tot aici și-au desfășurat activitatea socialiștii români, din rândul cărora au fost aleși delegați oficiali pentru Marea Adunare Națională din 1 decembrie 1918. Acolo, la Alba Iulia, unul din ei a propus ca Transilvania să se unească cu România, în cadrul unei republici democratice.

La începutul anului 1920, clădirea a fost ocupată de poliție, care și-a instalat acolo birourile, șicanându-i pe muncitorii veniți să-și plătească cotizațiile (Gluck, Roz, 1972, p. 21).

Clădirea fostului Cămin al Muncitorilor

Corespunzător statutului aprobat în 24 martie 1922 Asociația *Căminul Muncitoresc* și-a extins funcționarea pe întregul teritoriu arădean, principalul său scop fiind unul educativ și social implementat prin organizarea de prelegeri culturale, săli de lectură, funcționarea popotei muncitorești, sprijin profesional, apărare juridică, intermediari, etc. (Gluck, Roz, Arad, 1972, p. 44-46). Deși se preciza neamestecul organizației, în chestiuni politice și confruntări cu patronatul, după aprobarea statutului, în clădire au fost organizate numeroase acțiuni mun-

citorești revendicative, greve, demonstrații. Astfel, într-un raport al serviciului Special de Siguranță din Arad, către Prefectură, cu privire la arestarea unor comuniști surprinși acolo de polițiști cu manifeste subversive, se arată că numitul Baga Ioan, secretarul grupei sindicale a metalurgiștilor, comunist înverșunat a mai fost dovedit că a deținut și difuzat broșuri comuniste – teroriste, cu piese de propagandă subversivă formând împreună cu Iosif Kajlik un nucleu comunist la Mediaș (Gluck, Roz, Arad, 1972, p.87). În 1925, În urma închiderii Căminului Muncitorilor de către organele Siguranței, au fost adresate Prefecturii și Ministerului de Interne, numeroase memorii și proteste, prin care se consideră acest lucru un abuz din partea statului, împiedicând sindicatele să-și exercite rolul cultural și social corespunzător statutului. La acea dată, căminul dispunea de o sală de teatru, bibliotecă cu peste 12.000 volume, club, birouri, arhivă, contribuind astfel la educația intelectuală a muncitorilor (Gluck, Roz, Arad, 1972, p. 100).

Numeroase activități au fost destinate și tineretului muncitoresc, din perioada pregătirii înființării Uniunii Tineretului Comunist.

Tot acolo, în cadrul unei adunări, au fost aleși delegații pentru Congresul Sindicatelor Unitare din Timișoara din 2-5 aprilie 1929, când în urma incidentelor violente Căminul Muncitorilor a fost închis de autorități¹⁸ Prin sentința unui proces penal, la 28 iunie 1929 Tribunalul din Arad a retras grupelor Sindicatelor Unitare personalitatea juridică, a dizolvat Căminul muncitoresc unii din conducătorii săi fiind arestați, pentru propagandă comunistă și agitație păgubitoare ordinii de stat și siguranței publice. Întregul patrimoniu a fost trecut în fondul de asistență socială prin lichidatorii: Gheorghe Muntean, ing. Traian Zvicescu și muncitorul Ștrefgar Damian (AN Arad,1929-1932; Gluck, Roz, Arad, 1972, p. 169). În principal, hotărârea era motivată prin faptul că membri comitetului de conducere al Sindicatului Căminul Muncitorilor din Arad: Baga Ioan, Petru Matais, Gheorghe Voștinar, Carol Radix și Faskerti Tiberiu, s-au dat la agitații politice cu caracter subversiv, organizația abătându-se de la dezvoltarea scopului profesional inițial. În anii care au urmat clădirea a fost închiriată Administrației Ambulatoarelor Medicale și Farmaciei Casei Cercuale a Asigurărilor Sociale din Arad (AN PMA D 67/ 1929-1932, f. 17).

În amintirea activităților organizate, pe fațada clădirii a fost așezată o placă comemorativă, care a dispărut după 1990, textul rămânând necunoscut.

¹⁸ *Incidentele au fost provocate la înmormântarea lui Ioan Fonaghi (1900-1929), activist al Partidului Comunist Român, decedat în închisoarea de la Doftana unde era întemnițat, și al cărui cadavru a fost adus la Timișoara (vezi, în detaliu: AN Arad, Fond Documente referitoare la mișcarea muncitorească, D 89/ 1921-1944, fila 28 și urmât.)*

Partida Romilor Pro Europa

La 19 martie 1990, s-a constituit la nivel național Asociația *Partida Romilor*, actuala denumire, fiind din 2004. Filiala din Arad, condusă de președintele Gheorghe Covaci (n. 1970, Arad), de profesie jurist, cu sediul pe strada Mihail Kogălniceanu, coordonează, pe bază de proiecte activitatea a 12 sucursale din județ. Orientarea politică a organizației, se bazează pe principiile susținerii drepturilor minorității rome, combaterii discriminării și apărarea social – democrației. Se urmărește în principal, diminuarea fenomenului de abandon școlar, a căsătoriilor timpurii, creșterea numărului de copii romi înscriși în licee și instituții de învățământ superior prin ocuparea tuturor locurilor special alocate de Guvernul României, asigurarea participării romilor la viața politică, socială și culturală a țării, îmbunătățirea vieții acestora. Printre activitățile organizate se regăsesc programele naționale: *Totul pentru sănătate, totul pentru educație* (2013 – 2016), sau locale întitulate: *Vrem respect* (Macea, octombrie, 2019, *Campania SOS – Copiii*, marcarea unor evenimente cu dată fixă: *Ziua Dezrobirii Romilor* (20 februarie) *Ziua Internațională a Romilor* (8 aprilie), *Ziua holocaustului* (9 octombrie) și altele.

5. Organizații social - umanitare

Hevra Kadisha

Cea mai veche organizație caritabilă evreiască, Hevra Kadisha, a fost înființată în 1729 de Izsak Elias, unul din cei doi izraeliți stabiliți la Arad în 1717. Principala preocupare a fost pietatea față de morți, dar și oferirea de ajutoare săracilor. Suma obținută din cotizațiile membrilor se folosea mai ales pentru îngrijirea mormintelor.

Casa de Bătrâni

Așezământul caritabil fost înființat de primărie la sfârșitul secolului al XIX-lea, ca adăpost permanent și îngrijire a persoanelor vârstnice lipsite de sprijin. A funcționat pe strada Hunedoarei, într-o clădire azi dispărută pe locul ei fiind edificate după 1965, săli de clase ale Grupului Școlar de Arte și Meserii (UCECOM).

Vechea instituție caritabilă susținută de primărie a fost mutată în Pârneava, lângă Cimitirul *Pomenirea* într-o veche cazarmă militară.

Casa de Ajutor Reciproc a Pensionarilor Arad (CARP)

Asociația a fost fondată în 1952 de un grup de pensionari, în scopul protecției sociale a membrilor¹⁹. S-a constituit prin exercitarea dreptului la libera asociere a pensionarilor indiferent de sistemul asigurărilor sociale din care provin, a beneficiarilor de ajutoare sociale și a membrilor familiilor aflați în întreținerea lor. Principalul obiectiv a fost al creării unei instituții financiare, prin intermediul căreia să fie asigurate, pentru persoane vulnerabile, servicii economice și sociale specifice: consiliere, recuperare, readaptare, activități recreative împrumuturi de bani cu dobândă mică, procurarea de alimente la prețuri scăzute prin magazine de tip economat²⁰, acces la băile termale și bazele de tratament medical, procurarea de proteze, ajutoare în caz de deces, etc. Caracterul civic, apolitic, de protecție și asisteță socială al organizației, de îmbunătățire a calității vieții a fost înscris în Statut²¹.

Conducerea democratică a organizației, este asigurată de Adunarea Generală, Consiliul Director, Comisia de Cenzori și Președintele care reprezintă instituția, asigurând prin personalul angajat conducerea activităților administrative curente.

De la înființare, au ocupat funcția de președinte al CARP următorii: Axente Mișcuța (1952-1953), Gheorghe Faur (1953-1955), Wilhelm Fridrich (1955-1958), Mihai Groșan (1958-1975), Vasile Hada (1975-1979), Gheorghe Sporea (1979-1980), Vasile Paulescu (1980-1983), Ioan Pătrașcu (1983-1991), Vasile Neagu (1991-2009), Ioan Barna (interimar 2009-2011), Lidia Dan (2011).

Sediul Casei de Ajutor Reciproc al pensionarilor (CARP)

¹⁹ Decretul 204/1951 și Decizia Sfatului Popular al Orașului Arad, nr. 2.700/1952 (BO 113/ 21 noiembrie, 1951), a prevăzut ca instituția să funcționeze pe lângă Secțiunea Prevederi Sociale a Orașului Arad, sub conducerea unui Comitet alcătuit din: Mișcuța Axente (președinte), Cherechean Teodor (secretar), Măcelari Mihai (casier), Dan Gheorghe (responsabil cu organizarea), Panaiot Sava (responsabil cultural), Cuciulată Mihai (responsabil propaganda), Furnică Alexandru (responsabil asistența socială).

²⁰ Magazine deschise pentru persoane defavorizate, unde se pot cumpăra produse de primă necesitate la prețuri de producție (Dex.).

²¹ Statutul a fost întocmit în temeiul Legii 540/2002.

În prezent, fiind persoană juridică cu peste 20.000 membri, dispune de sediu propriu pe strada Pavel Chinezul nr. 5 și un patrimoniu material impresionant, îmbogățit și modernizat permanent de-a lungul anilor, prin clădiri, baze turistice, materiale și bani. Primul obiectiv major construit a fost ansamblul de construcții numit Băile Termale din Gai (1963-1981). Ștrandul se întinde prin cele cinci bazine, amenajate diferențiat, pe o suprafață de două hectare, de care beneficiază cu tarife avantajoase peste 65.000 vizitatori anual. Pavilioanele sunt organizate pentru saună umedă cu abur, vane individuale, servicii de masaj, manichiură, pedichiură, cabinete de fizioterapie și alte activități medicale. Baza materială mai cuprinde: dispensarul stomatologic, trei magazine tip economat, pensiunea socială, casa de retragere rezidențială, cantina, două magazine de pompe funebre, ateliere de croitorie și de procesare a semințelor de floarea soarelui.

Veniturile provin din cotizațiile membrilor, taxa de înscriere și alte surse legale: dobânzi asupra capitalului, prestări de servicii, sponsorizări, donații, acțiuni culturale, etc.

Activitățile culturale, susținute din fonduri special constituite, constau din susținerea unei vechi formații corale, șezători literare, expuneri și dezbateri pe teme medicale și de interes general.

Asociația Liga Județeană a Pensionarilor Arad

Organizația a luat ființă la 29 noiembrie 1999, din inițiativa a 24 membri fondatori, pe structura Asociației Democratice a Pensionarilor din județul și municipiul Arad. Adunarea generală întrunită în prima ședință a ales Consiliul județean alcătuit din 54 membri, Consiliul Director format din 11 membri: președintele Ilie Cerna, prim-vicepreședintele Vasile Vegheș, cinci vicepreședinți și membri. Scopul organizației înscris în statut este ajutorarea și ocrotirea pensionarilor prin organizarea unor activități caritabile, social-culturale și sportive, baluri, excursii, spectacole, crearea unor fonduri destinat construcției de aziluri și cămine. Pentru apărarea intereselor pensionarilor, sunt propuse și activități revendicative, susținute prin proteste, demonstrații, petiții. De asemenea, în statut sunt înscrise drepturile și obligațiile membrilor, posibilitatea afilierei la federații și asocierii cu organizații similare. A fost aprobat imnul intitulat: *Trăiască Liga*, conceput de Ilie Cerna și Ioan Pecican. Pe parcursul anilor, au fost organizate filiale în aproape toate orașele și comunele județului (Cerna, Arad, 2010)

În prezent sediul Ligii este pe strada Hunedoarei nr. 4

Sediul Ligii Pensionarilor și al Asociației Expresul CFR

Asociația Expresul CFR

Asociația pentru Ajutor de Deces și Casă de Ajutor Reciproc a Pensionarilor (AAD-CAR Expresul CFR), cu sediul în București, este succesoarea fostelor societăți și asociații feroviare, fondate în România după 1896. Scopul organizației este atragerea de noi membri și constituirea unor fonduri destinate, conform statutului și regulamentelor, sub forma împrumuturilor și ajutoarelor sociale. Structurile teritoriale sunt organizate sub forma filialelor, unități cu personalitate juridică, organe de conducere proprii și patrimoniu distinct. Acestea pot înființa în scop lucrativ, sucursale și agenții (**Statutul, 2017).

La Arad, filiala Societății Expresul CFR a fost înființată în 1926, principala activitate fiind încasarea contribuției membrilor și acordarea ajutoarelor de înmormântare. Sunt cunoscuți ca președinți ai organizației: Ioan Zicas, Ioan Cosma, Dumitru Mândruțau, Cornel Budiu, Petru Haș, Mihail Chiciu. În 1996, activitatea a fost revigorată prin atragerea de noi membri și înființarea, sub conducerea lui Pavel Grecu (președinte) și Rozalia Zăgan (vicepreședinte) a Secției Casei de Ajutor Reciproc (CAR). Noul sediu, din imobilul cumpărat pe strada Hunedoarei, nr 4, aspectuos și modern utilat oferă condiții bune de lucru.

În toamna anului 2004 a fost înființată la Gurahonț prima agenție care în scurt timp (2006), sub conducerea președintelui Tiberius Higyed a devenit

Centru Zonal și apoi Sucursală. O bună activitate desfășoară sucursalele din Arad (2011) și Chișineu Criș, care prin cele 21 agenții, atrag în organizație noi membri, și fonduri necesare îndeplinirii scopurilor caritabile ale organizației (***) *Expresul CFR 120, Monografie, 2016, p. 122-124*).

6. Organizații cultural – artistice

Pentru amestecul de etnii și confesiuni religioase, așezate în acest cartier, o lungă perioadă de timp, mișcarea culturală, marcată în special de analfabetism și ignoranță, a fost sub influența exclusivă a bisericii și a școlii. Mai târziu, sub presiunea urbanizării localnicii s-au înstrăinat de codurile și tradițiile vechilor obiceiuri, care se mulau la ciclul vieții și al sărbătorilor. După cel de al Doilea Război Mondial, conținutul activității culturale tradiționale s-a subordonat aproape în totalitate noilor imperative politice, fiind create structuri adecvate. Organizațiile sindicale și de tineret, înființate în toate unitățile economice au creat și susținut întreaga mișcare cultural artistică, care în mare măsură a devenit activitate de propagandă.

Noile reguli de muncă și confort, fac în prezent să se vorbească cu dispreț despre vechile obiceiuri, cert fiind faptul că azi tradițiile nu mai fac parte din identitatea cartierului.

Asociația Matica Srbsca

Înființată la Budapesta în anul 1826, Matica Srbska, este cea mai veche și cunoscută instituție culturală, de educație și științifică a sârbilor. Reunind importante forțe materiale și spirituale, a militat alături de Biserica Ortodoxă Sârbă, pentru păstrarea identității naționale. Participarea arădenilor la activitatea ei a fost continuă și cu urmări evidente. Populația sârbă din acest cartier a fost de altfel prima care a dezvoltat în cadrul acestei instituții, fundații cu destinație culturală (Cerovic, 2007, p. 371-372).

Oficiul Muncă și Lumină (M.L.)

Organizația, înființată la 21 noiembrie 1941, avea ca scop îndrumarea folosirii timpului liber, al muncitorilor, funcționarilor și meseriașilor din întreaga țară, în vederea desăvârșirii lor sufletești, morale, intelectuale și fizice (*Ziarul Timpul Transilvaniei*, 1 decembrie, 1941). De asemenea se milita pentru îmbunătățirea

condițiilor de muncă ale angajaților, asigurarea igienei atelierelor, organizarea grupurilor sanitare, dezvoltarea și diversificarea formelor de distracție, instruire și recreere, prin teatru, conferințe, sport, excursii etc.

La Teba, secția *Muncă și Lumină*, creată de Seredan I și Dulhaș Stela, în 16 februarie 1942, a inițiat meciuri de fotbal, șezători, programe artistice pentru răniții din război, excursii la Radna, Lipova, Mănăstirea Hodoș Bodrog, Băile Buziaș, Moneasa, cursuri de limbă germană, participare la defilarea de ziua sportului românesc și altele. Tot la Teba, în 1943, Serbarea de 1 Mai a fost marcată cu un serviciu religios, cu sfințirea Colțului eroilor, iar formațiile artistice ale întreprinderii au participat la spectacolul artistic de la Teatrul Municipal, susținând un repertoriu german (*Timpul Transilvaniei*, nr. 130, 9 mai, 1943),

Clubul cultural *TEBA*

În 1953 a fost amenajat pe strada Mucius Scaevola, Clubul sindical al Întreprinderii Teba, care dispunea de o sală pentru spectacole cu o capacitate de 1000 de locuri, încăperi pentru repetițiile formațiilor artistice, întruniri, magazii și alte spații pentru administrație. Au fost alcătuite echipe de dansuri populare, satiră și umor, grup de recitatori, soliști vocali dotate cu recuzită de scenă și pregătite de instructori profesioniști. O atenție deosebită a fost acordată bibliotecii, cabinetului de informare și documentare, gazetelor de perete și altor forme de propagandă.

Spre sfârșitul anului 1974, în parcul din strada Olimp, spre poarta întreprinderii Teba, a fost dezvelit bustul militantei comuniste Ocsko Terezia (1917-1940) fostă muncitoare la Fabrica de ciorapi *Standard*, din Timișoara. Membră a Partidului Comunist Român ca instructor cu probleme politice și organizatorice, s-a ocupat de îndrumarea organizațiilor de sindicat și tineret din Timișoara, Arad și Reșița. În toamna anului 1940, fiind trimisă la Arad cu sarcini de partid, a fost arestată pentru activitate subversivă. Fiind torturată, a murit în închisoare la 16 octombrie 1940. (Gluck, Roz, 1982, p. 202-203).

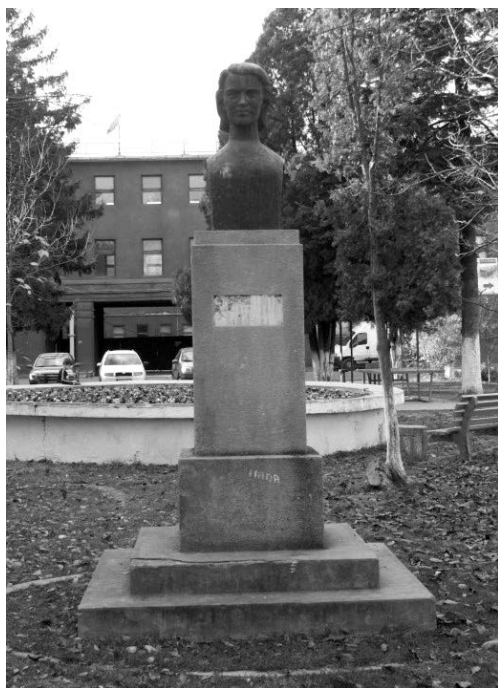
Fostul Club TEBA

Reabilitată în urma unui proces, a fost comemorată în perioada 1950-1990, ca Erou comunist.

Bustul realizat din piatră artificială de Veturia Ilica²², sculptor din București, a fost dezvelit în noiembrie 1974. Pe postamentul din beton ridicat deasupra solului cu două trepte, a fost așezat soclul alcătuit dintr-un paralelipiped, suprapus peste un cub din cărămidă tencuită și stropită în *bob de orez*. Bustul, prezintă un personaj feminin cu fața prelungă și colțul buzelor arcuite în jos într-o atitudine nespirtualizată, rudimentară. Coafura modestă, cu părul dat pe spate, până la ceafă, subliniază și mai mult caracterul hotărât chiar brutal al tinerei activiste. Pe soclu se văd urmele unei plăcuțe care a fost distrusă după 1990, pe care era scris *Ocsko Terezia 1917-1940*.

Spre monument, și în jurul acestuia o alee, conduce spre o veche fântână arteziană și un semn decorativ spațial, din metal. În jurul unui ax central înalt de 4 m. fixat într-un soclu de beton, este montat un arc spiralat, un simbol al înălțării.

Parcul este puțin îngrijit și sărac în sortimentație. Există câteva exemplare de *Juglans regia* L (nuc), *Thuja occidentalis* L, *Abies alba* Mill. (brad), *Prunus mahaleb* L (prun ornamental), *Hibiscus syriacus* L (zămoșită).

Bustul Ocsko Tereziei (autor Veturia Ilica, 1974)

Sala Culturală Szabo Arpad a Fabricii de Zahăr

Sub această denumire a fost amenajat în 1953, de Comitetul Sindical al Fabricii de Zahăr, spațiul fostului restaurant Munich de pe strada Emil Gârlea-

22 Veturia Ilica, n. 1925, Comlăuș – Sântana (Județul Arad), sculptor, studii artistice: Academia de Arte Frumoase, București (1945-1949, profesor Corneliu Medrea), Institutul Repin (Leningrad, 1949-1955), Specializare la Academia de Arte din Perugia (Italia, 1963), distincții: Premiul I al Municipiului București pentru Monumentul 1907 (Pitești 1969); Premiul I pentru Monumentul lui Nicolae Bălcescu (1977), Diplomă pentru Monumentul lui Nicolae Bălcescu (Slobozia, 1977), Premiul I pentru Monumentul Independenței (1994), Premiul I pentru Monumentul Unirii (1994), Premiul I pentru Monumentul Marinei (1994), cadru didactic universitar (București).

Fostul restaurant Munich devenit Sala Culturală Szabo Arpad

nu nr. 34 (colț cu strada Putnei), în vederea organizării activităților artistice cu salariații unității. Având în vedere caracterul sezonier al angajaților, activitatea culturală a clubului Szabo Arpad²³, a fost extinsă pentru întregul cartier.

7. Organizații sportive

Cele mai vechi cunoștințe despre activitatea sportivă din cartier sunt de la începutul secolului al XX-lea, când presa din 1904 a început să relateze despre jocurile de fotbal cu mingi din cârpă²⁴ organizate pe străzi și cartiere. Treptat acestea au devenit întreceri între echipe reprezentative ale suburbiilor care purtau numele conducătorului, mai cunoscută în Drăgășani fiind formația lui Adalbert Lugoși. De asemenea, era cunoscută Popicăria lui Adam Munich (str. Emil Gârleanu), Clubul Sportiv Slavia (str. Kogălniceanu 48), înființat de președintele Gunyev Ioan, cu secție de fotbal, a cărei echipă nu a fost însă promovată divizionar.

În perioada interbelică existau în municipiul Arad, peste 40 societăți, asociații, uniuni și cluburi sportive, organizate pe cartiere sau grupuri socio-profesionale cu subvenții de la primărie, cooperative sau bănci. Ele nu puteau fi înființate pe lângă unități economice private sau mecenati, cu excepția unor restaurante. Funcționau însă pe lângă organizații economice de stat așa cum au fost: cluburile: Șoimii CFR-RA pe lângă Atelierele CFR, *Astra* pe lângă fabrica

²³ Szabo Arpad (1878 – 1948), politician Maghiar, președinte al Adunării Naționale al Ungariei (1947), Ministru al agriculturii (1947 – 1948).

²⁴ Prima minge de fotbal a fost adusă la Arad de la Londra de medicul stomatolog Iuliu Weiner, în 1890.

cu același nume; *Meteor* pe lângă Casa Cercuală, *Gloria* al funcționarilor publici și altele.

După război, la 15 decembrie 1944, Organizația *Sportului Popular* (OSP) din cadrul Uniunii Tineretului Progresist, împreună cu cotidianul *Sportul Popular*, și-au asumat și legiferat conducerea întregii activități sportive de masă și performanță din România, înlocuind astfel atribuțiile Organizației Sportului Românesc (ORS) creată la 29 octombrie 1940. Corespunzător legii, OSP-ul a fost investit cu atribuții unice pentru îndrumarea și controlul mișcării sportive din teritoriu. El numea președinții și secretarii organizațiilor locale, dând posibilitatea finanțării de către sindicatele unităților economice a cluburilor și asociațiilor sportive din subordine.

La 7 martie 1946, OSP, a devenit prin reorganizare persoană juridică de drept public (organ de stat), cu sediul în București, subordonată Președinției Consiliului de Miniștri, singurul investit cu autoritatea conducerii și controlului resortului și federațiilor sportive ale cluburilor, asociațiilor și grupărilor de orice fel. Din punct de vedere organizatoric, a fost autorizat să coordoneze Resortul Sindical al Confederației Generale a Muncii; Universitar; Școlar; Militar; Rural, acestea fiind singurele structuri care puteau înființa și conduce activitatea sportivă.

La 15 martie 1945, se înființează OSP Arad, cu sediul pe str. Gh. Popa nr. 3 condus de dr. Aurel Botiș, medic ginecolog, care și-a asumat rolul unic de coordonare a activității sportive în teritoriu (Patriotul). Drept urmare, la 7 aprilie 1945, Comisia sportivă sindicală și OSP au repartizat pe sindicate toate cluburile de canotaj existente în Arad și au hotărât calendarul constituirii unor secții sportive de specialitate, după cum urmează: polo pe apă – 19 aprilie; șah – 20 aprilie; gimnastică și atletism – 22 aprilie; sporturi de iarnă și turism – 25 aprilie; tenis – 26 aprilie; canotaj – 27 aprilie; popice 22 aprilie; box – 26 aprilie, realizând și primul calendar al întrecerilor sportive (Patriotul). În orașe erau admise în competiție doar organizațiile admise la afilierea OSP și anume cele sindicalizate, școlare, universitare sau militare. De la această dată, rând pe rând se înființează de către sindicate noi structuri din domeniul sportului, cu membri încadrați în unitățile economice respective, de unde primeau și salariul. În continuare, salarizarea dublă fiind interzisă, sportivii de performanță mai puteau beneficia, din partea clubului doar de indemnizații numite prime de joc și supra-alimentație.

La 15 mai 1945, OSP Arad a inaugurat Campionatul Districtual de Fotbal, cu participarea echipelor sindicalizate și afiliate: CFR, Gloria, Amefa, Astra, Olimpia, Vulturul, Unirea, Hakoah, Fabrica de zahăr, ITA (Patriotul).

În acest context o parte din spațiile industriale disponibilizate în urma unor reorganizări au fost puse la dispoziția noilor structuri culturale și sportive.

Asociația sportivă *Gloria*

Clubul sportiv român *Gloria*, a fost înființat la 24 august 1913, cu secțiile de fotbal, tenis, atletism, înot și canotaj²⁵. Primele antrenamente s-au făcut pe pășunea din Ceala (Birkaș), apoi pe terenul ATE (SGA). În 1915, s-a inaugurat baza sportivă, de pe Malul Mureșului, în aval de podul Decebal, fiind edificat de Societatea Arădeană de Gimnastică (SGA) cu teren de fotbal, garderobă și patru piste de alergări, groapă pentru sărituri și sector de aruncare. Primul meci de fotbal a avut loc la 7 septembrie 1913, în compania echipei Societății Petru Maior, pe care a învins-o cu 3-0.

În timpul Primului Război Mondial activitatea a fost sistată iar în 1922, prin reorganizare și fuzionare cu clubul sportiv CFR s-a format Gloria – CFR. A fost sfert-finalistă în Turneul final regional, fiind învinsă de *Chinezul* Timișoara.

Terenul acoperit cu zgrură, avea un drenaj foarte bun, fiind practicabil și după ploaie. Era protejat cu o împrejmuire din zid. În 1923, a fost construită tribuna acoperită (azi demontată), întreaga bază sportivă, fiind atribuită de primărie clubului sub numele de Arena Gloria.

La 15 aprilie 1928 Stadionul *Gloria*, era considerat cel mai modern din Arad, dispunând de o pitorească tribună din lemn protejată de o copertină a fost gazda jocului de fotbal dintre reprezentativa României și a Turciei, încheiată cu scorul 4-2 (1-1). Meciul a fost urmărit de 3000 spectatori.

În 1930, prin preluarea de la Societatea de Gimnastică a bazei și inventarului nautic s-a înființat secția de canotaj și tenis de masă, dar performanțele au fost scăzute.

Echipa de fotbal a avut o evoluție frumoasă, calificându-se de două ori pentru titlul de capioană națională. În 1930, s-a întâlnit ca favorită, pentru titlul suprem cu echipa *Juventus* din București, dar jucând foarte slab a pierdut jocul.

În meciurile susținute din această perioadă, Gloria a utilizat lotul de jucători alcătuit din: Gerold, Slăvei, Pinte, Volentir, Botău, Șiclovan, Mladin, Micola, Pop Ghiță, Igna, Tudor, Lupuțiu, Șimândan, Fritz, Pop Aurel, Henegar, Bătrân, Hanga, Huzur, Iovici.

25 *La Adunarea Generală de constituire a asociației organizată din inițiativa lui Victor Vlad și Remus Moldovan, a participat elita românească a Aradului amintind pe: Ion Moldovan, Emil Veliciu, Iosif Moldovan, Aurel Raicu, Ion Clopoșel, Gheorghe Nichin, Gheorghe Crișan și alții.*

Echipa de fotbal Gloria (1930)

După război, primele întreceri amicale de fotbal au fost organizate de OSP Arad, pe această arenă sportivă, la 1 aprilie 1945 și anume: Gloria – CFR; AMEFA – CFR (juniori); AMEFA - Vulturul (Patriotul). Alte meciuri au avut loc în 22-23 aprilie 1945 prin spectacolele oferite de: Gloria – Reprezentativa Liceelor din Arad (juniori); Unirea – CFR II; CFR Arad – CFR Timișoara (Patriotul).

Deoarece Clubul dispunea de un important lot de jucători, conducerea a fost solicitată să sprijine inițiativa altor asociații, care ofereau pentru sportivi locuri de muncă mai bine plătite. În această situație a fost și Clubul ITA, care la 11 mai 1945, a solicitat A.S.Gloria eliberarea carnetului de legitimare a jucătorilor: Gerold Ferdinand, Theimler Francisc, Dvorzsak Francisc, Oprița Ioan, Hotăran Cornel, Tamaș Mihai, pe motiv că aceștia au fost angajați la Intreprindea Textilă.

La 8 iulie 1945, pe terenul *Gloria* a avut loc meciul de fotbal dintre reprezentativa Aradului și a Bucureștiului. Deoarece, tribuna era nesigură, iar numărul spectatorilor peste așteptări, ITA a trimis pe arena Gloria, pentru menținerea ordinii, 20 pompieri conduși de un ofițer și un plutonier cu frângerile necesare

Cu prilejul Zilei Sporturilor, marcată la 16 septembrie, 1945, a fost organizată pe stadionul *Gloria* defilarea tuturor sportivilor arădeni, urmată de un meci de fotbal.

În noiembrie 1945, conducerea districtuală OSP, a hotărât înființarea în Arad, a unui stadion de 30.000 locuri, pe suprafața bazei sportive *Gloria*. Acesta

urma să fie accesibil pentru toate ramurile sportive: atletică, gimnastică, fotbal, lupte, box ping-pong. Pentru aceasta, în 23 noiembrie la Clubul de Canotaj CFR, a avut loc o ședință, condusă de secretarul OSP - Voitovici. Cu acest prilej, Boroș Weinberger Friederich, a comunicat hotărârea ca suma necesară de 100.milioane lei, să fie obținută prin emiterea a 50.000 de lozuri a 2000 lei bucata. Lucrările, urmau să înceapă în primăvara anului viitor (1946) și să se încheie după patru luni. Pe această durată, meciurile de fotbal urmau să se joace pe arenele CAA, Olimpia și ITA (Patriotul).

Proiectul a fost sistat fără ca motivele să fie clarificate. Mai mult, la 1 aprilie 1946 conducerea AS ITA a reclamat Districtului arădean de fotbal, invitându-i să cerceteze faptul că tribuna arenei sportive *Gloria* era într-un asemenea hal avansat de distrugere, încât competițiile erau periclitare din cauza nemulțumirii generale. În reclamație se mai atrăgea atenția, că dacă nu se luau măsuri, gruparea ITA și altele care vor juca acolo, vor fi expuse la plata de despăgubirilor (amenzi). Se mai arăta că la meciul din 31 martie (ziua precedentă), tribuna fiind plină, se puteau constata mișcările suspecte ale lojelor, fiind oricând posibilă o catastrofă cu urmări grave (AN Arad).

În 1948, titulatura de *Gloria*, a fost înlocuită cu *Progresul ICA*, revenindu-se la numele inițial, după două decenii, în 1968. În următorii treizeci de ani *Gloria* a jucat în Divizia D arădeană ca o echipă de prim rang, simpatizată de numeroșii săi suporterii pe cochetul stadion de pe malul Mureșului.

În prezent baza sportivă este administrată de Universitatea de Vest *Vasile Goldiș*, fiind destinată atletismului.

Clubul Sportiv *Hellas*

A fost înființat în 1923, prin baza sportivă nautică de canotaj amenajată pe Mureș, în aval de Podul Decebal, cu principalul scop de a promova vâslitul în rândul femeilor. Sub președenția lui Szekely Ladislau, în 1925 ramurile sportive au fost extinse, prin înființarea unor noi secții: tenis de câmp, înot, tenis de masă. Dispunea de o hală pentru bărci și mai multe terenuri de tenis. Clubul a fost desființat în 1945, întregul activ fiind preluat Asociația Industriei Textile Arădene (ITA) de curând înființată.

Asociația Sportivă UTA – Secția de Canotaj

Dezvoltată după 1945, prin preluarea bazei materiale a Clubului Hellas, de pe Malul Mureșului, Secția de Canotaj a Asociației Sportive UTA, în scurt timp a devenit frantașă din punct de vedere al performanțelor sportive arădene. A fost îmbunătățită baza materială, prin mărirea capacității hangarului, înființarea atelierului de reparații a ambarcațiunilor modernizarea grupului administrativ și a spațiilor de cazare, achiziționarea unor mijloace de transport pentru deplasarea la concursuri și altele. Rezultate remarcabile au fost obținute prin sportivele: Valeria Răcilă, Elisabeta Lazăr, Ana Tămaș, Ileana Nemeth Maria Kabath, Filigonia Toll, Mariana Lucaciu, Mariana Curtu, Rodica Herbei (Bitang, colab, Arad, 2012).

Clubul Sportiv Tricolor - FZ

În 1926 ca urmare a inițiativei unui grup de locuitori din apropierea Fabricii de Zahăr, a luat ființă Asociația Sportivă *Tricolor*. Sediul organizației, conduse de Teodor Baba a fost ales restaurantul Munich de pe strada Remus, unde se afla și terenul de fotbal de dimensiuni reduse (azi dispărut). Principala preocupare a organizației a fost jocul de fotbal, afirmându-se în campionatele districtuale (Categoria Onoare), cu jucătorii: Dumitru, Ianka I., Szilagi, Varga I., Holloși, Szakacs, Botoș, Ianka Ii, Șerban, Varga II, Lingurar. În 1939, a fost înființată și secția de popice, urmată de tenis de masă, șah.

Echipa de fotbal Tricolor (1939)

După 1946, gruparea *Tricolor*, a fost sindicalizată pe lângă Fabrica de Zahăr, echipa de fotbal activând în divizia C, sub numele de FZ Tricolor (*Almanah Sportiv 1947, p. 97). Terenul de fotbal a fost amenajat pe suprafața unei grădini de legume expropriată din proprietatea unei familii de bulgari.

Prin 1960 antrenor secund și jucător al echipei de fotbal era Marius Demian, polisportiv cu performanțe deosebite la tenis de masă, care după decenii prezintă cu pitoresc și umor atmosfera anilor respectivi. Antrenor principal era un domn Nagel fost portar profesionist, om de modă veche. Venea la meciurile oficiale în costum de stofă culoarea oului de rață, cămașă albă și papion violet, cași pantofii spanioli din piele, fumând din pipă tutun olandez de cea mai bună calitate. Antrenamentul începea cu alinierea echipei, primirea raportului de către antrenorul secund cu textul: *Tovarășe antrenor! Lotul echipei FZ este gata pentru începerea antrenamentului!* După ce saluta, dădea câteva indicații și acordul de a începe încălzirea urmată de activitatea propriu zisă. Totul făcea antrenorul secund. Acolo era și popicăria, astfel că după meci, se prăjeau mici pe grătare și se bea bere Azuga de către ambele echipe. În fața vestiarelor erau două covate, una pentru gazde și cealaltă pentru oaspeți cu apă încălzită în cazane pe sobe cu rumeguș de lemn. După ce toți jucătorii se spălau până la brâu, se intra și cu picioarele. Cei mai activi erau spectatorii. Nu mulți, dar gălăgioși și amenințatori, mai ales cu arbitri, care au fost nevoiți uneori să fugă din teren sărind gardurile, dispărând prin grădinile din preajmă (Romanescu, Arad, 2013, p. 126).

În perioada 1974 – 1978, președintele clubului a fost Ioan Șimăndan, printre jucătorii antrenați de Mircea Henegar amintim pe Țucudean, Kovacs, Balog, Lucaci²⁶, Bura, Man (portar), Roșca.

Echipa de fotbal FZ (1976)

²⁶ Octavian Lucaci (n. 1952 Arad), Martir al Revoluției din 1989, 37 ani, mastru la Intreprinderea de Mașini-Unelte (Strungul), căsătorit cu doi copii. A fost împușcat, în 23 decembrie 1989, în zona Poștei pe Bulevardul Revoluției.

Clubul Sportiv Teba

Sub forma organizată, mișcarea sportivă a textiliștilor de la *Teba* a debutat în mai 1945 prin constituirea sub autoritatea sindicatelor întreprinderii a clubului. Conducerea a fost asigurată de un comitet alcătuit din președintele de onoare Nasch Ludovic, director general al întreprinderii, vicepreședinții: Nemeth Emil (director tehnic) și Weiszberger Marcel (director comercial), membri fiind responsabili celor șase ramuri sportive: Csik Irina (canotaj), Ilieș Margareta (atletică), Mihai Marcovici (tenis de masă), Bocsai Iosif (fotbal) Hatzer Ioan (popice) .

Participând la crosul din 19 mai 1946, echipa feminină de atletism, alcătuită din Elisabeta Kaupert, Berta Belyung, Ana Pifec, Margareta Ilieș și Magdalena Salar, a luat premiul I. Formația a ocupat locuri fruntașe și la concursurile care au urmat în Arad și Timișoara afirmându-se la probele de sărituri și alergări. Rezultate bune au fost obținute la canotaj, tenis de masă, gimnastică.

Pentru canotaj, s-a amenajat o bază nautică pe Mureș, lângă Fabrica de Zahăr, fiind frecventată exclusiv de femei. Singurul rezultat important a constat din câștigarea în 1947 a unui titlu de Campion Național cu echipajul feminin de 4+1. După o scurtă perioadă, dominată de mari lipsuri materiale, s-a desființat (Bitang, col., 2012, p. 239).

În martie 1946 sub conducerea antrenorului I. Hustig, s-a constituit primul lot de 40 fotbaliști alcătuit din: Gergely, Varga, Kmets, Tudor, Samu, Șopron, Balog (Fugătă), Lucian, Șipoș, Silbereisz, Cătană, Gyarmati, Czukor și alții, echipă care a debutat în Divizia C.

Echipa de popice cu un efectiv de 40 bărbați, s-a înscris în campionatul local unde s-a remarcat prin: Revesz Ștefan, Kovacs Matei, Hatze Ladislau, Rațiu Ștefan, Dreucean Nicolae, Șteiner Adalbert (*Almanah Sportiv, 1947, p. 45-47). Pentru început a fost eliberat un teren în incinta fabricii, fiind construită o pistă pentru antrenamente și mici competiții.

După 1970, Clubul a fost asimilat de C.S. UTA Arad.

Clubul Sportiv Hacoah – Sparta

Clubul sportiv evreesc Hacoah (Forța), a luat ființă, pe model vienez, la 4 decembrie 1921, fiind ales ca președinte Iosif Kalmar. La început activitatea s-a desfășurat în următoarele discipline: atletism, gimnastică, fotbal, înot, scrimă și lupte greco-romane. Singurul rezultat remarcabil obținut în acești ani a fost calificarea pe locul 2 a atletului Emeric Steinfeld la proba de alergare pe

distanța de 100-200 m plat din cadrul Campionatelor Europene de Atletism de la Praga. De asemenea, echipa de tenis de masă prin Pop Victor, Ponta Ioan și Piso Liana a fost campioană națională timp de mai mulți ani.

Activitatea sportivă a fost revigorată în 1928, prin reorganizarea clubului și instalarea ca președinte a lui Salamon Ignațiu Bela (director de bancă), conducerea executivă fiind asigurată de Eugen Hoher (* Istoria evreimii arădene, 1996, p. 76).

Evoluția echipei de fotbal, în categoria Onoare cu jucătorii: Popovici, Gutman, Fiscer, Bekeși, Grunfeld, Catz, Bundi, Szeci, Baner, Takacs, Crișan, a fost mediocră.

În 1945, Hacoah s-a reorganizat sub numele *Sparta*, punând sub conducerea antrenorului Boros Weimberger Friederich bazele unei echipe de fotbal puternice, promovată în scurt timp în divizia B. Clubul sindicalizat era condus în 1947 de președintele de onoare, dr. Salamon Bela președinții executivi: Korda Zoltan, Mihaly Znorovsky (*Almanah Sportiv, 1947).

Clubul Sportiv *Atletico* Arad

Într-o perioadă în care fotbalul arădean suferea vizibil la nivel de seniori, au apărut vești bune dinspre sectorul juvenil. Terenul de fotbal al Fabricii de Zahăr (FZ) de pe strada Hunedoarei, a fost folosit după 1995 de AS Romvest în formarea jucătorilor selecționați de la vârsta copilăriei, până la terminarea junioratului.

În 2002, baza sportivă a fost cumpărată de clubul privat *Atletico* fondat de Alexandru Meszar, fost jucător, un manager ambițios, de o nesfârșită pricepere. A început în vremuri când murea un ideal și se naștea un altul a cărei faptă încă neisprăvită se află pe un drum ascendent. După un deceniu, în 2012 antrenorii: Viorel Erdei, Cornel Popa, Cristian Păcurar, Francisc Tisza, Arpad Csernczky, Adrian Petruț, Marcel Câmpian, Florin Rusu, Norbert Jozsa, Dinu Donca, Bogdan Oneț, Dan Țapoș, coordonați de profesorul Marius Demian, specializați în îndrumarea copiilor, pregăteau pe grupe de vârstă, peste 150 copii și adolescenți aspiranți la înalta performanță fotbalistică (Romanescu, 2013, p. 11). La acea dată, istoricul sportului arădean Emil Țigan, numea gruparea din jurul lui Alexandru Meszar, *Fabrica de mare performanță*, cu încrederea că va renaște fotbalul național (Țiganu, 2011, p. 224). Nu s-a înșelat, Clubul *Atletico* fiind astăzi un model de profesionalism, integrare și eficiență, pentru întreaga țară. Organizarea la Arad a celei mai importante întreceri internaționale pentru copii din România și a celui mai râvnit trofeu – Turneul de fotbal Cotta, participarea

la sute de competiții și campionate, promovarea jucătorilor în loturi prestigioase, sunt argumente serioase pentru o legitimă apreciere.

Terenul de fotbal Atletico Arad

Palmaresul sportiv al clubului este impresionant, în vitrina cu trofee existând încă din 2013 din competiții pe plan intern, cinci titluri de Campioană a României, alte patru de vice-campioană și trei prezențe pe locul al treilea. Rezultate notabile au fost obținute și în turneele internaționale din: Ungaria, Anglia, SUA, Danemarca, Suedia, Italia, Austria, Polonia, Slovacia (Romanescu, 2013, p. 52).

Cu sprijinul Clubului Sportiv *Atletico*, în 2009, a renăscut fosta echipă de fotbal feminin a CPL-ului, desființată în 1996, preluată după doi ani de UTA (Romanescu, 2013, p. 217).

Sala de gimnastică *Traian Eugen Roman*, a Clubului Sportiv Municipal

După înființarea Clubului Sportiv Municipal (1973), vechiul depozit de borhot al fabricii de zahăr, de pe strada Grigore Ureche, nr.11-13, trecut în patrimoniul tinerei organizații sportive, a fost amenajat și dotat cu aparatură de gimnastică²⁷. Primele rezultate notorii, au apărut în 1978, cu echipa de fete, mai ales datorită prestațiilor excepționale ale Emiliei Eberle, care timp de un de-

²⁷ În interiorul fabricii, după restrângerea activității din 1984, a mai fost amenajată o sală de gimnastică, folosită până la demolare (după 1990) de Școala Sportivă nr. 1 din Arad

ceniu a reprezentat cu cinste sportul românesc de înaltă performanță, prin cele 109 medalii câștigate la principalele competiții internaționale oficiale. Au activat ca antrenori: Weinert Geza, Frankl Varvara, Rosenfeld Pavel, Varkonyi Judita, Mihai Breștian, Tiberiu Drumuș, Gheorghe Păcurar, Rodica Marcov, Ioan Danciu, Dana Dumitru, Corina Franiov, Hegyi Ciprian, iar printre sportivele frunașe au fost: Rodica Văduva, Dorina Clarici, Marina Hanț, Edith Tamaș, Elena Sălăjan, Adina Fărcaș, Dana Dumitru, Lavinia Hodan, Bianca Volentir, Csomos Henrieta.

Sala de gimnastică Traian Eugen Roman a Clubului Sportiv Municipal

Sub conducerea lui Eugen Dumitru Cățean, în 1996, s-a constituit și o echipă de gimnastică băieți, rezultate importante fiind obținute prin sportivii: Constanțin Covaci, Constantin Daicu, Sergiu Marocico, Kotrong Adelin, Alexandru Stoian, Adrian Neag.

În 2002 a fost înființată, secția de Gimnastică aerobică masculină și feminină, Istoria ei a fost scrisă sub conducerea antrenoarelor Toth Andrea și Georgeta Șimonca de sportivi ca: Andrei Damșa, Daniele Teodor, Alexandru Rotar, Anca Putin, Amalia Nicola, Lavinia Hodan și alții. Cel mai valoros este cotatec Bogdan Popa, multiplu campion național, participant cu bune rezultate în competiții internaționale de prestigiu.

Prin încadrarea ca antrenore a Danielei Chiriac, au început antrenamentele sportivelor selecționate la secția de Gimnastică ritmică, disciplină exclusiv estetică, o excelentă formă de educație pentru expresie și mișcare cadenciată. Se folosesc ca recuzită: panglici, măciuci, mingi, coarde, cercuri și alte materiale. Rezultatele au fost progresive prin Chiriac Ștefania (2004, 2005), Alexandra Morar, Diana Neag (2006, 2007), Lorena Stog (2007), Adina Zoica, Flavia Ardelean, Flavia Micula, Alexandra Morar, Nicoleta Vidac, etc. (Bitang, colab, Arad, 2008), p. 27)

În 2008, pe fațada clădirii de pe strada Grigore Ureche nr. 11-13, a fost fixată o tablă, gravată cu următoarea inscripție: **Roman Traian Eugen**, s-a născut la 27.08.1954. Din / anul 1989 a fost aleședinte al Clubului Sportiv / Municipal Arad, unde rămâne la cârma acestei structuri / sportive până în anul 2007 când a trecut prematur în / neființă. Este considerat unul din cei mai activi și / performanți conducători de organizații sportive arădene. / Și-a adus o contribuție esențială la dezvoltarea și / modernizarea bazei sportive cât și la obținerea / performanțelor olimpice, mondiale și europene ale / Clubului Sportiv Municipal Arad. Pentru activitatea / desfășurată a fost decorat de președintele României cu / MERITUL SPORTIV CLASA I / în semn de cinste și apreciere pentru toată activitatea / desfășurată în slujba Clubului Sportiv Municipal Arad, această sală sportivă îi va purta numele.

Traian Eugen Roman

VII. PERSONALITĂȚI

Sunt persoane remarcabile care prin realizări deosebite au influențat pozitiv comunitatea arădeană, fiindu-le acordată apreciere și recunoștință prin înscrierea numelui și faptelor în memoria publică și cărțile de istorie ale orașului, pe plăci sau alte semne memoriale, ridicarea de busturi ori monumente funerare omagiale.

PIETRE, PLĂCI FUNERARE ȘI MEMORIALE

Începând din a doua jumătate a sec. al XIX-lea, după scoaterea cimitirelor în afara localităților, monumentele funerare ale unor personalități din comunitatea religioasă sârbă (crucile, sau plăcile de mormânt inscripționate), au fost aduse în apropierea zidului Bisericii *Sfinților Apostoli Petru și Pavel* (Biserica Sârbească - Centru) sau încastrate în pereții lăcașului de cult. Inscripțiile au fost scrise cu litere chirilice în limba sârbă cultă a vremii respective. În prezent, pe pereții exteriori ai edificiului, de jur împrejur, se află patru plăci comemorative și șapte pietre tombale cruciforme gravate în perioada 1799 - 1843 cu texte de identificare și explicative.¹ Ele pe de o parte consemnează, spre aducere aminte, fapte vrednice ale unor fruntași ai comunității sârbești din Arad iar pe de alta, marchează locurile de odihnă veșnică a doi arhieriei și mai mulți arădeni merituoși. Lângă zidul vechii chilii, sunt așezate alte pietre funerare neidentificate, rămase de la vechiul cimitir.

Pietre tombale aduse din cimitir lângă zidul bisericii

¹ Identificarea și traducere a în limba română s-a făcut prin bunăvoința lui Bojidar Panici și sunt prezentate începând de la intrarea din spre sud în biserică, prin spatele altarului spre nord.

În interiorul bisericii *Sfinții Apostoli Petru și Pavel*, este înmormântată majoritatea membrilor familiei Tekelija începând cu ctitorul obercăpitanul Jovan, fiica sa Ecaterina, (1 iunie, 1760), Ana văduva lui Branco (1764), Petar, fratele mai mare a lui Sava (1820) și alții, până la strănepotul său Sava (21 septembrie, 1842), bărbații, în cripta din naos, în fața amvonului, iar femeile în partea dreaptă a pronaosului. În 1959, la inițiativa Comunității Ortodoxe Sârbe din Arad, s-a gravat pe o placă din marmură în limba sârbă inscripția: *Овде почива / САВА ТЕКЕЛИЈА 1761-1842 / И ЊЕГОВИ ПРЕТЦИ / СЛАВА ИМ!*, care în traducere are următorul cuprins: *Aici odihnește Sava Tekelija (1761-1842) și predecesorii săi. Slavă lor.*

Pietre de mormânt neidentificate

În 1959, la inițiativa Comunității Ortodoxe Sârbe din Arad, s-a gravat pe o placă din marmură în limba sârbă inscripția: *Овде почива / САВА ТЕКЕЛИЈА 1761-1842 / И ЊЕГОВИ ПРЕТЦИ / СЛАВА ИМ!*, care în traducere are următorul cuprins: *Aici odihnește Sava Tekelija (1761-1842) și predecesorii săi. Slavă lor.*

Jovan Popovici Tekelija (1665 - 1722)

Militar austriac, originar din Cenad, Jovan Popovic Tekelija (1665 – 1722), s-a remarcat pentru vitejia dovedită în luptele pentru cucerirea Budei (1686). Avansat căpitan după capturarea de către Imperiali a Beogradului (1689), s-a evidențiat, în bătălia de la Zenta², când în noaptea de 10 – 11 noiembrie 1697, informându-l pe Eugen de Savoia, despre strategia turcilor care se pregăteau să treacă Tisa pentru a-i lua prin surprindere, a condus trupele austiece prin mlaștini asigurându-le astfel victoria.

Jovan Popovici Tekelija

Cu toate eforturile prințului Eugen de Savoia să i se acorde gradul de general, acest lucru nu s-a întâmplat din cauza poziției sale ferme de a rămâne ortodox.

2 *Zenta – oraș și municipalitate, pe malul Tisei, în Districtul Banatul de Nord, Voivodina (Serbia)*

Drept recompensă pentru iscuțimea și curajul dovedit, Jovan Popovici Tekelija a fost numit comandant al Milițiilor Sârbe de pe Valea Mureșului (Ra-itzische National Miliz) înființate în toamna anului 1698, cu sediul în Arad. Înobilat în 1706 de împăratul Austriei, J.P. Tekelija a constituit timp de un secol și jumătate, împreună cu patru generații din urmași, una din cele mai importante familii aristocrate din Arad. Gospodăria acestui om bogat și de mare autoritate se afla de una singură în actuala stradă Sava Tekelija la nr. 2. Situarea Bisericii Sfântul Ierarh Nicolae și Sfinții Apostoli Petru și Pavel în apropierea proprietății sale sugerează rolul său deosebit de important în organizarea comunității sârbești, nu doar militară ci și religioasă. Contribuția lui la edificarea acestora a fost desigur considerabilă, încât stabilirea locului ei putea constitui un act de voință a comandantului (Medeleanu, Arad, 1982) Se poate presupune că și locul cimitirului sârbesc vechi plasat atunci între Garden Gasse (Strada Grădinii), azi Alexandru Gavra și Grădina Tekelija Tokoli ter), azi Piața Catedralei, să fie datorat tot lui.

Inițiind pe cont propriu, alături de Vulin Ilic, legături cu Petru cel Mare țarul Rusiei, în 1710, a fost arestat și încarcerat de autoritățile austriece pentru agitație politică (Purza, Timișoara, 2010, p. 73)

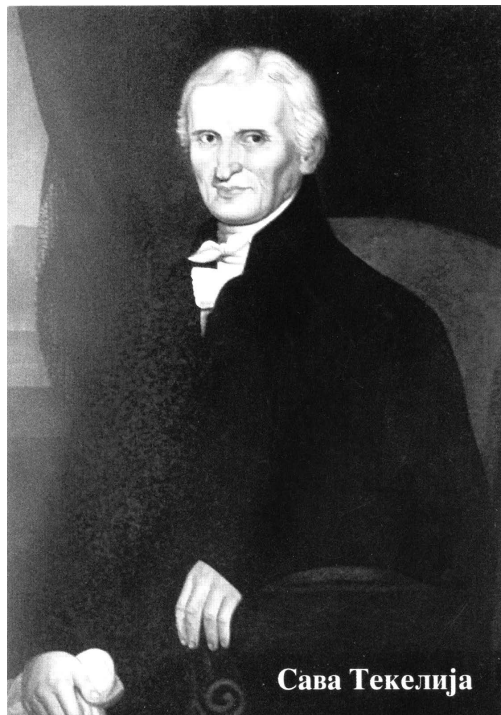
Trecând în cele veșnice (martie, 1722) a fost înmormântat în naosul Bisericii *Sfinților Apostoli Petru și Pavel*.

Sava Popovici Tekelija (1761-1842)

Sava, mezinul lui Jovan și al Martei Tekelija, s-a născut în Arad, la 17 august 1761. A început la șase ani Școala Sârbească, iar la 9 ani a trecut în cea latină unde și-a descoperit înclinația spre desen. Din 1775 și-a continuat studiile la Buda și la Viena, obținând doctoratul în Drept. A urmat și cursurile de științele naturii, studiind anatomia, chimia, botanica și matematica. Om de mare cultură, cunoștea limbile franceză, italiana, spaniolă și cânta la flaut. În 1790 a fost angajat ca subnotar al comitatului Cenad. În același an, participând ca deputat la Soborul Ecliclesiastic Național din Timișoara, s-a făcut remarcant prin discursul său care susținea părerea că sârbii nu trebuiau să revendice un teritoriu separat, ci să obțină drepturi cetățenești egale în Imperiu. Ca deputat al comitatului Cenad a avut activitate bogată în Dieta de la Bratislava, mai ales după retragerea sa în 1800 la moșia din Arad. Aici, printre ai săi, Sava Tekelija

s-a implicat în mari acte de caritate, înființând fundații și finanțând lucrări în folosul comunității sârbe (Bugarski, 2011, p.10-19; Purza, 2010, p. 78).

Descendent a celei mai renumite familii aristocratice sârbe din Arad, președinte pe viață a societății Matica Srbska,³ mare filantrop, numele lui *Sava Tekelija*, a devenit simbolul *marelui și înțeleptului binefăcător al poporului sârb* (L. Cerovic, 2007, p.371). Crezul său patriotic se baza pe principiul consfințirii prin lege a drepturilor civile pentru sârbi, care alături de iluminarea culturală trebuia să constituie fundamentul existenței comunității în Imperiul Habsburgic. La baza planului său privind realizarea unui stat liber și independent, se afla ideea despre necesitatea formării unei elite intelectuale sârbe laice, care să devină forța dezvoltării spirituale a întregii națiuni.

Sava Popovici Tekelija

De aceea a stăruit asupra educației intelectuale a tineretului, în spiritul național sârb mai ales prin școală și activitate culturală. În acest scop, din propriile mijloace financiare a înființat la Budapesta, fundația Tekelijanum, care împreună cu Matica Srbska a devenit în scurt timp pepiniera elitei intelectualilor sârbi.

Viața lui *Sava Tekelija*, s-a stins la Arad, în liniște și însingurare, la 21 septembrie 1842, în casa părintească situată în Arad, pe strada ce-i poartă azi numele, la nr. 2. A fost înmormântat în Biserica Sfinții Apostoli Petru și Pavel (Biserica Sârbească Centru) mormântul membrilor familiei Tekelija fiind pus în evidență în anul 1959. Atunci la inițiativa Comunității Ortodoxe Sârbe din Arad, s-a gravat pe o placă din marmură, în limba sârbă, inscripția care în traducere are următorul cuprins: *Aici odihnește Sava Tekelija (1761-1842) și predecesorii săi. Slavă lor.*

³ Înființată la Budapesta în anul 1826, Matica Srbska, a fost cea mai veche și cunoscută instituție de cultură, educație și științifică a sârbilor. (Cerovic, 2007, p.371-372).

În 1992, la împlinirea a 150 de ani de la moartea lui *Sava Tekelija* (1761-1842), societatea *Matica Srbska*, a dezvelit pe casa din Arad, în care s-a născut și a trăit marele patriot sârb, o placă memorială din bronz, pe care este înscris în limbile sârbă și română textul : У ОВОЈ КУЋИ ЈЕ ЖИВЕО / САВА ТЕКЕЛИЈА / ДОБРОТВОР СРПСКОГА И ПРИЈАТЕЉ / РУМУНСКОГА НАРОДА / ПРЕДСЕДНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ / МАТИЦА СРПСКА 1992. ÎN ACEASTĂ CASĂ A TRĂIT / SAVA TEKELIJA / BINEFĂCĂTOR AL POPORULUI SÂRB / ȘI PRIETEN AL ROMÂNILOR / PREȘEDINTE AL INSTITUȚIEI MATICA SRPSKA / MATICA SRPSKA 1992. Deasupra plăcii a fost fixat relieful de formă ovală, dispus pe verticală, cu portretul al lui Sava Tekelija în semiprofil. Se prezintă bustul unui bărbat, înveșmântat în costumul sfârșitului de secol al XVIII-lea, cu privirea așezată într-o atitudine ce degajă energie și hotărâre. În partea inferioară a efigiei sunt trecute cifrele 1761 – 1842, anii săi de viață .

Placa memorială Sava Popovici Tekelija

După un deceniu, în 2002, Muzeul Voivodinei din Novi Sad, a amenajat în două săli din fosta casă a familiei *Tekelija*, o expoziție permanentă, prin care se redă succint biografia lui Sava, arborele genealogic al familiei nobiliare *Tekelija*, aspecte din viața și bogata sa activitate politică, științifică, culturală și de mecenat. Sunt prezentate portrete ale lui Sava Tekelija, ale unor membrii ai familiei sale, portretele personalităților istorice și culturale din vremea sa, documente, hărți vechi inclusiv o hartă întocmită de Sava Tekelija pentru participanții la Răscoala populară din 1804 condusă de Karadjordje Petrović, întemeietorul dinastiei sârbe Karadjordjevici. Sava Tekelija a fost și un iscusit desenator. Din grafica sa sunt prezentate câteva desene, printre care și desenul „Românce prinse în joc“.

Mai multe volume cuprind enumerarea titlurilor cărților din biblioteca sa personală, în număr de câteva mii. Este expusă, deasemenea, lucrarea sa de doctorat în drept, scrisă în limba latină intitulată: *Disertatio Iuridica de Causa et Fine Civitatis, Una cum Positionibus ex Universa Iurisprudencia*, susținută la Universitatea din Pesta, testamentul său.

Pe frontonul clădirii cu un singur nivel, se mai distinge rizalitul barocului de mijloc. Ornamentația inițială de la ferestre, sub forma unei scoici de la ferestre din nefericire a dispărut. În anul 1861, clădirea a fost cumpărată de către municipalitate, în edificiu fiind organizată prima clinică particulară a orașului, care a funcționat sub conducerea dr. Daranyi Janos, dr. Herzfeld Sandor și dr. Zsigmond Chorin (Lanevschi, Ujj, 2007, p. 20).

La 24 septembrie 2011, cu prilejul unor festivități desfășurate în curtea Bisericii Ortodoxe Sârbe Sfinții Apostoli Petru și Pavel, a fost dezvelit capul lui Sava Tekelija, o sculptură modelată de arh. Miloș Cristea⁴, și turnată în bronz în atelierul sculptorului Ovidiu Petroman⁵. În partea superioară a soclului, a fost fixată o placă din granit, pe care a fost incizat cu litere chirilice: САВА ТЕКЕЛИЈА / 1761-1842 (SAVA TEKELIA / 1761-1842).

Pe două plăcuțe, așezate simetric, pe soclu, în spatele sculpturii, au fost înscrise în limba sârbă și română texte, cu următorul conținut: Извајао архитекта МИЛОШ КРИСТЕА / Изливлено у радионици вајара ОВИДИЈА ПЕТРОМАНА / Постоље PFA CHAMBRE OVIDIU GERALD / У спомен САВИ ТЕКЕЛИЈИ / САВЕЗ СРБА У РУМУНИЈИ / 2011; *Sculptat de arhitectul MILOȘ CRISTEA / Turnat în atelierul sculptorului OVIDIU PETROMAN / Soclu PFA CHAMBRE OVIDIU GERALD / în memoria lui SAVA TEKELIA / UNIUNEA SÂRBILOR DIN ROMÂNIA / 2011.* Sculptat de arhitectul MILOȘ CRISTEA /

Capul lui Sava Popovici Tekelija (autor arh. Milos Cristea)

⁴ Miloș Cristea (n. Arad, 1931 – m. Arad, 2003), arhitect, sculptor. (detalii, vezi p 231.)

⁵ Ovidiu Petroman, n. Arad, 1975, sculptor; studii artistice: Liceul de Artă Sabin Drăgoi, Arad, (prof. Kocsis Rudolf), IAP Cluj-Napoca, 1999. A realizat Bustul Eroului Lazăr Tâmpa (Almaș 2010, bronz); turnarea în bronz a plăcii memoriale pentru Damjanich Janos (Arad, strada Tribunal Axente nr. 20, 2008); turnarea în bronz a monumentului Martirii Șimandului, Cornel Leucuția și Cornel Popescu (Șimand, 2009).

Turnat în atelierul sculptorului OVIDIU PETROMAN / Soclu PFA CHAMBRE OVIDIU GERALD / în memoria lui SAVA TEKELIJA / UNIUNEA SÂRBI-LOR DIN ROMANIA / 2011.

Socluul paralelipipedic, este simplu. Lipsesc elementele decorative.

Episcopii Ioanikie Martinovici și Sofronie Ravaniceanin

Ioanichie Martinovici a fost cel de al doilea episcop al Aradului în perioada 1710–1721, cu autoritate în comitatele: Arad, Bichiș, Cenad, Ciongrad, Zărand și confiniile Mureșene. Mai târziu și-a trecut în titulatură și Bihorul, unde, a făcut vizite canonice, hirotonit preoți, sfințit biserici și antimise, fiind bine primit de cler și credincioși (P. Vesa, 2007, p. 26). La 25 octombrie 1721, a trecut la cele veșnice, fiind înmormântat în vechea biserică *Nașterea Sfântului Ioan Botezătorul* din Arad, aflată pe malul drept al Mureșului (azi Colegiul Național *Moise Nicoară*). La moartea sa Episcopia era destul de bogată, însă comitele Paul Konsbruch, prin cumpărare frauduloasă, cu sprijinul diaconului Sofronie Albici și-a însușit întreaga avere, adică terenurile cu reședința, casele gospodărești, iobagii, vitele și uneltele, patru prăvălii, două vie și moșia Șimand (P.Vesa, 2007, p. 27).

Lui Ioanichie Martinovici, i-a urmat în scaunul episcopal Sofronie Ravaniceanin (1722-1725), care s-a distins prin perseverența îndeplinirii demersurilor în rezolvarea marilor probleme ale eparhiei. Episcopul îi îmbărbăta pe credincioșii români, să țină la legea creștină ortodoxă strămoșească. În ianuarie 1725, s-a săvârșit din viață, fiind înmormântat la fel ca și înaintașul său, în Catedrala veche de pe malul Mureșului.

Placa memorială Ioanikie Martinovici

În 1861, rămășițele pământești, ale ambilor episcopi: Ioanichie Martinovici și Sofronie Ravaniceanin, au fost exhumate de la vechea biserică *Nașterea Sfântului Ioan Botezătorul* și așezate lângă zidul exterior al Bisericii Sârbești, locul fiind însemnat cu o placă comemorativă, din marmură roșie. Pe suprafața șlefuită a acesteia, a fost incizat în limba sârbă, textul cu următorul conținut:

Здје пренесени и положени кости блаженпошвиших архиереов арадских, јенопољских Јоаникија Мартиновича који престависе ва лето 1719 такожде и Софронија Раваничанина који престависе ва лето 1725. Буди им вечнаја памет.

În traducere: *Aici sunt transmutate și depuse osemintele adormiților într-u Domnul, arhieriei ai Aradului, Ienopolei, Ioanikie Martinovici care a răposat în anul 1719 și Șofronie Ravaniceanin, care a răposat în anul 1725. Veșnica lor pomenire).*

Pe placă, nu există semne decorative sau cu valoare de simbol.

Sava Arsici (1760-1828)

Sava Arsici (Arsic), fiul meșteșugarului Petar și al Alkăi, s-a născut la Arad, în 1760. A fost comerciant, consilier orășenesc (1791-1796 și 1802-1812), căpitan și primar al Aradului (1814 – 1815 și 1821-1823), pentru meritele sale civice primind în 1814 titlu nobiliar. La înființarea Gărzilor Naționale (1876), a fost căpitan al detașamentului sârbesc din Arad (Purza, 2010, p. 79). Astăzi este socotit un mecena al culturii ortodoxe din Arad, remarcându-se prin donațiile și spiritul organizatoric, finalizat în construirea Bisericii *Sfântul Ioan Botezătorul* (1791), asigurarea în 1812 a spațiului necesar deschiderii primei școli de învățători în limba română (Preparandia), a grădinilor în folosul personalului didactic (24 jugăre)⁶, ajutorarea sinistraților în urma revărsării Mureșului (1815), etc. A îndeplinit funcția de căpitan de poliție orășenesc, primar și director școlar local⁷, în a cărei casă, numită Rehkopf, a început (1812) și funcționat învățământul preparandial pentru învățători ortodocși. *Pentru ca numele lui să nu fie zăuitat (uitat), și în veac, cu bucurie să se răcorească și spre veacینica pomenire tipărite să rămână, Dimitrie Țichindeal l-a desemnat în 1813, printre patronii Preparandiei cu următoarele cuvinte: De bun neam născutul D. Savva*

⁶ În 1815 Sava Arsici, a repartizat fiecărui învățător, în folosință, câte opt jugăre de pământ (Ujj, 2011, p. 82).

⁷ Numit de inspectorul general Uroș Nestorovici la 1 iulie 1813, local director al școlilor ortodoxe, inclusiv Preparandia, a fost în conflict aproape permanent cu corpul profesoral. Este perceput astăzi, ca unul care a militat pentru folosirea limbii române în bisericile românești.

Arsici Burgermaistorul și localnic Director, carele de și la început casa sa pentru shoale, numai pre 15 luni o făgăduise, însă după sfârșitul examenului din tăiu de 5 luni, văzând sporiul Preparanzilor celor iubitori de osteneală, cășile sale Reekopf în veci leau cinstit, ba încă în declarație, îndată după examen sau legat, că va zidi sholi de iznov, după planul ce se va pune înainte de la locurile ceale înalte (D. Țichindeal, Arătare, Buda, 1813)⁸

Placa de dimensiuni mari din marmură roșie de Moneasa, cu inscripție memorială și versuri, a fost concepută de scriitoarea Eustahija Arsic (fiica lui Gavril și a Martei Țințici) și așezată în jurul anilor 1930 pe fațada sudică a bisericii deasupra criptei în care se odihneau părinții ei și soțul Sava Arsici și unde va fi și ea înmormântată în 1842 (Bugarski, Stepanov, 2010, p. 15). Suprafața este inscripționată în limba sârbă cu două epitafuri, după cum urmează:

Placa memorială Sava Arsici

У мрачности овога тавног црног гроба леже кости избраног срблина свог рода! Душа сербска и ревност, благородно сердце за живота својима оплео је вјенце! Позднијег ће китити свог потомства главе озарене наукама свег света славе! Брига, мисл, цвијет науке миле своје дјеце просвјешчена верх достийћ пљенило му сердце. Гди заслуге толике у служби народа помагао си својски, као свога рода! Чрез које те и јесте наградила правда за живота свога, даром Благородства! Прими узвик малени, Благородни Саво! Из недара рода свог Арсич, наша славо. Лака била ти церна ова земља, која пепео чисти твог тјела покрива! Шестдесет и четири теченијем љетним, часе, дне, жизни своје полно совершеним прешао си предјеле оне вјечне стране, гди правда, истина и слава обране!!!

⁸ A fost respectată ortografia, traducerii după textul chirilic: D. Țichindeal, Arătare despre starea acestor noao introduse sholasticești Instituturi ale nației românești, sârbesti și grecești, tipărit la Buda în 1913.

Церна земља сјен матере миле моје покрива, уцвельено сердце чадско вјековечно пљенила! Густо-тавно теме земље груди њежне притисло! и от шчери матер на вјек раставило, ах! грозно! Ево т дјетски њежна мати посљедни моји уздаси сердце, љубов воздиже ти на памјатник овај Еустахија дшчи вјерности примјер христиијанску Марти Цинцич матери прилаже сад на гробу!!!

*Престависја Благородни Гос. Сава Арсич љета 1824 дне 27. марта.
Престависја Гос. Марта Цинцич љета 1828 дне 2. јануарија.*

În traducere: În întunericul acestui mormânt cernit odihnesc osemintele unui sârb, ales al neamului! În timpul vieții, sufletul său sârbesc, sânguința și inima lui nobilă i-au împletit cununa de lauri care va fi purtată de urmași săi luminați de învățatura și gloria științei universale! Inima lui a fost mereu stăpânită de grija pentru ca tineretul să ajungă pe culmile științei. Pentru atâtea merite în slujba poporului pe care l-ai ajutat fără precupețire, ca și propriul tău neam, te-a răsplătit deja dreptatea în timpul vieții, prin distincție nobiliară! Primește suflet nobil și mândria noastră Sava Arsici această mică recunoștința din inima neamului tău.

Să-ți fie ușoară țărâna care acoperă cenușa ta curată! După 64 de ani de viață plină de realizări ai trecut pe tărâmul veșniciei une domnește dreptatea, adevărul și slava!!!

Pământul negru acoperă umbra iubitei mele mame, întristând în veci sufletul meu! Întunericul dens a acoperit corpul ei firav și ne-a despărțit pentru veșnicie. Ah, cât de groaznic este! Iată, gingașa mea mamă, ultimele susupine ale fiicei tale, inima și dragostea mea încrustate pe acest monument funerar în semn de credință creștinească, pe care fiica Eustahija le dedică acum pe mormântul mamei sale Marta Țințiци !!!

*A răposat nobilul domn Sava Arsici, la anul 1824, în ziua de 24 martie.
A răposat doamna Marta Țințiци, la anul 1828, în ziua de 2 ianuarie.*

Eustahija Arsici (1776-1843)

Membră marcantă a societății culturale Matica Srbska, pe care o ajuta și material prin repetate și consistente donații în bani, colaboratoare activă a periodicului *Letopis Matice srpske*, Eustahija Arsici (n.1776, Irig, Serbia - d. 17 februarie, 1843, Arad), este socotită drept prima scriitoare sârbă din epoca modernă. A debutat în 1807, cu o mică lucrare, publicată în calendarul lui Gheorghe Mihaljevic. Sub influența creației lui Dositej, a publicat și lucrări didactice: *Sfaturi materne tineretului prea iubit sârb și român*, respectiv

Cugetări folositoare despre cele patru anotimpuri cu învățături morale. Epitaful dedicat mamei sale și soțului, Sava Arsic⁹ a fost publicat în numeroase antologii ale literaturii sârbe (Cerovic, 2007, p. 373).

În locuința sa din Arad, la începutul secolului al XIX-lea se întâlneau intelectuali de seamă ai comunității sârbe ca Sava Tekelija, Uros Nestorovic, Pavel Kengelac, Grigorije Obradovic și alții (L. Cerovic, 2005, p.195). De asemenea, s-a dovedit a fi deosebit de activă în munca educativă destinată fetelor, pe care le îndruma spre lectură și instrucție. Deși nu a dat nici o capodoperă din punct de vedere literar, Eustahuja Arsici, reprezintă pentru comunitatea arădeană, ceva rar și deosebit, mai ales prin cultura și largul său interes pentru toate aspectele vieții sociale. Preparandiei arădene (1912), i-a donat mobilier adecvat activității școlare : table, mese scaune, dulapuri (Purza, 2010, p. 80).

Eustahija Arsici

Eustahija Arsici a trecut la cele veșnice la Arad, la 17 februarie 1843, fiind înmormântată în cripta familiei Arsici, din fostul cimitir din curtea Bisericii Sârbești desființat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

În 21 decembrie 2003, la împlinirea a 160 de la moartea scriitoarei,

comunitatea sârbilor din Arad, a fixat pe peretele sudic al Bisericii *Sfinții Apostoli Petru și Pavel* o placă comemorativă din marmură albă pe care este incizat un text în limba sârbă: *У порти Текелијуне цркве / почива / ЕУСТАХИЈА п.л. АРСИЋ рођ. / ЦИНЦИЋ / Ириг, 14.03.1776-Арад, 17.02.1843. / прва списатељица нове српске / књижевности / прва чланица Матице српске и прва / сарадница / Летописа Матице српске. / СРБИ АРАЂАНИ, 2003. године.* În traducere: *În curtea Bisericii lui Tekelija / odihnește / EUSTAHIA nobila ARSICI născută / ȚINCICI / Irig 14.03.1776- Arad, 17.02.1843 / prima scriitoare a literaturii*

Placa memorială Eustahija Arsici

⁹ Eustahia, a fost căsătorită de trei ori, cel de al treilea soț fiind nobilul Sava Arsici, senator și primar al orașului Arad.

sârbe moderne / prima femeie membră a societății *Matija Srpska* și prima femeie / colaboratoare / a *Letopisețului Matije Srpska*. / *SÂRBII ARĂDENI*, anul 2003). În partea superioară, deasupra textului, a fost gravată ca elemente decorative, o cruce, încadrată de simbolurile definitorii pentru un scriitor: o pană în stânga și o carte deschisă în dreapta. Literele și elementele artistice ale plăcii comemorative sunt vopsite în negru.

Petar Arsici (1721-1796) și Gavril Țințici (1723-1812)

Petar Arsici (Arsic) a fost tatăl primarului Sava Arsici, iar Gavril Țințici tatăl scriitoarei Eustahia Arsici.

Inscripția în limba sârbă de pe crucea mormântului aflat sub placa de pe cavoul lui Sava Arsici, are următorul conținut:

Здје почивајут раби Божији Петар Арсич, поживе љет 75, престависја месеца октомврија 31. љета 1796. и Гаврил Цинцич поживе љет 69, престависја месеца априла 1812. Буду им вјечнаја памјат.

În traducere: *Aici odihnesc robii lui Dumnezeu Petar Arsici, a trăit 75 de ani, a răposat la 31 octombrie 1796 și Gavril Țințici, a trăit 89 de ani, a răposat în luna aprilie 1812. Veșnica lor pomenire.*

Piatra funerară a lui Petar Arsici și Gavril Țințici

Gheorghe Iankovici

Piatra funerară a lui Gheorghe Iankovici

Gheorghe Iankovici (Iankovic), a fost consilier al orașului Arad în perioada 1798-1809 și 1811-1815. Crucea de mormânt a fost fixată pe peretele absidei altarului în 1836 și poartă următoarea inscripție în limba sârbă:

Георгију Јанкович, 1830. године 5. аугуста во благих усопшем Арадске вароши сенатору, оставиша вдова Јулиана и потомци Гаврил, Марта и Јелена полагају крест овај посвећени на вечити спомен неисточне љубве супругу и оцу 1836. године.

În traducere: *Adormitului întru fericire (rob al lui Dumnezeu) Gheorghe Iankovici, senator al orașului Arad, ră-*

posat la 5 august 1830, ridică această cruce sfințită văduva Iuliana și urmașii Gavril, Marta și Ielena, în anul 1836, pentru veșnica amintire a dragostei lor nesecate față de soț și părinte.

Petar Bojici (1741-1799)

Petar Bojici (Bizic) a fost consilier al orașului Arad (1778), judecător (1791-1793) și episcop al Bisericii Sârbe, cu locuința în apropierea Pieței Verzi (Intersecția spre vest a străzilor Jakob Cardos, Bârsei cu Badea Cârțan . A fondat fundația care i-a purtat numele, acordând burse copiilor săraci din eparhia Arad. A mai făcut numeroase donații mănăstirii ortodoxe din Bezdin și Bisericii Sfinților Apostoli Petru și Pavel din Arad (unul din clopote). Împreună cu Sava Tekelija, a participat ca delegat al Comunității Sârbe la Congresul Iliric de la Timișoara din 1790 (Purza, Timișoara, 2010, p. 88).

A murit în 5 decembrie 1799. Crucea de mormânt, este fixată pe peretele absidei altarului și poartă următoarea inscripție în limba sârbă:

Здје почивајет раб Божиј Господар Петар Божић, жителъ арадскиј и раба Божија прежда усопиаја дичи јего Јелена, поживесиј љет својих 58. Престависја же 5. декемвра 1799. года во Арадје. Имже от благочастивог усердиа своих надгробни сеј крест в вјечнују памјат водружисја.

În traducere: *Aici odihnește robul lui Dumnezeu domnul Petar Bojici, locuitor al Aradului și roaba lui Dumnezeu mai înainte adormită fiica sa Ielena. A trăit 58 de ani. A răposat la 5. decembrie 1799 la Arad. El însuși, prin strădanie nobilă, a ridicat această cruce spre veșnica pomenire.*

Piatra funerară a lui Petar Bojici

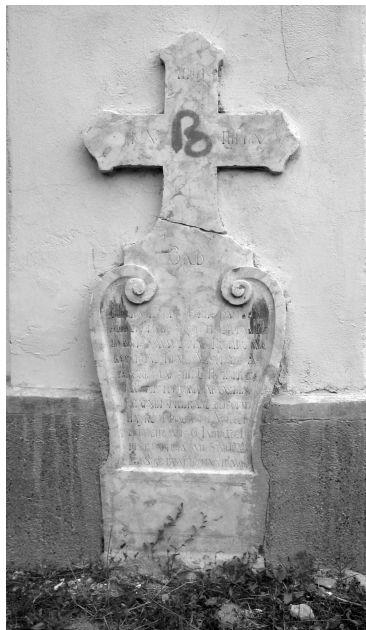
Emanuil Pullio (1781-1822)

Originar din Șimand (județul Arad), Emanuil Pullio, a fost avocat, notar principal al Aradului, doctor în științe și filozofie, membru al Consistoriului, în timpul lui Pavel Avacumovici (1786-1815), ultimul din șirul episcopilor sârbi, considerat un mecena al literaturii române, în timpul căruia și-a început activitatea Preparandia arădeană.

Crucea de mormânt este fixată pe peretele absidei altarului și poartă următoarea inscripție în limba sârbă:

Здје почивајет раб Божиј Благородни Високоучени иногда Господин Емануил Пулио, Мађарских прав адвокат, Арадскија вароши В. Нотариус, ч. Конзисториума, Арадскија Епархији фишкар, Високих наука и философији доктор, рожден дне 6 јану. 1781. Престависја дне 3. ап. 1822. Јему же буди вјечнаја памјат.

În traducere: *Aici odihnește robul lui Dumnezeu odinioară nobilul și învâțatul domn Emanuil Pullio, al Dreptului maghiar avocat, notarul principal al orașului Arad, membru al Consistoriului, juristul Eparhiei Aradului, doctor în științe înalte și în filozofie, născut la 6 ianuarie 1781, răposat la 3 aprilie 1822. Veșnica lui pomenire.*

Piatra funerară a lui Emanuil Pulio

Gheorghe Gruici (1764-1817)

Gheorghe Gruici a fost om de vază, negustor și librar în Arad.

Crucea mormântului este fixată pe peretele absidei altarului și poartă următoarea inscripție în limba sârbă: *Здје почивајет раб Божиј Георгиј Груич, купец и книгопродавац, жителъ арадскиј. Родисја месеца априлија 21. љета 1763. Престависја же септемврија 1. дња 1817. иже поживе љет 53 и месјац 4 и днеж 10. Буди јему вјечнаја памјат.*

În traducere: *Aici odihnește robul lui Dumnezeu Gheorghe Gruici, negustor și vânzător de cărți (librar), locuitor al Aradului. A răposat la 1 septembrie 1817. A trăit 53 de ani, 4 luni și 10 zile. Veșnica lui pomenire.*

Piatra funerară a lui Gheorghe Gruici

Pavel Markovici (1750-1824)

*Piatra funerară a lui
Pavel Marcovici*

Crucea de mormânt a fostului negustor, consilier al orașului Arad Pavel Markovici (1804-1805 și 1814), este fixată pe peretele absidei altarului.

Piatra funerară poartă următoarea inscripție în limba sârbă:

*Здје почивајет раб Божиј Павел Маркович,
Арадскија вароши жителъ, пулгер и купец.
Поживе љет 74. Преставиџа месеца декемврија
6. дне 1827. љета. Буду јему вјечнаја памјат.*

În traducere: *Aici odihnește robul lui Dumnezeu Pavel Markovici, locuitor al Aradului, cetățean și negustor. A trăit 74 ani. A răposat la 6 decembrie 1827. Veșnica lui pomenire.*

Gheorghi Ilici și soția sa Roksa

O cruce funerară este fixată pe peretele absidei altarului în memoria lui Gheorghi Ilici și soției sale Roksa cu următoarea inscripție în limba sârbă:

*Георгију Илич, избраному Гражданину 1839
јулија 4. и јего супруги Рокси 1835 љета, 17 јунија
во Бозје усопшим, оставише њиове две дичери Алка
и Тересија прилажу ко гробу сеј посвећениј крест
на вјечниј спомен неисточиме љубави милим својим
родитељем. О, Оче Благиј и Милостивиј, дјел
наших судие неумитниј, сподоби их видјет свијет
твој и даруј душам их вјечниј покој.*

În traducere: *Adormiților întru Domnul, dis-
tinsului cetățean Gheorghie Ilici, răposat la 4 iulie
1839, și soției sale Roksa, răposată la 17 iunie 1835,
cele două fiice Alka și Teresia le ridică pe mormânt
această cruce sfințită, spre veșnica amintire a dragos-
tei lor nesecate față de părinții dragi. O, Dumnezeule,
Tatăl bun și milostiv, judecătorule suprem al faptelor
noastre, învrednicește-i să vadă lumina (lumea) Ta și
dăruiește sufletelor lor odihna veșnică).*

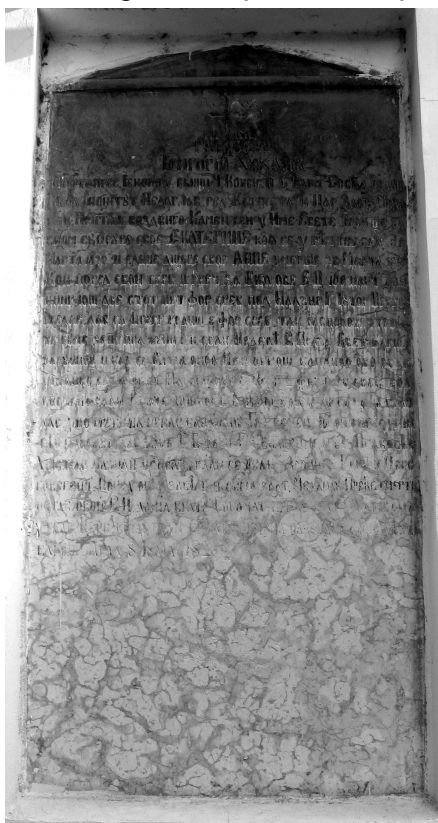
*Piatra funerară a lui
Gheorghie Ilici și a soției
sale Roksa*

Grigori Lukacic (1764 – 1848)

Membru al Consistorului, Consiliului comitatens, Grigori Lukacic (1764-1848), a fost învățător (Vârșeț), preot (Fizeș), profesor de religie preparandial (1815-1829), protopop al Ineului, inspector școlar cercual, om de cultură arădean, posesor al unei impresionante biblioteci. În urma îndepărtării din învățământ al lui Dimitrie Țichindeal, a fost numit catihet și bibliotecar al Preparandiei și Institutului Teologic. În 1837, în localul Preparandiei, a avut loc o impunătoare manifestare de sărbătorire a sa, cu prilejul căreia a vorbit, despre importanța evenimentului¹⁰, directorul D. Constantini. În timpul revoluției pașoptiste, s-a retras la protopopiatul său din Ineu, unde a murit de holeră.

Placa din marmură fixată pe zidul din nord al Bisericii Sfinții Apostoli Petru și Pavel (Biserica sârbească – Centru) menționează prin inscripție donațiile votive ale preotului Grigorije Lukacic, din 1846, în amintirea răposatei soții Ecaterina și a fiicei Anna (Bugarski, Stepanov, 2010, p. 15). Textul, este în mare parte șters, unele cuvinte fiind prescurtate și dificil de tradus¹¹.

*Раб Божи Григориј Лукачик,
протопрезв. Јенопол. виши ч. Конзис. и С.
Варм. Сосјед. овдаш. Крал. Институт.
Педаг. јав. рсд. Катихета и Цар. злат.
Медалиј Притјаж. воздвиго камен сеј у
име свете Тројице за спом. супруге свое
Екатерине, која се у вјеч. пресел. 20.
марта 1822. и једине дичере свое Анне,
умерше 28. марта 1846. кои поред свои
серб. и греч. за Библ. ове С.Ц. 160 парч.
дан. книг. још двестот. пет фор. сребр.
под надзир Г. тотор. Церков. предае да
всја интер. годиш. 8 фор. среб. тако
расположити чтоб из те суме зејтина
купит и сваке недеље в празд. свет.
Бденија задушниц и кад се Литија око
церк. обноси кандило ово овде упали се.
А чест. пароси ове С. цркв. 4 фор. среб.
свак. год. спомена ради Екатеринбург и*

Placa memorială a lui Grigori Lucacic

10 A fost distins de împărat cu Crucea de aur, pentru servicii culturale (30 ianuarie 1837).

11 Traducerea s-a făcut prin bunăvoința ing. Bojidar Panici

Аниног да има прими. а 18 краи. дас употребе на реп. кандил. и у горе речен протопрез. умилњеј умољава да како Г. тупори, Г. свеит. и други правовјер. хистијан. пазили испољњавали се овај аманет Богу и цркви поверени. Поред ови завјешчавам и своју злат. Медаљу пређе смрти остављам свој С.Ц. да на прагу Богоматере придене се и као једна утвар цркв. во спомен ради предреченог имена сачува се. Дано у Крал. вароши Арад. 8 Јулија 1846. (Robul lui Dumnezeu Grigori Lukacic, protoiereul Ienopolei, înaltul membru al Consistoriului și al Consiliului Comitatului ? consilierul comitatului ? (traducere aproximativă) profesor de religie la Institutului Pedagogic Regal din aceasta localitate (Arad) și posesor al Medaliei imperiale de aur, am ridicat această placă în numele Sfintei Treimi, în memoria soției mele Ecaterina, care a trecut la cele veșnice la 20 martie 1822 și a unicei fiice Ana care a murit la 28 martie 1846. În afara celor 160 de cărți în limba sârbă și în limba greacă, donate bibliotecii acestei sfinte biserici, am predat spre administrare 205 forinți argint epitropilor bisericii, pentru ca întreaga dobânda anuală de 8 forinți argint să fie astfel folosită ca din această sumă să fie cumpărat ulei și în fiecare duminică, la sfintele Denii de zilele morților și în timpul procesiunilor cu prapori în jurul bisericii, să fie aprinsă candela. Deasemenea, cinstiții părinți ai acestei biserici să primească în fiecare an 4 forinți pentru pomenirea Ecaterinei și Anei iar 18 crăițari să fie folosiți pentru repararea candeliei. Rog cu smerenie ca atât domnii epitropi cât și preoții și alți drept credincioși să vegheze la îndeplinirea acestui legământ încredințat Domnului și bisericii. Înainte de moarte donez Medalia mea de aur ca să fie pusă la picioarele tronului Maicii Domnului și să fie păstrată în amintirea mea. Dat în orașul regesc Arad, la 8 iulie 1846).

ALTE PERSONALITĂȚI

Familia Alexici

Pictorul **Nicola Alexici** (n. Becej - Serbia), este întemeietorul unei importante familii de artiști. După încheierea studiilor la Academia de Pictură din Viena, s-a mutat în 1840 la Arad, pe strada Jacob Cardoso nr. 14. Ca pictor bisericesc, a lucrat peste 20 iconostase din Banat, Valea Mureșului, Crișana și Ardeal alături de scene biblice murale, recunoscute prin stilul școlii vieneze, aplicat de artist. La acestea se mai pot adăuga sute de portrete și peste o mie icoane ortodoxe. Concepția sa picturală originală se poate vedea în biserica din Sâmbăteni, Catedrala Ortodoxă Română (veche) din Arad, Biserica Sârbească (Centru). A murit la Arad în 1872 (*Purza, Timișoara, 2010, p. 86*).

În prezent o stradă din cartierul Drăgășani îi poartă numele.

Dușan Alexici (1844 – 1900), născut în Arad, la fel ca și tatăl său Nicola Alexici, a fost pictor și iconar talentat, fără să studieze în instituții specializate. A ilustrat iconostasele din Becicherecul Mic, Beregsăul Mic, Satchinez, Șeitin, Variaș, Semlac, Măderat, zidurile interioare al bisericilor Bătania și altele. A murit în 1900, în timp ce lucra la pictura ortodoxă sârbă din Deska – Ungaria (Purza, Timișoara, 2010, p. 86).

Casa familiei Alexici (strada Jacob Cardos, nr 14)

În mai, 1926, Palatul Cultural arădean prin directorul Lazăr Nichi, a intermediat cumpărarea de la Hermina Arjoca tabloul intitulat Sfânta Treime semnat de Dușan Alexici și autentificat de Iulian Toader. Din nefericire tabloul a dispărut, alături de alte piese muzeale în 1948 (Lăzărescu, Timișoara 2010, p. 60).

Unul din fiii lui Dușan, **Ivan Alexici**, (n Arad 1868 m. 1937 Modos), absolvent al studiilor teologice din Karlovci, a fost preot la Arad, Saravale, Sânicolaul Mare și Modoș. Însușindu-și temeinice cunoștințe de istorie a artei, nu a renunțat la pictură, dobândind alături de tehnica necesară, mult rafinament și îndemânare. A pictat 26 icoane în biserica ortodoxă sârbă din Mănăștur.

Stevan Alexici (1876 -), cel mai tânăr fiu al lui Dușan, în urma studiilor de la Munchen (Germania), ca bursier al fundației lui Petar Bozic, a devenit unul din reprezentanții de seamă al picturii moderne, interesat de portrete și icoane.. În 1900 a decorat cu icoane și imagini religioase Biserica Sobornicească din Novisad, și alte lăcașe de cult din Serbia și Banat. Instalându-se la Pančevo (Serbia) a pictat 70 portrete și câteva compoziții cu tematică istorică, care alături de lucrările: Boemii veseli, Învingătorul și autoportrete, au fost prezentate publicului din Seged, Sombor, Beograd, Timișoara în expoziții care s-au bucurat de succes. Ca pictor, poate fi încadrat ca exponent al artei muncheneze, format în tradițiile realismului academic cu senzații de simbolism accentuat expresionist (Purza, Timișoara, 2010, p. 88).

Iustin Apostol

Născut la 16 mai 1920 în comuna Reni, lângă Galați, Iustin Apostol, a fost fotbalist la Fugurul CFR Galați, Gloria CFR Galați În perioada 1946-1947 s-a transferat la Arad undea fost portarul echipei de fotbal ITA și angajat ca funcționar la Intreprinderea Textilă Arad (ITA), cu domiciliul pe strada Minervei nr. 2. A avut 79 jocuri în Divizi A și de cinci ori selecționat în Echipa Națională de fotbal a României, debutând în 31 martie 1940 la București în meciul României cu Jugoslavia (Almanah Sportiv, 1947, p. 15). A fost Campion Național cu echipa ITA în ediția 1946 – 1947.

Iustin Apostol a rămas în amintirea suporterilor și ca un redutabil executant al loviturilor de la 11 metri. Din totalul penalty-urilor executate în cariera sa de fotbalist, a ratat doar două (Pascal, Arad, 2008, p. 10-11; Țiganu, 2009, p. 239; Țiganu, 2010, p. 227).

Familia Aurel, Dorina și Coralia (Cotoraci) Ardelean

După 1990, în spiritualitatea arădeană, s-a petrecut o netăgăduită schimbare. Motorul acesteia a fost și este existența centrului universitar iar pentru aceasta, nu poți face abstracție de activitatea familiei de profesori-specialiști:

Aurel, Dorina și Coralia Ardelean cu domiciliul stabilit succesiv pe străzile Cuza Vodă, Zrenjanin și Splaiul Toth Arpad.

Biolog, doctor în botanică, profesor universitar, rector fondator și președinte al Universității de Vest *Vasile Goldiș*, **Aurel Ardelean** s-a născut în 4 iulie 1939 la Chișineu Criș un oraș ceva mai răsărit decât arhaicele sate din jur. Acolo, ochiul său pătrunzător s-a deprins a cunoaște deopotrivă feluri de viață aparent deosebite: a țăranimii sărăcite de război, dar cu bunele datini vechi, încărcate de istorie și a orășanului cu limbaj elevat și sete de progres. Acolo s-a format și început bogata carieră de dascăl, om de știință, care, în funcție de împrejurări, s-a interesat și de politică.

Cugetarea lui Aurel Ardelean dezvoltată printr-un travaliu imens, s-a materializat într-o operă culturală impresionantă și activitate civică pe măsură obținând succese meritate. Ea cuprinde de la cercetări locale până la universalitate, lucrări risipite în publicații din

Prof. univ. dr. Aurel Ardelean

întreaga lume sau strânse în volume de referință. A bătut pe la uși care i s-au deschis, fiindcă a știut să le aleagă. S-a înconjurat de oameni capabili, care l-au sprijinit în demersurile-i generoase, numele său devenind în timp însăși garanția succesului. Găsind resurse, acest om de înalt spirit și vitalitate, a îndeplinit cu răbdare și stăruință, vechea dorință a orașului de a avea o instituție de învățământ superior. Mai mult, Aurel Ardelean a transmis școlii superioare de el create în Arad, întreaga cauză căreia i s-a devotat și anume pregătirea tinerilor pentru un debut profesional serios. Chiar și numai pentru aceasta Aradul poate să-i fie recunoscător, dar mai sunt și altele nu puține (Jireghie, Arad, 2019).

În toate demersurile sale i-au fost alături soția Dorina și fiica Coralia, personalități didactice, științifice și publice deosebit de complexe

Absolventă a Facultății de Fizică – Chimie din Timișoara (1964), **Dorina (Cucu) Ardelean**, și-a creat un nume respectabil în activitatea didactică, științifică și social - culturală arădeană. Și-a început activitatea profesională în învățământul preuniversitar la Voiteg în județul Timiș (1964), apoi la Vinga (1965 – 1967) și Arad (1968 – 1989). În această perioadă, a condus ca profesor-diriginte mai multe generații, făcând insistente eforturi pentru asigurarea unui învățământ de calitate prin dotarea la laboratoarele, întocmirea unor lucrări metodice, conducerea activității cercurilor de elevi, participarea acestora la concursuri profesionale și altele. Începând din 1990, a parcurs toate treptele didactice din Universitatea de Vest *Vasile Goldiș* la disciplina Bazele Merceologiei, din cadrul Facultății de Marketing, Management, Informatică, prin studii post-universitare și doctorale, susținere de cursuri, participare la întruniri științifice de prestigiu, congrese internaționale sau în calitate de îndrumător al lucrărilor de diplomă și de dizertație, eforturi răsplătite prin acordarea a numeroase titluri academice, și onorifice, ca președintă a Clubului Femeilor din Arte, Meserii și Afaceri, a participat la Congrese internaționale, simpozioane, conferințe cu teme legate de implicarea femeii în procesul de globalizare și altele.

Medic hematolog, cu studii post-universitare în SUA, dr. **Coralia (Ardelean) Cotoraci** (n. 1968, Arad), a parcurs toate treptele didactice din învățământul superior, fiind onorată cu numeroase titluri și alte distincții. Este autoarea unui impresionant numai de notorii studii științifice din domeniul medicinei publicate sub unor edituri prestigioase. În prezent deține funcția de rector al Universității de Vest *Vasile Goldiș*.

Liviu Berzovan (1938 -2015)

Personalitate arădeană respectabilă,, cu domiciliul pe strada Dacilor, Liviu Berzovan (1938 - 2015) a condus aproape două decenii (1970 - 1988) instituțiile și așezămintele județene de cultură. Nu putem ignora activitatea lui benefică pe tărâmul spiritualității arădene, iar amestecul (firesc) în politica vremii nu-i șterg succesele. Intelectual format în spiritul politic și cultural, dezvoltat după război, Liviu Berzovan a deschis o perioadă în care creația artistică traversa momente de tranziție. Forjarea culturii pur proletare, adeseori lipsită de darurile poeziei și dominată de ideea muncii, devenea desuetă. Se cerea atenuarea prezentării ideii triumfaliste prin artă alături de alte forme de exprimare culturală. Acest lucru l-a făcut Liviu Berzovan.

Nu vom reuși să spunem în deajuns cât datorează acestui om restructurarea culturii județene și așezarea ei alte căi. Cert este că muzeele și bibliotecile au fost extinse primind noi competențe, uniunile de creație devenite profesioniste s-au alăturat instituțiilor de concert și spectacole care și-au însușit un alt repertoriu. În sate a fost dezvoltată paleta unor aspirații spirituale distincte care au fost redată prin înfățișări noi. Cunoscător al geniului artistic popular, Liviu Berzovan s-a străduit să-l îmbrace în formele unei arte mai bine gustate de popor, ca serbările câmpenești, extinse pe vetre folclorice. Sunt mărturie a acestor afirmații și taberele de sculptură, sesiunile științifice, expozițiile sau tipăriturile scriitorilor arădeni.

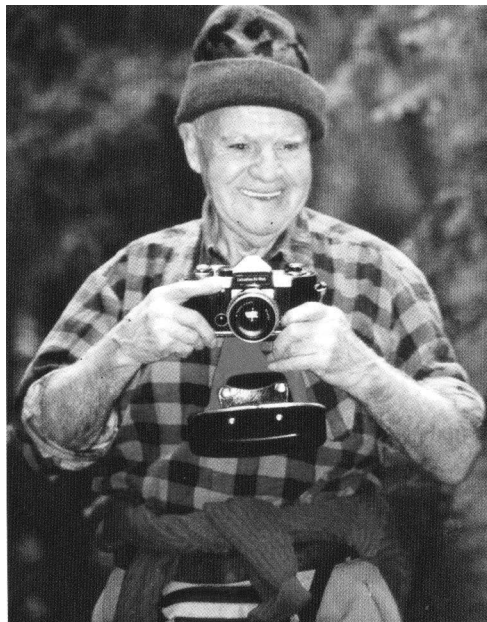
Liviu Berzovan

Alexandru Blaga

Distins cadru didactic din învățământul liceal și universitar arădean, director al Liceului Pedagogic, licențiat al prestigioasei Facultăți de Matematică – Fizică din Timișoara, cu doctorat în Științele Educației obținut la Universitatea din Iași, Alexandru Blaga (n. Arad, 1946), este un neobosit om al datoriei. Sunt puțini oameni ai școlii care să aibe iubirea acestui profesor pentru obiectul de învățământ și discipolii săi.

Mihai Botez (1922 - 2011)

Sportiv de înaltă performanță, Mihai Botez (n. Oradea, 31 mai 1922 – d. Arad 2011), stabilit în 1848 la Arad pe strada Grigore Ureche, a fost Campion

Mihai Botez (2006)

Național la Gimastică, participând în 1952 la Olimpiada de la Helsinki (Finlanda). În 1957 a înființat prima Secție de Judo din România, obținând titlul de *Antrenor Emerit*. Din 1978 până la decesul survenit în 9 decembrie 2011, părintele judoului românesc a predat artele marțiale la Casa de Cultură a Sindicatelor din Arad, fiindu-i acordat titlul de Cetățean de Onoare al Aradului (2006). În 2008, la vârsta de 86 de ani, ca posesor al Centurilor negre cu Opt Dan la Judo și Ju-Jitsu, a fost campion mondial la judo – veterani. În memoria lui Mihai Botez în luna decembrie, se organizează sub genericul *Ziua Judoului Arădean*, o competiție internațională a acestor discipline sportive.

Mihai Botez a mai fost pasionat de turismul montan și arta fotografică, activități pe care le-a practicat cu mare plăcere. Din 1979, a fost membru al Foto Club-ului arădean, în cadrul căruia a expus în expoziții de grup și patru personale.

Duminică 8 octombrie 2017 a avut loc ceremonia dezvelirii bustului său, portret imortalizat în bronz de sculptorul arădean Dumitru Paina¹². Este prezentată figura expresivă a lui Mihai Botez apropiat de vârsta senectuții, viguros în chimonoul sportiv, gata de luptă, emanând voința de a învinge. La evenimentul din parcul Casei de Cultură a Sindicatelor au participat alături de publicul arădean, invitați din SUA, Nepal, Rusia, Ucraina, Ungaria. Lucrarea a fost donată municipiului Arad de Clubul Sportiv Seishi Budo prin președintele Pavel Milovan.

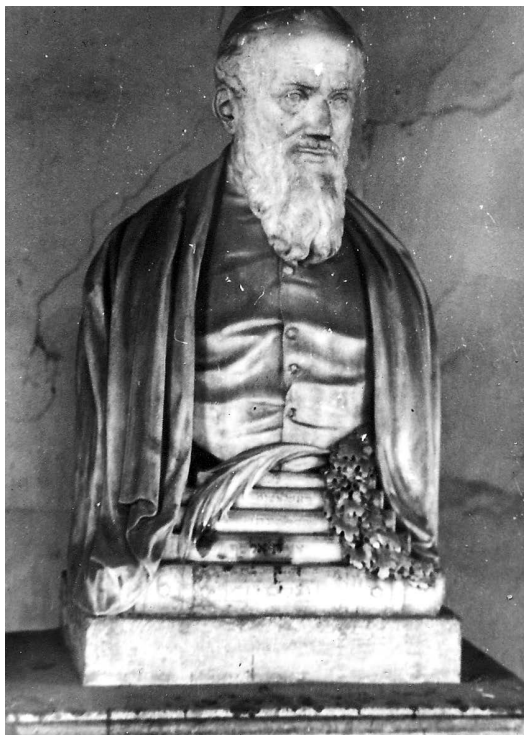
În aceeași zi la Universitatea Aurel Vlaicu a avut loc un seminar Ju Jitsu & Kobudo, iar pe fațada Casei de Cultură a sindicatelor s-a dezvelit și o placă memorială .

¹² Dumitru Paina, sculptor arădean, născut în 1953, la Livada (Bihor), cadru didactic universitar. Studii artistice IAP Cluj – Napoca (1982), Premiul Special al Juriului la Simpozionul Rumilly (Franța, 1997), Premiul I la Simpozionul din Belley (Franța)

Aaron Chorin (1766 - 1844)

Aaron Chorin s-a născut în 1766 la Weisskirchen în Moravia (azi Hranața în Cehia) și a studiat la Nagymarton (azi Mattersdorf în Austria) și Praga. La 17 ani s-a căsătorit, tot atunci, încercându-și norocul, fără succes însă, în afaceri. În 1789, a fost ales rabin șef al comunității evreești din Arad care în acea perioadă avea 352 membri. Om cu o vastă cultură, a fost încă de la începutul activității, un reformator iluminist, care a condus comunitatea evreilor din această zonă, spre dezvoltare economică și socială, devenită în scurt timp un model în imperiul austriac. Om al contrastelor, Aaron Chorin era un remarcabil gânditor, poet și luptător intolerant atunci când situația o cerea, aspru și dur cu semenii sau rabinii care-i contestau opiniile. Se poate aprecia că iubea, sau chiar căuta confruntarea, argumentarea oțelindu-i voința. Orice luptă de idei îl îndemna spre o nouă și mai radicală înnoire, niciodată în favoarea propriei afirmări ci aceea a propășirii colectivității pe care o păstora. A creat inovații în slujba religioasă, a inițiat schimbări în ordinea rugăciunilor și a fost primul care a introdus orga în ritualul de la sinagogă (Istoria evreimii arădene, 1996, p. 37).

A murit în 24 august 1844. La înmormântare, unde au participat toate notabilitățile orașului, au răsunit clopotele bisericilor din oraș, iar necrologul a fost publicat în principalele publicații iudaice și creștine din Europa Centrală. A fost înhumat în cimitirul evreesc din Grădiște, aproape de poarta dinspre sud-est numită Ignațiu Deutsch, La mormânt, în 1851 a fost așezat pe un soclu paralelipipedic, bustul său, cioplit de sculptorul arădean Jakob Guttman (1813 – 1860) realizat cu câțiva ani mai înainte (1846). Remarcabilul portret, prezintă, în manieră elenistic - neoclasică, imaginea unui om în vârstă, ager și vioi, fața liniștită și ochii închiși.

*Bustul lui Aaron Chorin de Jakob Guttman
(1851)*

Pe soclu, autorul a gravat în ebraică, titlurile principalelor sale lucrări, iar pe piatra funerară, un epitaf dedicat lui Aaron Chorin, cu următorul conținut: *Din marea zbugiumată, cu amarul ei talaz, / Pe malul pașnic în tăcere sositam azi. / Îngenunchez sub tronul feeric de lumină / Și-l proslăvesc de-a pururi, acelor ce-or să vină. / Am acostat lațarmul râvnitului destin. / Ci-n molcom somn să-și odihnească trupul / În tihnă osteneala ; înaripatul duh / Să mu se-nalțe în văzduh / La Cel atotputernic. Să-I văd chipul. / Atunci când cerul strălucește-n zare / Și calea mi se curmă ; sfârșitul cel promis / De Dumnezeu sosește. Tu te trezești din vis / Iar eu Te văd din nou, supremă arătate. / Credința ne va fi refugiul cel de veci, / Limanul liniștit al vieții noastre întregi. Deasupra a mai fost înscris citatul biblic reproduș din Geneză : Și întreaga adunare a văzut că Aaron a murit și întreaga casă a lui Israel l-a deplâns (**Istoria evreimii arădene, 1996, p. 38).*

În 1871, acolo a fost construit un modest mausoleu unde, deasupra portalului, pe un fronton, au fost incizate, cuvintele: HIER RUHET / RABBI ARON CHORIN, adică: AICI ODIHNEȘTE RABINUL ARON CHORIN.

În prezent sculptura lipsește fiind furată.

Paul Dorin Crainic

Absolvent al unor înalte studii de arhitectură la Cluj și Timișoara, Paul Dorin Crainic (n. 21 ianuarie 1951), și-a desfășurat activitatea profesională în Arad la Centrul de Proiectări (1973 -1981) și Oficiul Județean al Patrimoniului Cultural Național (1981 - 1987), unde și-a adus contribuții esențiale în soluționarea unor aspecte teoretice și practice ca: identificarea, cercetarea și valorificarea științifică a monumentelor istorice sau realizarea Muzeului Viei și Vinului din Miniș. În acest sens sunt remarcabile studiile sale publicate în reviste de specialitate, referitor la posibilitățile de reintegrare a Centrului vechi al Aradului în viața social economică, bisericile romanice din județul Arad, clădirile-monument din acest teritoriu, peisajul urban modern și altele.

După 1988, până în 1992, a lucrat în Israel la Biroul de Arhitectură Heinz Juliusburger – B. Muchawsky apoi la Reches – Eshkol (1992 - 2004) din Ierusalim, ca șef de proiecte și diriginte de șantier în lucrări de restaurare și construcția unor clădiri noi din Ierusalim, așa cum sunt : Biserica – Spital *Înălțarea la Cer*, Augusta Victoria de pe Muntele Măslinilor, biserica și clădirea Episcopatului German Luteran din Orașul Vechi, Hotelul pentru tineret din Cartierul Armenesc, Mănăstirea de Maici Luterane, *Fântâna Leilor*, un hotel 250 camere pentru firma *Moewenpick*, școlile din cartierul Gonen și cea a co-

munității musulmane din Orașul Vechi, căminul pentru pensionarii comunității Belz, casa pentru tineret a organizației *Bnei Akiva*, sală de sport pentru Liceul Universității, stații de benzină, spații comerciale, locuințe, săli de expoziție și altele.

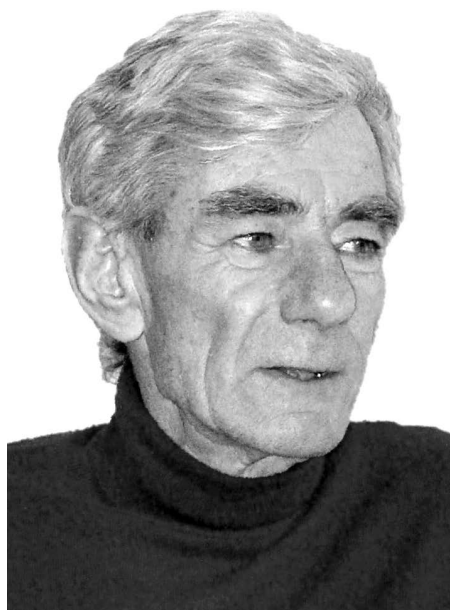
Deschizându-și în 1988 propriul birou de arhitectură în Ierusalim și Arad (2004), și-a continuat activitatea participând la concursuri sau prin comenzi directe, pentru lucrări de urbanism, construcții de vile, amenajări muzee, restaurări, etc.

În prezent locuiește în Arad, pe strada Grigore Alexandrescu nr. 20

Miloș Constantin Cristea (1931 - 2003)

Arhitect, sculptor, conferențiar universitar la Institutul Politehnic *Traian Vuia* din Timișoara, Catedra de sistematizare și urbanism (1971-1983). Miloș Cristea (n. Arad, 1 mai 1931 – m. Arad, 2003), a ocupat diferite funcții, în cadrul Institutului de arhitectură din Arad. A proiectat fațada actuală a Teatrului de Stat, Hotelul Astoria (Continental), blocul de locuințe *Libelula*, balustradele Parcului *Mihai Eminescu* (Str. Milea), sistematizarea Campusului Universitar de la Timișoara, a zonei CFR Arad. Este coautor al *Monumentului de la Păuliș* (1974) și a bustului lui Sava Tekelija (Arad, 2011).

S-a remarcat prin inițiativele consacrate protejării și valorificării patrimoniului cultural, de arhitectură și istorie a Aradului, prin studiile asupra unor monumente reprezentative ale orașului (Palatul Primăriei, Liceul *Moise Nicoară*, Palatul Cultural, Crucea Martirilor, Statuia Sfântului Ioan Nepomuck, Monumentul Sfintei Treimi, etc.) sau proiectele de organizare și sistematizare a cartierelor. A fost un membru activ al comunității sârbești și al parohiei Bisericii Ortodoxe *Sfinții Apostoli Petru și Pavel* din Arad, fiind înmormântat la Cimitirul Pomenirea. În anul 2003, a primit titlul de Cetățean de Onoare al Aradului (Purza, Timișoara, 2010, p. 97).

Arh. Miloș Cristea

Carol Czedli (1924 – 1999)

Născut în Arad, Carol Czedli (1924 -1999), o lungă perioadă de timp a locuit în cartierul Drăgășani, pe strada Clopoșeilor. După încheierea studiilor liceale la Colegiul Catolic din Arad (1946), a urmat și absolvit cursurile Universității din Cluj, în cadrul Facultății de Istorie-Filozofie, remarcându-se printr-o bogată activitate social - culturală, în cadrul unor organizații studentești și de tineret. Din 1949, a funcționat ca profesor de istorie – geografie, o scurtă perioadă de timp la Târgul – Mureș și Reghin, după care, până la pensionare (1978), în școli arădene. În lunga sa carieră didactică s-a făcut cunoscut ca un pasionat al turismului montan, educând, în acest spirit numeroase generații de copii. A cutreerat cu elevii Dealurile Aradului, a condus expediții în Munții Bihorului și organizat concursuri devenite tradiționale.

Astăzi, traseul turistic: Șiria – Valea Almaș – Căsoaia din Munții Zărandului, marcat cu punct albastru îi poartă numele.

Ștefan Czinczer

Fotbalist născut în 1908 a fost portar component al echipelor: Societatea de Gimnastică Arad (SGA), AMEFA Arad, Clubul Athletic Arad (CAA), Ripensia Timișoara, Clubul Athletic Oradea (CAO). Cu această echipă (CAO), a obținut locul II în sistemul Divizionar, Seria a II-a, ediția 1932-1933 și locul trei în ediția 1933-1934. A rămas în istoria fotbalului românesc ca fiind portarul care cu echipa CAO a participat în 1938, la turneul de trei luni în Franța și Coasta de Vest a Africii, timp în care a parcurs peste 25.000 km, jucând în toate cele 25 meciuri organizate. Era un om de voinic, înalt cu mâini asemenea unor lopeți, orgolios bun organizator al programelor de pregătire, sociabil și comunicativ, exigent și nepărtinitor cu o excelentă priză la minge, și curaj în intervenții (Pascal, Arad, 2008, p. 25).

În Arad, a locuit în cartierul Drăgășani, pe strada Mărgăritar

Petru Czmor (1947 - 1996)

Născut în Arad, pe strada Jacob Kardoș nr14, Petru Czmor (1947–1996), după absolvirea studiilor gimnaziale și liceale la Școala Medie nr. 3 (azi Colegiul Național Csiky Gergely), a urmat Institutul de Cultură Fizică și Sport din Timișoara (1970 – 19740, specializarea baschet. Interesul pentru acest sport l-a manifestat ca elev încă fiind, sub îndrumarea profesorilor Vadasz Ernest și Blândul

Arcadie, la Școala Sportivă arădeană. S-a perfecționat la Clubul Sportiv *Steaua* București, unde a fost selecționat și legitimat la nici 15 ani împliniți. Timp de peste două decenii, a activat ca jucător de baschet de înaltă performanță în prima Divizie a țării, la cluburile sportive: *Steaua* București, *Universitatea* Timișoara, *Aurul* Brad și numeroase selecții și jocuri în Echipele Naționale de juniori, tineret și seniori. Cu echipa *Steaua* București, a obținut titlul de Campion Național, jucând în Cupa Campionilor, Cupa Cupelor și alte competiții de prestigiu. În perioada 1970 – 1974, a fost antrenorul echipelor de baschet băieți și fete la Școala Sportivă di Timișoara obținând cu aceste formații tilul de Campion Național.

Janoș Damjanich (1804-1849)

Militar de carieră, Damjanich Janos (n. Stasa, 1804- m. Arad, 1849), etnic sârb, în 1848 s-a atașat Partidului Revoluționar Maghiar și a luptat în Banat și Bacica. O parte a istoriografiei militare precizează că la eșecul din Szolnoc, Vacz și Komaron are contribuție importantă și generalul Damjanich Janos. După înfrângerea Revoluției maghiare, în anul 1849, în calitate de comandant al taberei militare ungare din Arad, a predat orașul rușilor. A fost spânzurat de austrieci la 6 octombrie, 1849, în Cetatea Aradului, fiind înmormântat în parcul castelului din Macea, proprietatea socrului său.

A locuit pe strada Tribunal Axente nr. 20, într-un imobil construit în primii ani ai secolului al XIX-lea, ce face parte din fondul de clădiri istorice. Clădirea are un singur nivel, păstrându-și și în prezent caracterul baroc. La mijloc se poate distinge rizalitul, precum și intrarea cu boltă. A funcționat în primii ani ai secolului al XIX-lea ca și cazinou pentru ofițerii garnizoanei din Arad, până prin anii 1840, când a ajuns în proprietatea Emiliei Cernovici. (Lanevschi, Ujj, 2008, p14), căsătorită cu generalul Damjanch Janos.

Casa cu placa memorială a lui Damjanich Lajos.

În 2006, Consiliul Local al Municipiului Arad, împreună cu Societatea Kolcsey, a fixat pe casa din Arad, str. Tribunalul Axente 20, o placă memorială în amintirea fostului său locatar.

Alcătuită din din marmură neagră, ea cuprinde efigia cu portretul în altorelief a generalului martir Damjanicj Janos concepută de Elisabeta Britlich și turnată bronz de Ovidiu Petroman. Ofițerul, un bărbat de 45 ani, este prezentat privit din față, descoperit, cu expresia senină a chipului bărbos. Lateral sus, pe efigie este consemnat: *DAMJANICH LAJOS / 1804 – 1849. Placa meorială mai cuprinde în relief din bronz : IN MEMORIAM DAMJANICH, iar în partea inferioară: C.L.M. ARAD / KOLCSEY și A.D (Anno Domini) 2006.*

dr. Daranyi Janos (1819 - 1899)

După absolvirea Facultății de Medicină din Budapesta (1845) Daranyi Janos (n. 1819 în comitatul Borsod) a fost medic militar, rezident în capitala Ungariei și la spitalul din Komarom. După un stagiu de chirurgie de trei ani la Budapesta, ca discipol al medicului chirurg Balazs Janoš, în 1858 s-a stabilit la Arad, ca medic șef al orașului (Dumnici, Arad, 2017, p. 36). Oculist de renume, dr.

Dr. Daranyi Janos

Daranyi Janos s-a făcut cunoscut și pentru tratamentele gratuite aplicate săracilor, fiind timp de peste trei decenii medicul fără onorar al Seminarului Ortodox Român. S-a distins prin sufletul său bun, mai cu seamă în timpul holerei din 1873. În spitalul său privat de pe str. Sava Tekelija nr. 2 (Pava utca)¹³, înființat în 1861 împreună cu dr. Hertzfeld Sandor și dr. Chorin Zsigmond, a făcut timp de două decenii, peste 7000 de operații, realizând cu succes în premieră la Arad, intervenții chirurgicale în scop estetic.

Renumele său a fost atât de mare, încât la Congresele de Chirurgie XII și XIV din Ungaria a ocupat funcția de secretar iar la cel de la XVI-lea Congres cea de președinte, prezentările sale ce vizau operațiile ginecologice fiind

cuprinse în vasta lucrare *Chirurgical Austro-Ungar* (Dumnici, 2017, p. 35; Ujj Janos, 2011, p. 115). În 1883, a fost decorat cu Crucea Cavalerilor Ordinului Franz Iosif, iar o stradă din Arad a primit numele său.

În semn de recunoștință, pentru meritele sale în domeniul medicinei, la începutul secolului XX, municipalitatea i-a ridicat un bust, operă a sculptorului Toth Andraș (Lanevschi, 2005, p.115). Monumentul realizat prin cioplire directă în marmură, a fost așezat în Parcul Copiilor. A fost demolat în 26 octombrie 1934, alături de busturile lui Fabian Gabor și Csiky Gergely, fiind considerat dispărut.

ARAD

Darányi János szobor

Bustul lui Daranyi Janos (demolat în 1925)

Emerich Davidhazi (1945 - 2019)

De numele lui Emerich Davidhazi, domiciliat pe strada Minervei 21 se leagă o parte din istoria modernă a baschetului arădean și național. Născut la Budapesta 17 mai 1945, sosit după război la Arad, a fost elev al Liceului nr. 3, azi Colegiul Național *Csiky Gergely*. Bogata sa carieră profesională a fost împlinită, ca profesor de Educație Fizică, cu specialitatea jocurile de baschet, domeniu în care a obținut rezultate strălucite. Ele au fost materializate în titluri naționale atât cu elevii Școlii Sportive cât și ca antrenor principal la cluburile arădene West Petrom (masculin), ICIM Arad (feminin) sau echipele naționa-

Davidhazi Emerich

le de baschet feminin (1992) și juniori (2001 - 2002). În această calitate, a format și promovat din Arad numeroși jucători care au evoluat cu bune rezultate la cele mai înalte nivele competiționale. Înnobilat cu titlul de Antrenor Emerit, remarcabilele sale succese au fost răsplătite și cu premiile municipalității, oferite la Gala Sportului Arădean (2008) și cel de Excelență în ianuarie 2019.

A decedat în Arad, la 10 februarie 2019.

Dușan Dermekov (1852 -1876)

Animator al societății culturale Tineretul Sârb Unit, Dușan Dermekov, cu sediul în cartierul Șarkad (Drăgășani) este autorul primei bibliografii muzicale în limba sârbă, care conține numele a 72 autori de compoziții (Purza, 2010, p. 96).

Nicolae Dodean (1932 – 2021)

Născut în Arad (20 septembrie 1932), Nicolae Dodean, și-a început activitatea sportivă ca fotbalist în echipa de copii și juniori pe terenul Titanus din Aradul Nou de unde s-a transferat la UTA. După terminarea stagiului militar, a jucat ca fundaș central în echipele de fotbal ale CCA (1952-1953), Rapid București (1954 – 1960) și Vagonul Arad (1961-1964). După încheierea activității sportive a lucrat ca maestru la Uzinele de Vagoane, având domiciliul pe strada Hunedoarei.

Nicolae Dodean

Geza Fekete

Ziarist cu studii economice, Fekete Geza (n. 1941, Ghenci – Satu Mare), a debutat în presa de expresie maghiară, încă din anii de liceu. În 1970, stabilindu-se în Arad, a fost angajat la secția economică a ziarului *Voros Lobo-go*. Se remarcă prin pertinente reportaje și analize din industria și agricultura județului. În timpul Revoluției din 1989, a făcut parte din grupul de ziariști care a redactat și tipărit primul număr al noului ziar independent de limbă maghiară *Jelen*, devenind directorul economic al publicației.. După 1999, și-a continuat activitatea până la pensionare, la noul cotidian *Nyugati Jelen* (Șimăndan , 2011, Arad. p. 70).

Eugen Gluck (1927 - 2004)

Cunoscut ca și consecvent istoric arădean cu domiciliul pe strada Sibiului, Eugen Gluck (1927 - 2004), a desfășurat pe întreg parcursul vieții, o fructuoasă activitate de cercetare, atât în cercurile culturale arădene cât și în foruri științifice înalte, oferite cu generozitate de Academia Română, Centrul European de Studii în Probleme Etnice și Comunicare Socială sau Centrul de Istorie al Federației Comunităților Evreești din București. Absolvent al Facultății de Istorie – Filosofie a Universității Babeș – Bolyai din Cluj – Napoca (1952), a ocupat diferite funcții în cadrul Muzeului arădean și profesor în diferite școli din municipiu. A fost cunoscut ca scriitor și orator, spirit neliniștit, modest și harnic, cu o memorie de invidiat. a scris mult, a participat la numeroase întruniri ale elitei istorice, din țară și străinătate, cu o problemă diversă, tratând cu profesionalism perioada medievală până la epoca modernă. În cei peste 50 de ani de activitate, a lăsat o moștenire științifică impresionantă, formată din 703 studii, articole, recenzii, inedite, recunoscute prin precizia informației și acuratețea textelor. Ele au depășit sfera istoriei locale, prelucrând informațiile preluate din surse documentare certe, pe regiuni mai întinse, precum Banatul, Transilvania, Crișana, Bucovina, Maramureș, în corelație cu alte țări sau orașe europene: Serbia, Germania, Ungaria, Italia. Om de mare cultură, în opera sa găsim alături informații descifrate din vechi cronică medievale europene, pagini de istorie bisericească, păreri pertinente asupra unor probleme controversate ale activității de emancipare națională a românilor, a războaielor țărănești și presiunilor greviste din industrie, reliefând contribuția comunității evreești și a unor personalități locale pe nedrept uitate.

Ștefan Guleș (1933 - 2012)

Deși, prin absolvirea Liceului Pedagogic din Arad (1953), s-a pregătit pentru a deveni învățător, Ștefan Guleș (n. 1933, Pecica), și-a dezvoltat vocația pentru pictură la Institutul de Arte din București. Întors la Arad, a locuit pe strada Mihail Kogălniceanu nr. 17 ap. 2. În paralel cu activitatea didactică, a devenit unul din peisagiștii îndrăgiți ai Aradului. Natura, în diversele sale ipostaze, netedă sau colinară, vegetația, cerul, sunt receptate, într-un tot unitar, fără detașare estetizantă pentru redarea detaliilor.

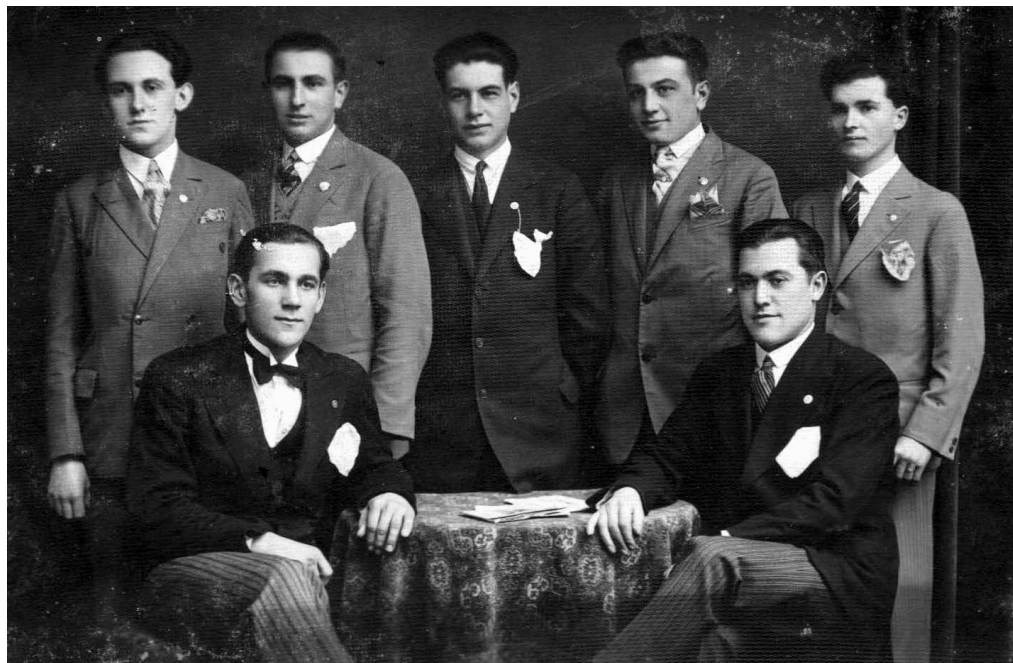
Ștefan Guleș Malul Mureșului (pictură, ulei)

Spontan ca un impresionist, pentru Ștefan Guleș, contururile, volumele, sunt reduse la suprafețe de culoare, care devin contorsionate într-un joc nervos de tușe. Aceeași tehnică, o folosește în redarea peisajului industrial și în natura statică. Totul pare învăluit într-o atmosferă subtilă și diafană, născute din delicate armonii de culoare. Ca pictor al naturii, Ștefan Guleș, se înscrie astfel, în marea tradiție a peisagisticii românești.

Familia Honig Otto cu fiii Alexandru și Mihai

Otto Honig, unul din membri cunoscutei familii de clopotari din Arad, și-a început în 1890 propria afacere cu pompe pentru lichide, într-un atelier de

pe strada Hunedoarei nr. 21. Recunoscându-i-se activitatea de meseriaș priceput și plin de inițiativă, a fost ales vicepreședinte al Camerei Industriașilor din Arad, funcție pe care a deținut-o timp de mai mulți ani. În această calitate a militat pentru dezvoltarea economică a orașului, prin asigurarea unor condiții îmbunătățite familiilor muncitorilor prin asigurarea grupurilor sanitare, echipamentelor de protecție a muncii, locuințe confortabile și sănătoase. Într-un discurs – memoriu, susținut în 1906 la Ministerul Industriilor de la Budapesta, Otto Honig, reclama lipsa de sprijin a industriei și a întreprinzătorilor care pot să folosească materiile prime existente în întreaga țară. A condamnat interesul Austriei de a-și promova pe piață exclusiv produsele proprii, folosind pentru aceasta minciuna, înșelăoria și politica de protectorat a comerțului, celelalte țări din Imperiu, având un statut asemenea unor colonii. În opinia lui Otto Honig, industriașul trebuie să fie mulțumit economic și social de activitatea sa, putând satisface astfel și dorințele de prosperitate ale angajaților, asigurându-le echipamente de protecție a muncii și ajutoare în caz de invaliditate.

Alexandru și Mihai Honig, împreună cu echipa de lucru (1931)

Activitatea a fost continuată de cei doi fii, Alexandru și Mihai, care au extins atelierul și diversificat producția prin conceperea unor noi tipuri de cișmele, motopompe, instalații de stins incendii și altele.

Frații Mihajlo și Lazar Janici (Janic)

Originari din Backa Palanka (Serbia), frații Mihajlo și Lazar Janici sunt fondatorii unui căutat atelier de tâmplărie deschis în 1844, pe strada Jacob Car-doș la nr.11. S-au făcut cunoscuți, în că de la prima lucrare majoră de sculptură, iconostasul Bisericii Ortodoxe din Lugoj (1819) urmate de cele efectuate în același an la Biserica Sârbă din Timișoara – Mehala. După mutarea la Arad (1844), frații Janic au deschis o rodnică colaborare cu pictorii Konstantin Daniel și Nikola Alexici, împodobind împreună bisericile din Pancevo, Sânicolaul Mare, Sânmartinul Sârbesc, Variaș și altele. În Biserica Sfinților Apostoli Petru și Pavel din Arad cei doi frați și-au dovedit talentul în sculptura iconostasului și mobilierului. În arta lor se amestecă stilurile baroc cu cel clasic. După moartea lui Mihajlo (1864), Lazar a mai sculptat în bisericile din Micălaca și Satchinez (Purza, Timișoara, 2010, p. 89).

Pal Javor (1902 - 1959)

Actorul maghiar Javor Pal (1902 – 1959), în 1918, plecând din Arad spre Danemarca, a fost obligat să coboare din tren la Budapesta, unde s-a stabilit urmând Academia de Teatru și Film. În cariera artistică a avut succes cu filmele: *Primăvara mortală* (Halalosz tavasz) 1920 și *Viziune pe malul lacului* (Toparti latomas) 1940.

În 30 ianuarie, 2018 pe fațada casei de pe strada Grigore Alexandrescu nr 25, a fost dezvelită placa memorială (500/350/30) din marmură albă, cu un text incizat bilinv: CASA NATALĂ A / RENUMITULUI ACTOR / JAVOR PAL / 1902 – 1959

/ SZINMUVE SZ ES NEVES / FILMSZINESZ SZLUHAZA / PMA 2017. Inscricția a fost realizată de pietrarul Szucs Gabi, constructor de monumente funerare la Cimitirul *Eternitatea*.

Casa cu placa memorială Pal Javor

Mihai Jivan

Absolvent al Facultății de Inginerie din Galați (1981), Mihai Jivan (n. Arad, 20 august, 1951) are un palmares sportiv demn de invidiat. La vârsta de 10 ani, era deja selecționat în echipa de copii și juniori al prestigiosului club sportiv UTA. A debutat ca portar în echipa textilistă, la memorabilul meci cu Feyenoord Rotterdam (16 septembrie 1970), de unde s-a transferat pentru doi ani la Vagonul și apoi la CFR Arad. (1971-1972).

În anii care au urmat, a activat pe același post la Poli Timișoara (1973-1978), din nou la UTA (1978-1980) și FCM Galați (1980 – 1982). A fost component al Lotului Național de fotbal (1973-1974), câștigând titlurile de Campion Balcanic la tineret (1974) și Campion Mondial Universitar. Om cu statură athletică, sociabil și comunicativ, bun sportiv, cu o excelentă priză la minge, elastic anticipativ și curajos, a rămas în amintirea numeroșilor săi fani, un portar talentat, care a salvat nu puține goluri ca și făcute dar cu puternici rivali la *națională*. Din 1981 activează ca antrenor profesionist de fotbal la UTA, CPL și Gloria. Este licențiat UEFA și Observator de joc, cu domiciliul pe strada Mărgăritar nr.18 (Țiganu, Arad, 2011, p.153).

Mihai Jivan

Pavle Jovanovici (1782 - 1851)

Renuntat avocat arădean, senator (consilier) al municipiului, Pavle Jovanovich (n. 1782, Vârșeț – d. Arad, 1851) a fost președinte al Comunității sârbilor din Arad. Din averea sa a constituit o fundație de acordare a bursei pentru studenții sârbi care să studieze în școlile politehnice din Viena și Praga, de care au beneficiat 61 tineri (Purza, 2010, p. 81).

Constantin Kalinovici

Comerciant bogat, om de vază, primar al Aradului (1755-1756), sosit în Arad împreună cu grupul sârbilor grăniceri, din care făcea parte, ridicându-și

gospodăria pe actuala stradă a Bârsei. A condus până la încetarea din viață Compania Comercială Grecească din Arad (Medeleanu, 2008, XIX).

Andraș Gyorgy Kiraly

Fiul lui Andraș (sculer matrițer) și al Mariei (lucrător comercial), Kiray Andraș Gyorgy (n. 3 februarie 1947, Arad), după încheierea studiilor gimnaziale și liceale la Arad (Liceul nr. 3 azi Colegiul Național Csiky Gergely) s-a înscris și absolvit Facultatea de Istorie – Filozofie din cadrul Universității Babeș - Bolyai din Cluj – Napoca, specializându-se în arheologie și istorie antică. Domiciliat pe strada Minervei nr. 16, a funcționat ca profesor la Țipari (1970 – 1974), Iratoș (1974-1990) și în municipiu la Școlile generale nr. 10, 21 și Colegiul Național *Csiky Gergely* (1990-2004).

În 1981, s-a căsătorit cu Simona – Klara, cadru didactic din învățământul preșcolar, împreună având-o pe Andreea-Klara (avocat).

După 1990, a răspuns chemării de militant politic, ca membru al UDMR.

Toată viața a trăit alături de familie în cartierul Drăgășani pe strada Minervei nr. 16. Acolo, s-a deprins a cunoaște feluri de viață aparent deosebite, determinate de multitudinea de etnii și confesiuni, a trăit emoțiile demolărilor, a desfășurat o activitate civică pe măsură obținând succese meritate. Drumul său profesional, politic și cultural a fost ascendent ocupând funcții importante: director școlar (1976-1984 și 2009-2010), președinte al Asociației Cadrelor Didactice Maghiare din Arad (1992-2001), consilier municipal (2001-2004), președinte al UDMR, filiala Arad (2001-2011), președinte al Asociației *Statuia Libertății*, Secretar de Stat în Ministerul Educației Naționale. Spirit cumpătat și înzestrat cu recunoscute calități de lider, profesorul Kiraly Andraș, a știut să instaleze în colectivele pe care le-a condus, un spirit democratic și de cooperare.

Cu răbdare și stăruință, a îndeplinit vechea dorință a orașului de reamplasare a unor statui emblematice demolate în împrejurări politice potrivnice rațiunii, dar care fac parte din istoria și cultura Aradului: Statuia *Libertății* și Monumentul *Sfintei Treimi*. De asemenea, găsim argumente benefice în sprijinul demersurilor sale, a izbutit redobândirea clădirii monumentale a Episcopatului Romano Catolic din Timișoara, fostul Liceu Mixt Maghiar, azi Colegiul Național, ce poartă numele dramaturgului arădean, născut la Pâncota, Csiky Gergely.

Andraș Gyorgy Kiraly

Încărcat de titluri și distincții onorante, profesorul Kiraly Andraș a rămas fidel modestiei față de cei cunoscuți, vechii prieteni și colegi. S-a retras discret, fără parade pretențioase, considerând că și-a făcut datoria de intelectual și cetățean.

În prezent scrie articole, conduce activitatea editorială privind istoria maghiarimii din Arad, biografii ale unor personalități pe nedrept uitate, întâmplări, fapte de cultură.

Tiberiu Kovacs

Născut în Arad, cu domiciliul pe strada Badea Cârțan, nr. 26, Tiberiu Kovacs (n. 1940), face parte din prima generație de sportivi arădeni de înaltă performanță la tenis de masă, formată după cel de al Doilea Război Mondial. În 1957, la vârsta de 17 ani, a obținut mult râvnitul titlu de Campion Național la proba de Juniori simplu. Din acel an, până în 1971, ca și component al echipei Clubului *Voința*, sub conducerea antrenorului Emil Prokopecz, rezultatele sportive din Campionatele Naționale devin notorii : Campion Național la proba de dublu bărbați (cu Gh. Cobârzan, 1958), locul II la dublu mixt (cu Magdalena Leszay, 1968 – 1971), locul II la individual (1967) și dublu bărbați (cu Adrian Șimăndan, 1967) și altele.

După încheierea activității sportive a fost antrenor la Cluburile sportive *Voința* și CSM Arad.

Romul Ladea (1901 – 1970)

Sculptorul Romul Ladea (n.1901 Jitin, Județul Caraș Severin – m.1970, Arcuda, Ilfov), face parte dintre artiștii, la care sentimentul propriei vocații a fost simțit de timpuriu, determinând o evoluție ulterioară impresionantă. Absolvent al Școlii de Arte și Meserii din Timișoara, a Școlii de Arte Frumoase din București, profesor la Institutul *Ion Andreescu* din Cluj-Napoca, prin creația sa a fost distins cu înalte premii și titluri onorifice.

În 1925, după opt luni petrecute la Paris, Romul Ladea, s-a stabilit pentru puțin timp, împreună cu soția, tânăra croitoreasă Maria Kiss, la Arad, pe strada Badea Cârțan, unde și-a încropit un atelier (H. Medeleanu, 1996, p. 17). În noiembrie (1925), în această locuință s-a născut fiul său Gheorghe¹⁴, eveniment căruia îi dedică lucrarea mama, aflată azi în colecția muzeului arădean. Tot aici, pe strada Badea Cârțan, la începutul lunii aprilie 1926, Romul Ladea a fost vizitat de prietenul său Lucian Blaga. O statornică prietenie s-a înfiripat și cu poietul Aron Coptruș, care menționează într-un articol lipsa de interes al oficialităților arădene față de artist.

Romul Ladea

Are vreo douăzeci și patru de ani... fatalitatea l-a aruncat la Arad.... E bănășan. Sculptor născut. Mândru până la impertinență și modest până la uitare de sine. Dușman implacabil al prostiei pretențioase și al spinării încovoiate și mai presus de toate, om de talent. Ce-a căutat la Arad un astfel de monstru? Ce-ar putea face în Aradul zilelor noastre un astfel de anacronic ?! Aici ca să te ridici, trebuie să fi anacronic și lingău, Aici talentul e o crimă și fruntea ridicată o necuviință. De aceea pe sculptorul Romul Ladea, majoritatea românilor din Arad îl privesc ca pe un lepros, în timp ce mediocritatea urcă,

¹⁴ Fiul Gheorghe a murit după două luni, în ianuarie 1926.

mulțumită de sine, toate scările și se aciuiază în toate cuiburile belșugului. Atelierul lui Ladea? Un iad. Pentru că grandiosul Palat cultural n-are loc decât pentru săli de scrimă și alte năzbâtii. Anul trecut, înfruntând cea mai cumplită mizerie, Ladea, fără bursă, fără schimb a stat câteva luni la Paris¹⁵. Dorul de a se duce din nou acolo îl obsedează, îl copleșește.... Și va pleca... Voința lui de fier face minuni. Și drumurile se deschid larg în fața curajului celui care știe să lebată. Într-o bună zi, talentul acesta crescut sub rodnic soare bănățean va triumfa poate... Într-o zi bietul Romul Ladea va fi poate, osândit să primească târziile complimente de prisos ale celor care astăzi îl ocoles și-l lasă să pieară de foame (Aron Cotruș, Arad, 1926)

La începutul anului 1927, în urma numirii sale pe un post didactic la institutul de Arte Frumoase din Cluj, Romul Ladea a părăsit Aradul.

A creat una din cele mai curate și mai profunde opere artistice, cu o adâncă rezonanță autohtonă, mai ales prin valorificarea specificului național. Stilul său esențialmente figurativ este concretizat în lucrări notabile, prin care se fac remarcate sinceritatea sentimentului și claritatea subordonării expresiei unei idei. A sculptat portrete ale unor mari figuri ale istoriei și culturii Transilvane, și-a ales subiecte din lumea satului românesc întruchipând mituri și legende populare pe care le-a transpus în reliefuri cu conture dinamice și unduite ritmic. Fiind atras de calitățile formative ale lutului, s-a dedicat și modelajului creînd suprafețe elongate și vibrante, cu linii sinuoase. A executat și în teracotă dezvoltând tema nudului feminin și maternității.

Monumentalist de anvergură, Romul Ladea a impus un stil propriu, definit printr-o mare capacitate evocatoare și rigoare a formei. Lista acestora este impresionantă, fiind așezate în spații publice la Baia de Criș (1924), Oravița (1929), Șimleul Silvaniei (1930), Cluj-Napoca, (1938, 1966, 1970, 1973, 1974), Timișoara, (1939), București (1942, 1968, 1971), Bocșa Montană, (1943), Zalău (1958), Sighișoara (1958), Albac (1964), Prislop (1964), Lancrăm (1964), Vidra - Huedin (1968), Paris (1969), Bistrița (1970) și altele. În Arad, a lăsat două sculpturi monumentale: bustul lui Mihai Eminescu, la Șiria (1939) și bustul lui A.D. Xenopol expus în clădirea Bibliotecii Județene (1923).

În ansamblu, opera sa este una profund realistă, care exprimă eroicul, bunătatea, blândețea și grația, exercitând o influență importantă asupra artei românești.

¹⁵ În 1925, Romul Ladea a primit de la primărie, la propunerea lui Lazăr Nichi, suma de 5000 lei pentru a putea studia în continuare la Paris (AN Arad, Fond PMA 1925-1930, D 16/1925)

Magdalena Leszay

Sportivă de înaltă performanță și antrenore la tenis de masă, cu domiciliul pe strada Trandafirilor, Magdalena Leszay (n. Arad, 1956) și-a început activitatea sportivă în 1961 la Asociația *Voința* apoi la Clubul Sportiv Municipal (1973), sub îndrumarea lui Emil Prokopecz. Remarcată de specialiști în prima sa competiție organizată la Reșița (1962), a fost pregătită pentru concursuri de mare anvergură, pe care le-a câștigat rând pe rând, individual sau cu echipa: multiplă Campioană Națională și finalistă în Cupa României, dublă medaliată cu bronz la Campionatele europene, activitate întreruptă în 1983, când s-a retras din activitatea competițională. Din 1973 devine antrenore - jucătoare, la început în tandem cu Emil Prokopecz, apoi din 1983 singură, preluând și dezvoltând vechea și valoroasa tradiție a tenisului de masă în Arad, dedicându-se în anii din urmă, în totalitate inițierii grupelor de copii în acest sport. Cea mai mare satisfacție ca antrenore a avut-o în 1992, prin obținerea titlului european la junioare de Georgeta Cojocar, una din elevele sale (Bitang, coord. Arad, 2010, p. 131)

Teodor M. Mara

Personalitate publică cu talent și chemare, cercetător științific în domeniul juridic, cadru didactic universitar, avocat, judecător, sub-prefect al Aradului, Teodor Mara (n. 13 decembrie 1952, Sălciua – Alba), este înainte de toate un om cu o nestâmpărată energie dacă un scop bun îi stă în față. Specializat în Drept economic și administrativ la Sibiu și Cluj – Napoca, prin masterat și cursuri post-universitare în domeniul administrației publice, legislației comunitare și ocrotirea familiei, cu doctorat la Universitatea Liberă Internațională Moldova – Chișinău, Teodor Mara a scris cărți, a ținut cursuri, prelegeri, conferințe, a participat la întruniri științifice internaționale. Lucrările, unele reeditate, se referă, după cum se poate observa mai ales la temele juridice: *Istoria dreptului roman* (2001), *Instituțiile dreptului roman* (2 volume, 2001), *Consensualismul în istoria dreptului roman* (2005), *Dreptul muncii și securității sociale* (2015), *Drept privat roman* (2019) și altele.

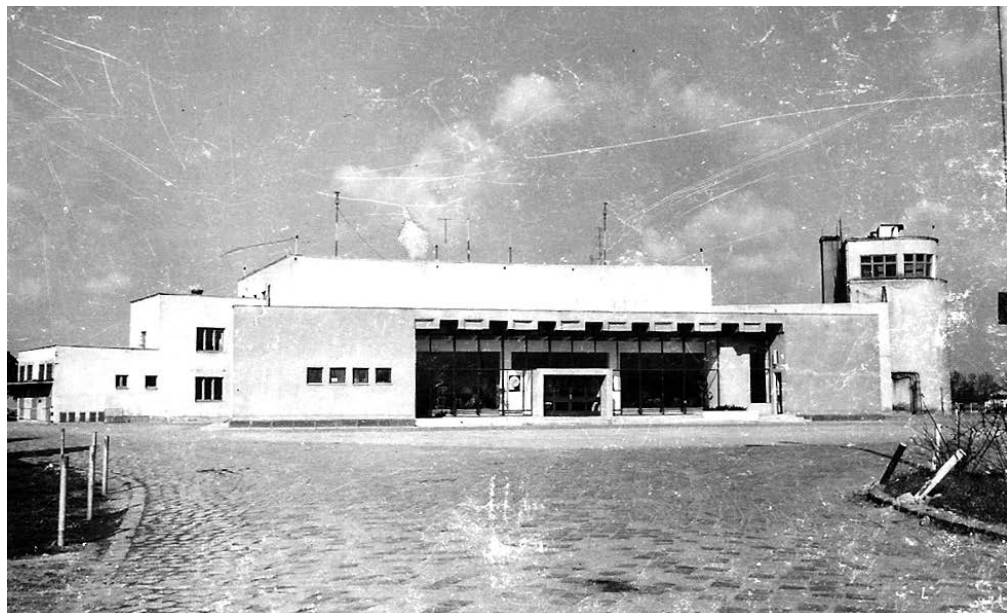
Chiar dacă începuturile în creația literară (poezie), au fost de bun augur încă de pe băncile școlii, primul său volum de versuri a apărut târziu, chiar foarte târziu. Copleșit de cotidian, împovărat cu probleme profesionale și obștești, a neglijat pasiunea și talentul incipient, pe ambele tratându-le cu o neobișnu-

ită discreție. Cele trei volume de poeme, tipărite după 1998, aduc speranța în biruința luminii asupra întunericului și credința devenirii noastre. Autorul se destăinuie cu seninătate, fără crispare, fără încrâncenare, cu simț estetic ce nu dă greș.

Locuiește în cartierul Drăgășani pe strada Jacob Cardoso.

Ioan Marian

Arhitect, maestru zidar, antreprenor cu sediul de arhitectură, în Arad, pe strada Mihail Kogălniceanu nr. 49, Ioan Marian conform brevetului, executa activități de zidărie și celelalte lucrări, pentru ridicarea completă a unor clădiri. Și-a început activitatea profesională în 1924 realizând construcții de mai mică amploare, ca tavane de beton armat între etaje pentru unități industriale.

Clădirea aerogării din Arad, construită de firma arhitectului Ioan Marian în 1937

În 1925 a executat lucrările de refacere a structurilor metalice și învelitoareii clădirii turnului de apă de pe strada Ceaikovski din Arad, distrusă în urma unui incendiu, provocat de trăsnet. Lucrarea i-a fost atribuită în urma câștigării licitației minuende, organizată de Comisia economică a orașului Arad. La solicitarea Comisiei tehnice a primăriei, zidul turnulețelor din cele patru colțuri, a fost înălțat cu 30 cm, fără a fi schimbată forma și dimensiunea

streașinei, acoperișul a fost placat în interior cu lambriuri iar rezervorul a fost curățat și vopsit. De asemenea, s-a ținut cont de recomandarea comandantului pompierilor, de a se monta o ușă de acces la coșul de fum al clădirii, care altfel, nu putea fi curățat, fiind și foarte îngust.

În primăvara anului 1937, firma lui arhitectului Ioan Marian a realizat construcția aerogării noului aeroport din Ceala, clădire inaugurată la 14 noiembrie în același an.

Alexandru Marky

Născut în Arad (5 august, 1919), Alexandru Marky a început să joace fotbal de la 12 ani la Societatea de Gimnastică (SGA), grupare din Arad care a format numeroși sportivi. A fost component al lotului de fotbaliști BSZCRT din Budapesta, apoi la clubul CAC din Cluj, de unde a revenit la Arad ca portar al echipei campioane ITA (1947).retrăgându-se din activitatea sportivă în 1952, de la Metalul Reșița. Portar de incontestabilă valoare, în ciuda staturii sale scunde compensată însă de o excelentă detentă și un deosebit spirit al anticipației, a fost un jucător de bază al textiliștilor arădeni. A făcut parte din echipa care a inaugurat în septembrie 1946, noul stadion din Arad, prin meciul ITA - Ciocanul București. Selecționat în patru jocuri ale Echipei Naționale, a rămas însă în istorie ca fiind portarul celei mai severe înfrângerii când în meciul România - Ungaria din Campionatul Balcanic și al Europei Centrale a primit nouă goluri (Arad, Almanah Sportiv, 1947, p. 20; T. Țiganu, Arad, 2009, p. 242; T. Țiganu, 2010, p. 245; Pascal, Arad., 2008, p. 84-85).

A fost angajat ca funcționar la Intreprinderea Textilă Arad cu domiciliul, pe strada Brumărel nr. 10.

Andras Matuz

Absolvent al Institutului de Arte Plasice din Timișoara (1975 -1978), Andras Matuz (n. 12 august 1946, Arad, strada Minervei nr. 34), specializat în restaurări obiective culturale și sculptură, a devenit o prezență activă în atelierelor de profil din România și Ungaria, unde trăiește începând din 1982. Palmaresul lucrărilor realizate individual sau în echipă este impresionant: Biserici romano și greco - catolice (Arad-Gai, Bacău, Alba Iulia, Lueta, Mofteiul Mare, Passau, Nurnberg), săli de protocol și clădiri monumentale (Ambasada Chinei, Gara de Vest și vinoteca Torley din Budapesta), monumente ale eroilor și morminte (Budaors), statui (Ștefan cel Sfânt din Erk, județul

Heves), tablouri și pictură murală bisericească (Bujak, Harsany, Ecsed, Erk, Secseny, Kata, Budapesta), sculptură (Mielul și Dansatoarea din Venosa - Italia) și altele.

Ca sculptor, membru al Fondului Plastic din Ungaria (1982) s-a făcut cunoscut prin portretul în bronz al lui Kos Karoly expus la Biserica reformată Wekerle Telep din Budapesta, statuia Sfântului Wendel din Budaors, Monumentul Eroilor din 1956 la Atkar și altele.

*Andraș Matuz
Sala Ferdinand din Arad)*

Carol Merle

Născut la Pâncota (1936), Carol Merle și-a însușot tainele fotbalului și a debutat într-o echipă, jucând primele jocuri cu formația locală *Șoimii*. La vârsta junioratului a fost component al UTA-ei, participând la tabăra de pregătire a tinerilor fotbaliști de la Bistrița. În continuare a jucat la AS Armata din Tecuci (Divizia C), perioadă în care și-a executat stagiul militar. A revenit la UTA și la CFR Arad, stabilindu-și domiciliul pe strada Emil Gârleanu nr. 34. *Merle este unul din tinerii crescuți de UTA, scria presa vremii, unul din jucătorii talentați care speră să completeze cât de curând formația de bază a textiliștilor. După părerea noastră, o misiune destul de grea, deoarece cei mai mulți dintre titulari luptă și ei pentru consacrare.*

A antrenat echipele de fotbal din Frumușeni, Aluniș și Pâncota.

Alexandru Meszar

Înțelept organizator de competiții, fondator și manager al redutabilului Club *Atletico*, Alexandru Meszar, și-a început activitatea sportivă jucând fotbal, în curtea casei de pe strada Minervei unde s-a născut și copilărit, orânduind întreceri pe terenuri improvizate cu prieteni de vârste apropiate, formându-și propria echipă, scornind tactici de joc și aplanând inerentele conflicte juvenile. De aceea, nu întâmplător, amintirile sale presărate cu bucurii și neazuri, cu victorii și înfrângeri sunt legate de fotbal și Arad, cărora le-a rămas un fidel statornic.

Profesor de educație fizică aflat de mai bine de un deceniu în fruntea Direcției Județene de Sport și Tineret este conștient că administrează de fapt o mare industrie, foarte greu de condus chiar și acum în era computerelor. O face cu pricepere și talent obținând rezultate pe măsură. Cariera de manager s-a materializat nu doar prin realizarea Clubului *Atletico* pe care oameni competenți îl consideră notoriu ci și prin alte fapte de mare prestigiu pentru Arad: Super-maratonul Bekecsaba – Arad – Bekecsaba, Campionatul european de baschet feminin, Târgul Sportului Arădean sau întrecerile la tenis dintre România și Slovenia din cadrul Cupei Davis. Arădean iubitor al tradițiilor orașului său a cărei glorie o putea urmări în dovezi istorice, fără să fie descurajat de indiferență și refuzuri, începând din 2013 a coordonează cu râvnă *Proiectul UTA*, prin care,

Alexandru Meszar

cu sprijinul comunității, a militat și reușit readucerea echipei fanion de fotbal a României din anonim în Liga Națională.

Corneliu Minișan (1885-1952)

Pictorul Corneliu Minișan (n. Nerău, 1885- m. Arad, 1952), este un artist al cărui creație artistică a mers pe linia tradițională a impresionismului românesc. Personalitatea sa din domeniul picturii se remarcă mai ales prin larga paletă de nuanțe, adevărat izvor al unor bogate expuneri coloristice. A urmat școala primară în Cenad, apoi liceul din Debrețin, pedagogia de stat la Sighetul Marmăției iar în final, la Viena - Școala de artă grafică și plastică. După terminarea studiilor s-a stabilit la Arad, în cartierul Drăgășani, unde a locuit la mai multe adrese pe străzile: Mihai Vodă, Cantacuzino, Badea Cârțan. A lucrat mult, fiind prezent în peste 60 de expoziții în București, Transilvania, Serbia, bucurându-se de succese meritate. Atrás de peisajul însorit, Cornel Minișan a fost un remarcabil interpret liric, creînd atmosferă. Maestru al peisajelor diafane, pătrunse de sensibilitate fină, precum și subiectele de natură moartă, Corneliu Minișan, a creat veritabile înfăptuiri artistice, care în structura lor esențială mențin generosul fond scos din natură, dar înobilat cu valoarea originală a talentului și personalității sale.

Un eveniment, aparent banal, avea să pună însă capăt prestigioasei sale activități artistice lăsând un gust amar, artistului și numeroșilor săi admiratori. Astfel, în 12 octombrie 1948, ziarul local *Patriotul*, publica câteva consemnări inspirate din expoziția personală de pictură Corneliu Mureșan, deschisă de curând în

Casa unde a locuit Corneliu Minișan (strada Badea Cârțan)

saloanele Palatului Cultural. Cronică, nesemnată, era profund tendențioasă și scrisă în stilul proletcultist al vremii. În esență era respinsă marea moștenire culturală datorată îndelungatei cariere artistice și talentului robust a pictorului, care până la acea dată i-au adus multă strălucire. Era astfel pus la index, ca fiind lipsit valoare, ba chiar dăunător, (încă) unul din artiștii importanți ai Aradului, aflat în amurgul vieții (63 de ani). A fost ultima sa expoziție, sfârșind plin de amărăciune în 1952.

Iată ce spunea cronicarul anonim:

Încă de la intrare, am putut constata că C. Minișan, a încercat să prindă în teme sale, unele aspecte ale vieții noi ce freamătă, în țara noastră, încercând să transpună în culori teme ca: Batoza de la Hălmagiu, Batoza de la Bonțești, Munca la pădure, Culesul fânului. Dar felul în care a reușit pictorul să ne prezinte teme sale, felul de a le rezolva pe pânză, arată că n-a înțeles aproape nimic, din noua atitudine a țaranului muncitor, care a căpătat pământ din pământul moșierului, n-a înțeles că țaranul muncitor, se comportă și muncește altfel, acum, când se simte stăpân, pe pământul smuls prin lupta unită a clasei muncitoare și a țăranilor muncitori din mâna moșierului.

Minișan folosește munca la batoză, sau munca la tăiat lemne în pădure, drept pretext pentru rezolvarea problemelor sale coloristice. Omul este redus la un simplu apendice al peisajului și culorii. În tablourile: Batoza de la Hălmagiu și Batoza de la Bonțești, oamenii sunt simple pete de culoare, cu totul inexpressive, iar în tabloul Munca în pădure, activitatea omului nefiind adâncită, ne sunt înfățișate tăietori de lemne cu gesturi teatrale, spectaculoase dar lipsite de conținut real.

Nicăieri, în pânzele lui Minișan nu se poate vedea omul stăpân pe uneltele sale, omul plin de încredere și vigoare, în luptă cu natura, omul care simțindu-se stăpân muncește cu dragoste și avânt. Putem trage concluzia că pictorul Minișan, a încercat să prindă ritmul nou al vieții de la țară, însă neadâncindu-l, nu-l cunoaște sensul și deci n-a făcut decât să ne prezinte niște tablouri lipsite de conținut real, care nu servesc în nici un caz luptei clasei muncitoare și a țăranimii muncitoare pentru o viață mai bună.

Astăzi, Corneliu Minișan, este unul din cei mai bine cotați pictori arădeni, atrăgând atenția prin claritatea, luminozitatea și culorile diafane ale tablourilor. O stradă în Arad îi poartă numele.

Emil Prokopecz (1918 - 2005)

Născut în Arad, Emil Prokopecz domiciliat în Piața Lupteii (azi Cozia), nr. 11, de profesie, revizor contabil, deși în tinerețe s-a dedicat fotbalului, jucând în diferite echipe locale, în 1954, la vârsta de 36 ani, a preluat conducerea Secției sportive de tenis de masă, înființate la Asociația Sportivă Voința (1950), punând astfel temelia, ascensiunii acestui sport spre înalta performanță.

După șase ani, în 1973, baza materială a fost preluată de Clubul Sportiv Orășenesc iar în 1980, întregul spațiu, extins și modernizat, a devenit cel mai modern și eficient complex sportiv de tenis de masă din țară. Sub conducerea tehnică a antrenorului Emil Prokopetz secondat de Magdalena Leszay au fost obținute rezultate remarcabile: 101 titluri de campioni ai României la diferite competiții interne și internaționale la toate categoriile de vârstă și 33 titluri balcanice. Echipa sportivă a câștigat de patru ori Cupa României, fiind de două ori finalistă în Cupa Campionilor Europeni. Printre cei mai valoroși sportivi pregătiți de Emil Prokopetz au fost: Eleonora Mihalca, Liana Mihuț, Eva Fernczy, Olga Nemeș, Magdalena Leszay, Tiberiu Kovacs, Crinela Sava, Ildiko Gyongyosi, Gabriela Kadar, Albert Rethi, Adrian Simăndan (Bitang, coord. Arad, 2010, p. 95). Pentru rezultatele obținute, a fost distins cu Diploma de Onoare pentru ridicarea tinerelor talente, Meritul Sportiv clasa a II-a, Medalia Națională pentru Serviciu Credincios, Titlurile de Antrenor Emerit și Pro-Urbe (post mortem). Astăzi Complexul de Tenis de Masă al Clubului Sportiv Municipal, de pe strada Mihai Eminescu îi poartă numele.

Peter Pușkel

Senior al presei locale de expresie maghiară Peter Pușkel (n. 1941), este absolvent al Facultății de Filologie din cadrul Universității timișorene. În bogata sa carieră jurnalistică începută în 1968, a abordat toate genurile publicistice: informații, eseuri, cronică artistică, istorie locală, interviuri, colaborând cu o mulțime de publicații și televiziuni din Arad, Oradea, București, Budapesta, Cluj – Napoca, Timișoara, Szeged, Bekecsaba și altele. Este în același timp autorul unui lung șir de volume de reportaje și studii de istorie locală cu tematică diversă inspirate din contemporaneitate și trecutul Aradului, fiind distins cu Premiul *Fenyés Elek* (Oradea, 2006), *Titlul de Excelență* al Municipiului Arad (2009), Premiul Asociației arădene *Kolcsey* și altele. În prezent, continuă să fie deosebit de activ, în viața cultural artistică arădeană. Se bucură de aprecierea și respectul unui larg cerc de cititori, tratând cu dezinvoltură, teme diverse într-un stil agreabil, interesant. O bună perioadă de timp a locuit pe Strada Mihail Kogălniceanu, nr. 49.

Alexandru Roz (1930-2008)

Cadru didactic universitar, Alexandru Roz și-a adus contribuții însemnate la îmbogățirea istoriografiei românești, având ca preocupare fundamentală scoaterea în evidență a rolului Aradului în realizarea Unirii din 1918. A publicat 26 volume și peste 250 articole și studii, cursuri universitare, scrise în urma unor aprofundate cercetări referitoare la istoria Aradului.

Născut la 8 noiembrie 1930, Alexandru Roz, a urmat studiile universitare la Facultatea de Istorie a Universității Babeș-Bolyai din Cluj (1950-1954), unde și-a susținut și teza de doctorat (1987). A fost profesor în învățământul preuniversitar, director al Liceului *Moise Nicoară* din Arad, inspector general adjunct la Inspectoratul Școlar al Județului Arad și lector la Institutul Politehnic din Timișoara, Facultatea de Subingineri (1974-1977). În 1990, a făcut parte din grupul de fondatori ai Universității de Vest *Vasile Goldiș* din Arad, activând la Facultatea de Științe Umanist-Creștine, în calitate de cadru didactic (1994-2008) și decan (1994-2003). A fost cancelar general, membru al Senatului și Consiliului Director al Universității de Vest *Vasile Goldiș*, redactor șef la *Studia Universitatis* și *Tribuna Universității* și director al revistei *Jurnal Studentesc*.

În semn de apreciere a muncii sale, a fost distins în mai multe rânduri cu gradații de merit în învățământul preuniversitar, diplome și medalii ale universității unde a lucrat și a instituțiilor de cultură din Arad. De asemenea Senatul Universității de Vest *Vasile Goldiș*, din Arad, a aplicat, în curtea interioară a Facultății de Științe Umanist-Creștine, o placă memorială din marmură albă, pe care a fost incizat textul: *IN MEMORIAM / ROZ ALEXANDRU / PROFESOR UNIVERSITAR DOCTOR / UNIVERSITATEA DE VEST / "VASILE GOLDIȘ" / DIN ARAD / MEMBRU FONDATOR / 1930 – 2008*. Dezvelirea și sfințirea plăcii comemorative, s-a făcut în prezența PS Timotei Sevcicu – episcopul Aradului, Aurel Ardelean - rectorul Universității de Vest *Vasile Goldiș* din Arad, cadre didactice universitare, studenți.

Prof. Univ. dr. Alexandru Roz

Ioan Slavici (1848-1925)

Ioan Slavici este unul din pilonii pe care s-a construit literatura română modernă. Arădenii, al cărui fiu este, îl omagiază și îi păstrează vie memoria, numele său fiind eternizat nu doar prin manifestări științifice, publicații de studii și cercetări științifice sau reeditări ale operelor sale. El rămâne în amintire pentru eternitate și prin înființarea unor societăți și asociații culturale care-i poartă numele, ridicarea unor monumente publice și plăci memoriale, denumirea unor instituții și alte forme. Enumerându-le, și (eventual) comparându-le cu alte nume, se poate constata, că Ioan Slavici, este personalitatea care, în județul Arad, se bucură de cea mai mare prețuire, fiind cunoscută și apreciată cvasi-unanim.

Casa unde a locuit elevul Ioan Slavici (1860 - 1865)

Elev fiind, Ioan Slavici a stat șase ani în Arad (1860-1865), locuind în gazdă la două familii. După mărturisirile scriitorului¹⁶ prima dată, a locuit de unul singur în cartierul evreesc (Drăgășani) la o șvăboaică, soția unui pantofar maghiar chefliu, care lucra cu zece calfe, mai mult pentru târg. Acolo și-a făcut și mulți prieteni (Slavici, Amintiri, 1967, p 205-206). În 17 ianuarie 1998, cu prilejul aniversării a 150 de ani dela nașterea sa, pe casa din Piața Sârbească - colț cu strada Hunedoara, identificată ca fiind imobilul unde scriitorul a locuit ca elev, s-a aplicat o placă din marmură al cărui text incizat, menționa acest lucru. După câțiva ani, placa a fost demontată, fiind în prezent dispărută.

Julianna Szilvay (1936 – 1997)

Julianna Szilvay (1936 - 1997) s-a născut și a locuit în casa părinților din Arad, strada Cuza Vodă nr. 5. După absolvirea Școlii Medii nr 3 din Arad (în prezent Colegiul Național *Csiky Gergely*) și a Facultății de Filologie - Istorie din Cluj - Napoca, specialitatea Limba maghiară-Pedagogie, a lucrat cu foarte bune rezultate la catedră, în învățământul general și liceal din Arad și Pecica. S-a remarcat prin buna sa pregătire profesională, tactul pedagogic și atașamentul deosebit față de școală. Drept urmare, timp de aproape un deceniu (1974-1983) a ocupat funcția de Inspector general adjunct, la Inspectoratul Școlar Județean, ocupându-se în special de grădinițe. A fost căsătorită cu ziaristul arădean Oroszhegy Carol, fotbalist la Clubul Sportiv *Vagonul*, împreună având o fată, în prezent profesoară de Geografie la Târgu Mureș

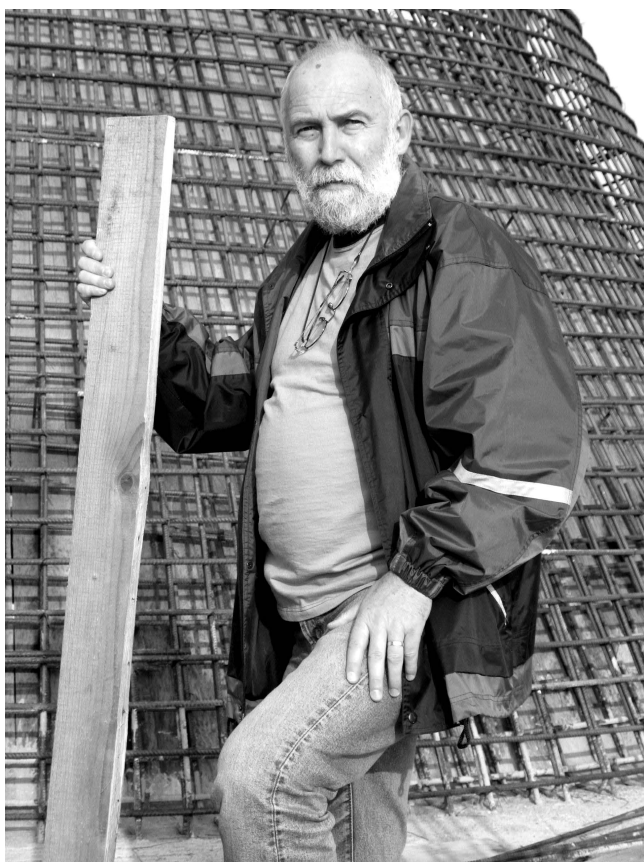
Ștefan Șandor

Ștefan Șandor, născut la 20 august 1951, în Arad, pe strada Minervei nr 6, este una din personalitățile remarcabile ale Aradului. Arhitect diplomat, absolvent al Facultății de Arhitectură din Timișoara (1970-1975), membru

¹⁶ *Am fost dat în gazdă la un fel de prietenă a mamei, o șvăboaică tânără și frumoasă care era măritată după un pantofar maghiar, cam chefliu, care lucra cu vreo zece calfe, mai ales pentru târg. Neavând copii, gazda mă răsfeța și mă ținea fără de plată, numai din curată dragoste. Tot din dragoste curată îi dădeau însă și părinții mei un butoi de vin, un porc gras, o puțină de brânză, alta de lictar, un sac de fasole, unul de linte și ce se mai nimerea. Vinerile, când era zi de târg mai primeau apoi regulat câte o mare pâine coaptă la noi acasă și prăjituri pentru ziua de duminică.... Cât am stat la Arad, Avram sau unul dintre ai lui îmi aducea merindea și cea mai cunoscută parte a orașului îmi era mahalaua evreiască, unde în curând am ajuns să am și prieteni (Slavici, Amintiri, 1967, p. 2016)*

al Ordinului Arhitecților din România, Uniunea Națională a Restauratorilor (UNRM), Asociația de Ocrotire a Monumentelor din Transilvania *Kelemen Lajos*. Este distins Ordinul *Sanctus Stephanus Magnus* din partea Patriarhiei Ortodoxe Române, pentru Biserica Mănăstirii din Gai. În 1992, împreună cu arh. Șerban Gubovici și colectivul format din sing. Liviu Hanțu, tehn. Adrian Pătrașcu, au înființat Biroul de Arhitectură *SC Renovațio Nova SRL* cu specific de proiectare generală în arhitectură și lucrări de conservare-restaurare a clădirilor cu valoare de patrimoniu. A realizat studii de monumente, de mare valoare istorică sau de arhitectură, cu propuneri de conservare și restaurare cum sunt: Ansamblul *Casa Hirschl-Teatrul Vechi Arad* (1992-1995), Hotelurile *Aradul și Crucea albă* (1994 -1999); Catedrala Ortodoxe Române din Caransebeș (1995-2004); Biserica din Ostrov (Jud. Hunedoara, 1992); Biserica din lemn (Leșnic-Hunedoara, 1994), Biserica Mănăstirii Ortodoxe Sârbe de la Bezdin (1994), Mănăstirea Hodoș-Bodrog (1996) și altele

Alte activități au avut ca finalizare realizarea conceptului *Hist Urban* pentru reabilitare, reamplasarea Monumentului Sfintei Treimi în fața Teatrului de Stat (2004) și Aradul Nou (2007). De asemenea, Ștefan Șandor este autorul proiectelor Bisericilor Șega II – UTA (1993), Micălaca Zona 5 (1995), Lupești –Vărădia de Mureș (1995), Curtici (1995), a Căminului pentru persoanele cu handicap Crucea Malteză (Dorobanți 1994-1995); Corpului stăreției Mănăstirii din Gai; Extinderea Bisericii Ortodoxe Române din Strada 6 Vânători, (Arad, 1999); Bisericii Sfântul Ie-

Ștefan Șandor (2005)

rarh Nicolae–Brețcu (Covasna 1999); Consolidarea Turnului Medieval, *Cula Ciacova* 1999) și altele (Truță, Arad, 2012)

Fără a avea performanțe deosebite, a fost pasionat de sporturile nautice contribuind la consacrarea olimpică a canotajului arădean. Ca membru în Comitetul Federației Române de canotaj, președinte al Comisiei Județene și arbitru, Ștefan Șandor s-a remarcat prin eforturi consecvente de a amenaja pe Mureș o pistă regulamentară de canotaj și dotarea cluburilor de profil cu echipamente, ocupând un loc de cinste în dezvoltarea acestui sport cu mari și frumoase tradiții la Arad (Bitang, col. Arad, 2012, p.203).

Familia Tabacovici

La începutul secolului al XIX-lea, Eftimie Tabacovici, era un prosper negustor de lemne din Tyukovetz, cartier central al Aradului, lângă Mureș, delimitat azi de străzile Gheorghe Lazăr, Bulevardul Revoluției și Palatul administrativ. Fiul său, Iovan (Jovan) a devenit frizer – tămăduitor, recunoscut pentru tratamentele unor afecțiuni, aplicate prin metodele medicinei populare. Stabilindu-și locuința în cartierul Sarkad (Drăgășani), strada Pescarilor, nr. 40, împreună cu soția Eufrosina, au adus pe lume opt copii – cinci băieți și trei fete, cărora au reușit să le dea o educație aleasă. Băieții au absolvit studiile superioare în diferite domenii: Alexandru (Aleksandar) și Emil (Milan) – arhitectura, Jovan – medicina, Dura – dreptul iar Dușan – Școala Superioară de Comerț.

Cel mai înzestrat dintre toți a fost **Aleksandar (Alexandru) Tabacovici** (1856-1880), care beneficiind de o bursă *Matica srpska*, cea mai veche instituție de știință și cultură a poporului sârb, a urmat studiile superioare de arhitectură din Viena, având și preocupări din domeniul artelor plastice și ale literaturii. Deși s-a stins din viață la vârsta de 34 ani (1880), realizările sale sunt numeroase fiind păstrate în arhiva familiei: proiectul unui palat renaștantist, a reședinței Mitropoliei sârbe din Sremski Karlovci, numeroase picturi, printre care, tabloul în ulei *Samson și Dalila*, două piese de teatru și o nuvelă rămasă în manuscris (Purza, Timișoara, 2010, p. 90).

Milan (Emil) Tabacovici (1860 – 1946), a urmat școala confesională de pe lângă Biserica Sârbească din cartierul Sarkad (Drăgășani) iar după încheierea claselor de liceu a lucrat pe șantierul de construcții al cazărmilor militare austro-ungare de la Busovaca (Bosnia) și în biroul de proiectare al arhitectului Edmund Pech. Absolvind Secția de arhitectură a Facultății Tehnice din Bu-

dapesta (1888), cu o bursă a Camerei de Comerț și Industrie din Arad, a călătorit timp de doi ani pentru documentare, în marile orașe din Germania, Italia, Franța. Reîntors în Arad (1904), a lucrat ca proiectant - antreprenor și profesor de desen tehnic la Școala de Arte și Meserii, la scurt timp fiind ales președinte al Uniunii Arhitecților din Arad și consilier municipal în mai multe mandate. Meritorie este și preocuparea lui pentru *sportul minții* fiind unul din fondatorii Clubului de Șah arădean.

Timp de patru decenii, Milan Tabakovici, a fost un marcant reprezentant al comunității sârbe din Arad, ca enoriaș al Bisericii Sfinții Petru și Pavel și membru al Comitetului parohial. Împreună cu fiul său George (Dorde) Tabakovic, în 1927, a realizat schița unei capele-monument, un memorial pentru cei 4317 civili sârbi care au pierit în lagărul de concentrare din Cetatea Aradului în timpul Primului Război Mondial.

Milan Tabakovici

În 1930, Milan Tabakovici a părăsit orașul natal, emigrând în Yugoslavia, la Novi-Sad, unde a locuit împreună cu întreaga familie, până la vârsta de 86 ani, fiind înmormântat în cimitirul Almasko Groblje din localitate.

Opera sa arhitecturală este imensă. Timp de cinci decenii, a proiectat și construit clădiri cu destinații diverse și pe o largă arie geografică, dintre care cele mai multe se găsesc în Arad: Palatul Sârbesc, Palatul Neuman (1891), Palatul Cenad, Colegiul Economic, Palatul Societății Agricole, Cazarma Unității de Cavalerie (Calea Victoriei), Ansamblul arhitectural pentru Biserica Romano-Catolică, Teatrul de Vară,

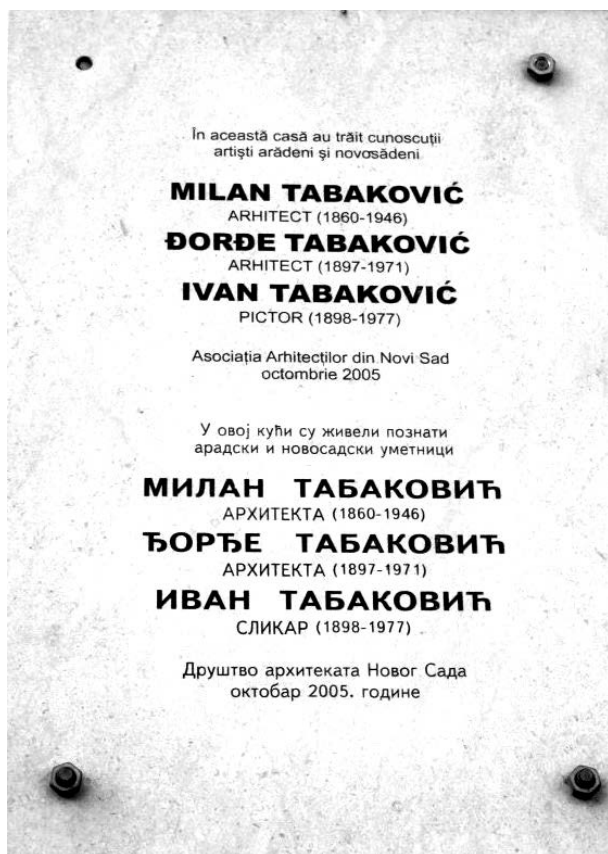
Școala Confesională de Fete, Clădirea Palatului *Tribuna*, Casa Rosenberg, Internatul școlii de învățători din Arad, Loja zidarilor liberi, etc. (Purza, Timișoara, 2010, p. 92).

Din cei cinci copii ai săi, cel mai mare, **Dorde (George) Tabakovici** (1897-1971), după absolvirea studiilor de arhitectură la Budapesta și Belgrad, a lucrat la Paris, apoi în Arad împreună cu tatăl său, până în 1927, când a plecat la Novi-Sad. A fost un excelent ilustrator de carte, scenograf al spectacolelor de

teatru, profesor de portretistică la Școala Pedagogică Sauperioară din Novi Sad, membru fondator al Uniunii Artiștilor din Voivodina fiind apreciat drept unul din arhitecții moderniști de frunte ai Serbiei. A murit la Novi-Sad, în 1971.

Ivan Tabacovici (1898-1977), mezinul familiei lui Milan a studiat pictura la Budapesta, Zagreb și Munchen, fiind socotit azi, unul din cei mai importanți pictori sârbi ai secolului XX. A fost profesor la Academia de Artă din Beograd unde a condus Secția de Ceramică. În semn de recunoaștere a activității sale artistice, în 1974, a fost ales membru al Academiei Sârbe de Științe și Arte, după moartea lui, fiind instituit premiul *Ivan Tabacovic* (Purza, Timișoara, 2010 p. 90-95).

Pentru cinstirea memoriei arhitectului Milan Tabakovic și a fiilor săi: arhitectul Dorde Tabakovici și pictorul Ivan Tabakovici, Societatea Arhitecților din Novi Sad (Serbia) a fixat în 2005, o placa comemorativă din marmură albă, pe fațada casei din Piața Catedralei nr. 10 (colț cu strada Ecaterina Teodoroiu) în care a trăit această prestigioasă familie arădeană. Ea atrage atenția prin textul înscris în limba română și sârbă că: *În această casă au trăit cunoscuții / artiști arădeni și novosădeni / Milan Tabacovici / arhitect / Dorde Tabacovici / arhitect / Ivan Tabacovici / pictor. У овој кући су живели познати / арадски и новосадски уметници / МИЛАН ТАБАКОВИЋ / АРХИТЕКТА (1860-1946) / ЂОРЂЕ ТАБАКОВИЋ / АРХИТЕКТА (1897-1971) / ИВАН ТАБАКОВИЋ / СЛИКАР (1898-1977) / Друштво архитектата Новог Сада / октобар 2005. године.*

Placa memorială Familia Tabacovici

Ana Tamaș (Raicu)

Sportivă cu înalte calități, cu domiciliul pe strada Emil Gârleanu, Tamaș (Raicu) Ana (1939 - 1992) a fost multiplă campioană națională și medaliată la regate de canotaj, a reprezentat timp de un deceniu canotajul național feminin la probele de 4+1 rame, 4+1 vâsle, 8+1 rame, obținând titlul de Maestră Emerită a Sportului. După 1969, părăsind România, a activat în domeniul canotajului, în Irlanda și SUA (Bitang, col. 2012, p. 202).

Ștefan Tenețchi

Stabilit la Arad, ca simplu chiriaș, în anul 1748, tânărul Ștefan Tenețchi, un pictor iconar deja format, și-a cumpărat după puțin timp, o casă în care și-a întemeiat familia. Prin studiile de la Kiev și Academia de Pictură de la Viena, alături de simțul său artistic deosebit pentru culoare și modelare, a devenit, în scurt timp, un reprezentant de frunte al expresiei baroce. Arta sa bisericească, realizată timp de cinci decenii în centre bănățene importante, Podgoria Aradului și Munții Apuseni, i-a adus suprema împlinire, bunăstare și prestigiu, astăzi fiind considerat primul și cel mai reprezentativ pictor al Banatului acelor vremuri.

Opera lui, este rezultatul folosirii, în pictura eccleziastică de rit răsăritean, pe lângă elementele tradiționale, o deschidere spre arta apuseană, pe care a asimilat-o și adaptat-o la canoanele erminiilor bizantine. Ea poartă, de fapt, amprenta tuturor caracteristicilor artei de tranziție de la arta tradițională bizantină, la cea barocă. Modul de tratare al volumelor, modelul rafinat al chipurilor, cărora le dă expresie, atmosfera de lirism a peisajelor de fundal, se constituie într-o formulă stilistică.

Ștefan Tenețchi

Florin Nicolae Truț

Florin Nicolae Truț (n. 13 martie 1966, Bucium, județul Sălaj) este absolvent al Facultății de Drept din cadrul Universității de Vest *Vasile Goldiș* din Arad, licențiat în Academia de Poliție *Alexandru Ioan Cuza* din București. Și-a început cariera profesională în 1993 ca ziarist la publicația locală *Adevărul*, remarcându-se prin curajoase și pertinente anchete juridice. A continuat activitatea jurnalistică punând bazele postului local de televiziune *West TV* ca Director de Programe (2006-2008), apoi ca Director Editor la ziarul național *Măsura*, o publicație săptămânală de informații, comentarii și atitudine.

În urma unui dificil examen susținut în 2010, activează în prezent ca avocat membru al Uniunii Naționale a Barourilor din România.

A călătorit mult atât în țară cât și peste hotare, urmate de reportaje, interviuri și articole despre locurile vizitate (Șimăndan, Arad,, 2010. p. 395.

În anul electoral 2016, dând curs unui grup de susținători, și-a înscris candidatura, pentru funcția de primar al Aradului, dar s-a retras în semn de protest față de menținerea prevederii legale privind organizarea alegerilor locale într-un singur tur de scrutin. Amplul său program civic cuprindea extinderea în municipiu a suprafețelor verzi, dezvoltarea locurilor de joacă pentru copii, a spațiilor de recreere, fluidizarea circulației orașului și altele, idei care au fost preluate ulterior de administrația locală, prin proiecte care se derulează în prezent.

Locuiește în cartierul Drăgășani, este căsătorit având o fiică Diana – Nicoleta, consilier juridic la o importantă insituție arădeană

Avocatul Florin Nicolae Truț

Mircea Tudose

Fotbalist la ITA (mijlocas), Mircea Tudose, s-a născut în 6 august 1927 la Arad. A intrat în mișcarea sportivă la Oradea, de unde s-a transferat la *Gloria CFR* Galați apoi la CFR Timișoara de unde în 1946 a venit la Arad. A fost selecționat în echipa națională de juniori, jucând într-un singur meci cu selecționata Italiei. A fost angajat ca funcționar al Intreprinderii Textile din Arad, locuind pe strada Minervei nr. 9 (Arad, Almanah Sportiv, 1947, p 20; Țiganu, 2009, p.137).

Ferenc Tusz

Recunoscut ca un desăvârșit specialist în domeniul sudurii prof. dr. Tusz Ferenc (n. Arad, 15. nov. 1940), a locuit aproape trei decenii pe strada Badea Cârțan, nr. 49. Inginer electromecanic, eminent absolvent al reputei instituții de învățământ tehnic din Timișoara, cadru didactic universitar cu doctorat în inginerie industrială, autor a zece volume de specialitate, cu 2 invenții și 30 inovații, dr. Tusz Francisc, este exemplul unui om cu pricepere și rezultate onorabile în specialitatea lui. A îndeplinit funcții cu înalte responsabilități profesionale politice și social – culturale: Șef al secției de Sudură la Uzinele de Vagoane (1972-1993), președinte al filialei arădene a Asociației Sudurilor din România, președinte al Centrului de Dezvoltare a Intreprinderilor Mici și Mijlocii din Arad, consilier municipal din partea UDMR (1992-2004), subprefect al județului Arad și altele, atribuții pe care le-a îndeplinit în neodihnă, cu răbdare și stăruință de fier.

În toată această perioadă și-a făcut timp pentru continuarea unei vechi pasiuni, dezvoltate în anii tinereții pentru sporturile nautice prin câștigarea unui titlu național la probele de canotaj. A continuat ca arbitru la competițiile de polo pe apă și ca cel mai longeviv (trei decenii) președinte al Asociației Județene de Natație.

Familia Ernest și Cornelia Vadasz

Familia de profesori, Ernest și Maria Vadasz cu domiciliul pe Malul Mureșului nr. 2 a marcat benefic mișcarea sportivă arădeană timp de peste cinci decenii.

Viitorul polisportiv Ernest Vadasz (n. Arad, 1952), după o scurtă carieră de fotbalist la UTA, încheiată în 1949 printr-o accidentare în tabăra de juniori de la Bistrița s-a înscris și urmat Institutul de Cultură Fizică (ICF) din București, unde s-a specializat în jocurile de baschet și handbal, După absolvire a devenit, asistentul profesorului Leon Teodorescu. Revenit la Arad, s-a încadrat ca profesor la Liceul Mixt Maghiar nr. 3 (azi Colegiul Național *Csiky Gergely*), unde a activat timp de 44 de ani, parcurgând toate gradele profesionale. Nu a renunțat însă la prima sa pasiune, fotbalul, secundându-l în sezonul 1974-1975 pe Liviu Coman antrenorul UTA-ei, ca preparator fizic al jucătorilor, continuând activitatea în aceeași postură și ca jucător în tenisul de câmp. I-a fost benefică și plecarea în Maroc, unde timp de patru ani (1975-1979) a lucrat ca asistent universitar.

Soția, Vadasz Cornelia (n. Arad, 1939), în urma absolvirii studiilor la Timișoara, a lucrat ca profesor de educație fizică și sport la Școlile Generale nr. 2 și 5 din Arad. Nepoată a dr. Ștefan Anghel, fost primar al Aradului (1926 – 1927), după zece ani de balet, la vârsta de 14 ani a început sub conducerea antrenorilor Geza Weiner și Barbara Vass, să practice gimnastica pe aparate. Eforturile au fost răsplătite prin selecționarea în Lotul național (1956), unde a activat timp de 4 ani, fiind nevoită, în urma unei accidentări, să abandoneze sportul de performanță (R. Romanescu, 2019, p. 175 - 183).

Pavel Vesa (1955 - 2013)

Prin activitatea profesională și preocupările de istorie preotul dr. Pavel Vesa (n. Dieci, 23 aprilie 1955 – d. 26 decembrie 2013), face parte din gruparea ilustră de arădeni, care au lăsat o moștenire impresionantă, realizată cu trudă și pricepere. Aceasta a fost scrisă în 21 cărți tipărite în prestigioase edituri, sute de articole în publicații din întreaga țară, comunicări științifice prezentate în

Preotul dr. Pavel Vesa

întruniri ale elitei istoricilor, alături de o bogată activitate bisericească și didactică. A fost preot în mai multe parohii, bibliotecar al Episcopiei, profesor de religie, dar înainte de toate a fost un istoric de mare forță. Vorbind frumos și convingător, era un om ascultat iar cuvântul său respectat. În tot ce a făcut nu a ezitat să atace subiecte sensibile sau controversate în istoriografia ecleziastică dar și chestiuni asupra cărora unii istorici au avansat ipoteze fără să fie elucidate. Demersurile sale științifice se remarcă prin temeinicia, finețea și perspectiva interdisciplinară, care se sprijină pe detalii convingătoare și argumente solide, formulate în urma unei ample documentări, bine stăpânite și sistematizate.

În ultimii ani ai vieții a locuit pe strada Tribunalul Axente nr 33, o casă veche restaurată cu bun gust, corespunzător principiilor sale ferme de ocrotire a patrimoniului cultural. Nu a reușit să-și împlinească gândurile. isprăvindu-și opera prea devreme. În scurta sa carieră a muncit mult, cu pasiune și devotament, deseori cu mari sacrificii personale, dar întotdeauna cu responsabilitate.

dr. Sandor Weiss (1847 - ?)

Medicul chirurg Weiss Sandor, s-a născut în 1847 la Kecskemet (Ungaria), unde la Colegiul Cultului Reformat a urmat clasele primare și gimnaziale. După absolvirea Facultății de Medicină din Budapesta (1872) s-a specializat în chirurgie la Munchen. Chemat la Arad, în timpul epidemiei de holeră, a ocupat funcția de medic șef al Spitalului de Boli Contagioase. După stingerea moliemei, în 1874 a plecat la Viena, unde și-a continuat specializarea în domeniul chirurgiei și ginecologiei. A mai efectuat stagii de pregătire la Budapesta, Praga, Drezda, după 1876 desăvârșindu-și cunoștințele în Franța, Anglia și Scoția. Reîntors la Arad a lucrat ca medic șef, chirurg și ginecolog la Spitalul privat dr. Daranyi Janos (str. Sava Tekelija) și la Spitalul Evreesc (str. Ghica Vodă). În urma lui alături de numeroase studii de anatomie comparată publicate în revistele de specialitate din Budapesta și Berlin, a rămas amintirea unui medic arădean de excepție (Dumnici, Arad, 2017, p. 27).

Iosif Wolf

Absolvent al Facultății de Chimie din cadrul Universității clujene, in-

Iosif Wolf

ginerul Iosif Wolf (1932 – 2018), după un stagiu în specialitate la Uzinele Textile, și profesor la Grupul Școlar de Arte și Meserii *Spiru Haret* (UCECOM), și-a desăvârșit cariera profesională, în conducerea Laboratorului de Analize Chimice al Fabricii de Zahăr. A locuit succesiv în cartierul Drăgășani, pe strazile: M. Kogălniceanu, Mărgăritar nr. 15-17, Badea Cârțan de unde s-a mutat în Micălaca. A fost un pasionat al turismului montan, ca membru activ al îndrăgitei grupări de dru-

meții locale: *Veniți cu Noi*.

Elisabeta Agneta (Wolf) Zaiț

Elisabeta Zaiț

Fiica cunoscutului inginer Iosif Wolf, șeful Laboratorului de la Fabrica de Zahăr, Elisabeta Agneta (Wolf) Zaiț (n. Arad, 13 octombrie, 1961), cu domiciliul pe strada Mărgăritar nr. 15 – 17, după absolvirea școlilor gimnaziale și liceale în Arad, a urmat Facultatea de Ziaristică din București. A lucrat ca redactor la ziarele locale: *Voros Lobogo*, *Jelen*, *Curierul Aradului*, *Reporter în Arad*, *Observator arădean și Transilvania jurnal*, iar sporadic cu publicații din Ungaria. În 1977, la vârsta de 16 ani, a publicat primele creații literare, versuri, proză scurtă, reportaje, la început în cotidienele de expresie maghiară, apoi în volumele de antologie *Aradul literar*, *Onarckep* (Arad), *Bibliotjhek Deutschsprachiger Gedichte* (Germania, volumele X și XII). Ca bibliotecar la Liceul Adam Muller Guttembrunn (1998-2010), a contribuit la redactarea monografiei școlii. În prezent, lucrează la o carte pentru copii, comandată de editura Verlagshaus Schlosser din Germania.

Bibliografie:

- ****Anuar școlar 1936-1937, Școala primară no. 10, Arad, 1937.*
- ****Arad, monografia orașului, Arad, 1999.*
- ****Aradul, permanență în istoria patriei, Arad, 1978.*
- ****Arhivele Naționale Arad, Fonduri: Primăria Municipiului Arad (PMA), Acte administrative, 1925-1930 și 1931-1934; Intreprinderea pentru Industrializarea Sfeclei de Zahăr SA; Intreprinderea Textilă Teba; Inspectoratul Industrial Arad.*
- ****Cartea Aradului, ghid practic, Arad, 1991.*
- ****Casa de Ajutor Reciproc a Pensionarilor, Arad, Statut, 2012.*
- ****Harta comercială și turistică a orașului Arad. Ghidul străzilor, Timișoara, 1995.*
- ****Hotărârea nr. 273 din 28 octombrie 2010, privind actualizarea nomenclatorului stradal al municipiului Arad.*
- ****Localitățile județului Arad, Arad, 1972*
- ****Școala Profesională UCECOM 1953-1967, Inspectoratul Regional al Municipiului, Inspectoratul școlar Județean*
- ****Expresul CFR 120, Monografie, București, 2016.*
- ****Ghid de orientare școlară și profesională a elevilor din județul Arad, Arad, 1978.*
- ****Istoria evreimii arădene, 1996.*
- ****Migrația înspre spațiul dunărean. Colonizarea germanilor în secolul al XVIII-lea și urmările ei, Ulm, 2012.*
- ****Ministerul Culturii și Cultelor, Lista Monumentelor Istorice, București, 2004.*
- ****Monografia Centrului Școlar Arad. A 85-a aniversare, Arad 2007 (manuscris).*
- ****Monografia învățământului preuniversitar al cooperăției meșteșugărești, București, 2003.* ****Statutul Asociației Expresul CFR, 2017.*
- ****Studia Iudaica Aradensis, Arad, 2017-2018.*
- Agoston G. Habsburg and ottomans: defense, militay, change and shifts in power, The Turkish Studies Association Bulletin 22.*
- Ando Andrei, Ozarchevici Mihaela, Panoramă mediatică. Administrație și guvernare corporativă în Arad, la 100 de ani de la Marea unire, Volumul II, Arad 2019.*

Ando Andrei, Ozarchevici Mihaela, Oțoiu Andreea, Grădinaru Teofil, Generațiile administrației de tranziție, Arad, 2017.

Anghel Emil, *Sucesiunea târgurilor ca element structural definitoriu al Orașului Arad*, în ziarul *Adevărul*, 21-23 nov. 1994.

Arădan Constantin, Prezența comunității evreiești în istoria comunei Șiria, în UVVG Centrul de Studii Iudaice, Studia Iudaica Aradensis Arad VI / 2018.

Barbu Mircea, *O problemă controversată: Cetatea de pământ de la Arad – Vladimirescu (Glogovăț), sec. X – XI*, în revista *Aradul Cultural*, Arad, decembrie 1998 și 2000.

Barbură Anca, *Casa cu lacăt, o amintire a breslelor meșteșugărești arădene*, în ziarul *Glasul Aradului*, 19 februarie, 2008.

Băițoiu Anca, *Aspecte ale vieții social-economice din orașul Arad, surprinse de conscripția dicală pe anul financiar 1833-1834*, în vol. Andrei Caciara, coord. *Realități istorice din vestul și nord-vestul Transilvaniei. Studii și documente*, Arad 2006.

Bitang Viorel, Păltineanu Vasile, Țiganu Tiberiu, *35 de ani împreună cu CSM Arad*, Arad, 2008. Bitang Viorel coord. *Tenisul de masă arădean, trecut, prezent, perspective*, Arad, 2010.

Bitang Viorel, Țiganu Tiberiu, Păltineanu Vasile, *O istorie ilustrată a canotajului arădean*, Arad, 2012.

Bogdan Ion, Simon I Ștefan, *Almanah sportiv 1947. Oglindind viața sportivă din Arad*, Arad, 1947. Bugarski Stevan, *Familia Tekelija și Aradul. Sava Tekelija și arădenii*, în volumul *Aradul de-a lungul timpului, 13*, Timișoara, 2012. Bugarski Stevan, *Sava Tekelija*, Timișoara 2011.

Bugarski Stevan, Stepanov Ljubomir, Bisericile și mănăstirile sârbilor din Romania, Timișoara, 2010.

Bulboacă Sorin, *Comitatul Arad, în veacul al XIV-lea*, în volumul, Sinaci Doru, Arbonie Emil, *Administrație românească arădeană, Studii și comunicări din Banat – Crișana, volumul V*, Arad, 2012.

Bulboacă Sorin, Sinaci Doru, coord., *Dicționarul istoric al localităților din județul Arad, volumul I Orașe*, Arad, 2019.

Caciara Andrei, *Câteva informații privind industria orașului Arad în perioada 1878-1900*, în MJA, *Ziridava VI*, Arad, 1976.

Cațavei Victor, *Premiere industriale arădene pe plan național 1918-1978*, în MJA *Ziridava XII*, Arad, 1980.

Căpățână D., *Cercetări arheologice la Hălmașiu și Vârfurile (Jud. Arad)* RMM-MIA 2.

Cerna Ilie, *Asociația Liga Județeană a Pensionarilor Arad*, Arad, 2010.

- Cerovici Ljubivoje, *Sârbii din Arad*, Novi Sad-Arad, 2007.
- Cerovici Ljubivoje, *Un arădean Sava Tekelija, cel mai mare mecena din istoria modernă a poporului sârb*, în CMA, *Identitate Alteritate. Multiculturalitate*, Arad, 2001.
- Cerovic Liubivoje, *Sârbii din Arad și revoluția de la 1848 – 1849*, în CMA, *Colecția Minorități*, 7, *Multiculturalism și identitate etnică în Europa*, Arad, 2006.
- Cernovodeanu Paul, Binder Paul, *Cavalerii apocalipsului*, București, 1993.
- Cherata Lucian, *Istoria țiganilor*, București.
- Colta Elena, *Cultura tradițională sârbă din județul Arad azi o marcă identitară*, în *Aradul de-a lungul timpului II*, Timișoara, 2010.
- Colta Elena, *Lecturile inteligenților sârbe arădene la sfârșitul secolului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în CMA, *Identitate. Alteritate. Multiculturalitate*, Arad, 2001.
- Colta Elena, *Sărbători și datini de peste an. O anchetă transfrontalieră asupra culturii tradiționale*, București, 2017.
- Costescu Eleonora, *Considerații în problema salvărdării patrimoniului de arhitectură urbană*, MJA, *Ziridava*, XII, Arad, 1980.
- Costin Ionel, *Port Arthur, povestiri și legende*, Arad, 2016.
- Cotruș Aron, *Sculptorul Romul Ladea*, în *Societatea de mâine*, Arad, 1926.
- Crainic Dorin Paul, *Considerații istorico-arhitecturale, privind Aradul secolelor XII-XIV*, în MJA, *Ziridava XIV*, Arad, 1982.
- Crainic Paul-Dorin, *Propuneri de reintegrare în viața social economică a centrului vechi din Arad*, în MJA, *Ziridava*, XIV, Arad, 1982.
- Dascăl Natalia, *Evoluția urbanistică a municipiului Arad în perioada 1918-1938, reprezentată în colecția Muzeului Județean Arad*, în *Ziridava XIII*, Arad, 1981.
- Deanak Dușan, *Datina umblatului cu koleda la sârbii Mureșeni*, în volumul, Sinaci Doru, Arbonie Emil, *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări din Banat – Crișana*, volumul V, Arad, 2012.
- Decei Aurel, *Istoria Imperiului Otoman, până la 1656*, București, 1978.
- Decei Aurel, *Orașul și județul Arad, în sursele istorice turcești*, în *Aradul cultural*, Arad, 2000. Demșea Dan, *Harta de carte funduară a orașului Arad (1855 – 1858)*, în volumul, Sinaci Doru, Arbonie Emil, *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări*, volumul I, Arad, 2010. Demșea Dan, *O tălmăcire critică a încercării din anii 1890 – 1892, de amplasare a Orodului medieval, pe locul actual al municipiului Arad în monografia lui Marki Sandor (1892)*, în volumul, Sinaci Doru, Arbonie Emil, *Administrație Românească Arădeană, Studii și Comunicări din Banat-Crișana*, volumul X, Arad, 2015.

- Demșea Dan, *Contribuția populației evreești la dezvoltarea multilaterală a Aradului (secolele XVIII-XIX)*, în *Studia Iudaica aradensis*, Arad VI / 2018.
- Demșea Dan, *Informația istorică oferită de Registrul de stare civilă de pe lângă Biserica ortodoxă cu hramul Sfinții Petru și Pavel, din Arad-Centru*, în volumul *Aradul de-a lungul timpului*, 3, Timișoara 2002.
- Demșea Dan, *Casa cu lacăt*, Ziarul *Adevărul*, 4 martie, 2006.
- Demșea Dan, Zănescu Alexandru, *Morile plutitoare de pe Mureș în sectorul județului Arad*, în MBT, *Tibiscus*, Timișoara, 1972.
- Dorner Egon, *Cu privire la ruinele unei biserici de lângă Arad din feudalismul timpuriu*, în MJA, *Ziridava I*, Arad, 1967.
- Dorner Egon, *Urme ale culturii materiale dacice pe teritoriul arădan*, Arad, 1968.
- Dumnici Alexandru, *Istoria medicinei evreești*, Arad, 2017.
- Feneșan Cristina, *Cultura otomană a vilayetului Timișoara 15652 -1716*, Timișoara, 2004. Gheorghiu T. Octavian, *Locuirea tradițională rurală din zona Banat-Crișana*, Timișoara, 2008. Gheorghiu Octavian Teodor, *Mici orașe/mari sate din sud-vestul României, București*, 2017.
- Gluck Eugen, *Câteva considerații preliminare privind lucrarea Deliberatio (sec. al XI-lea)*, în *Ziridava X*, Arad, 1978.
- Gluck Eugen, *Contribuții cu privire la originea toponimului Arad*, în *Complexul Muzeal Arad, Ziridava, XXII*, Arad, 2000.
- Gluck Eugen, *Industria arădeană între 1848-1894*, în MJA, *Ziridava IX*, Arad, 1978.
- Gluck Eugen, *Comunitățile Israelite arădane în perioada anilor 1849-1918*, în CMA, *Identitate. Alteritate. Multiculturalitate, Minorități 3*, Arad 2001.
- Gluck Eugen, *Zona Aradului în cartografia europeană a secolelor XII – XVII, în revista Aradul cultural*, Arad, 2000.
- Gluck Eugen, Roz Alexandru, *Aradul muncitoresc*, București, 1982.
- Gluck Eugen, Roz Alexandru, *Din istoria mișcării muncitorești, Documente arădene, 1821 – 1918*, Timișoara, 1981.
- Gluck E., Roz Al., Toacsen M. Arad. *Ghid turistic*, București, 1974.
- Grec Marius Ioan, *Comunitatea arădeană și atitudinea față de holocaust (1940-1944)*, Arad, 2015. Grisellini Francesco, *Istoria Banatului Timișan*, București, 1926.
- Grisellini Francesco, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, Timișoara, 1984.
- Haș Teodor, *Zidul viu*, București, 1971.
- Hațegan Ioan, *Cultură și civilizație medievală la Mureșul de Jos*, Timișoara, 2020.

- Hațegan Ioan, Kosa Alexandru, *Cronologia Banatului, III/1, Banatul între 1716-1735*, Timișoara, 2018.
- Hugel Peter, *Trei ipostaze ale văii inferioare a Mureșului de la Traian la Hadrian*, CMA, *Ziridava XXII*, Arad, 2000.
- Jireghie Virgil, *Profesorul Aurel Ardelean. O viață închinată învățământului, științei și cetății*, Arad, 2019.
- Kiraly Andras coord., *Arad halad, Fejetezek a varos tortenetebol a XIX szazad kozepetol a XX szazat elejeig*, Arad, 2016.
- Kiraly Andraș, coord., *A remeny utvesztojeben*, Arad, 2020.
- Kovach Geza, *Documente referitoare la începutul Aradului*, MJA, *Ziridava VI*, Arad, 1976.
- Kovach Geza, *Date cu privire la transportul sării pe Mureș, în secolele X-XIII*, în MJA, *Ziridava XII*, 1980.
- Lanevschi Gheorghe, *Dezvoltarea urbanistică a Aradului de la începutul secolului al XVIII-lea și până la sfârșitul secolului XX*, în volumul, *Arad, monografia orașului*, Arad, 1999.
- Lanevschi Gheorghe, *Comunitatea evreilor din Arad de la izolare la integrare. Secolele XVIII-XIX*, în CMA, colecția *Minorități (2). Modele de conviețuire în Europa Centrală și de Est*, Arad 2000. Lăzărescu Dan, *Pe urmele unei icoane de Dușan Alecsici*, în *Aradul de-a lungul timpului, II*, Timișoara, 2010.
- Marki Sandor, *Arad szabad kiralyivaros es Arad varmegye tortenete, I, II, Arad, 1892*.
- Marki Sandor, *Arad varmegye es Arad szabad kiralyi varos tortenete*, Arad, 1893.
- Mărghitan Liviu, *Banatul în lumina arheologiei*, Timișoara, 1985.
- Mărginean Florin, *Ottoman-Turkish Archaeological Research in Arad County. Turkish Strongholds in the Second Half of the 16th Century between Mureș and Crișul Alb (The Beginning of a Thematical Approach)*, în *Museum Arad, Ziridava Studia Archaeologica*, 30, Arad, 2016. Medeleanu Horia, *Aradul în secolul al XVIII-lea, pe baza conscripției străzilor din anul 1783*, în MJA, *Ziridava, XIV*, Arad, 1982.
- Medeleanu Horia, *Aradul, între mit și adevăr istoric*, Arad, 2020.
- Mesaroș Claudiu, coord. *Viața și opera Sfântului Gerard de Cenad. Studii*, Timișoara, 2016. Mîndruț Octavian, Grămescu Elena, Ardelean Aurel, *Rolul condițiilor fizico-geografice în evoluția populației și așezărilor umane din județul Arad*, în MJA, *Ziridava X*, Arad, 1978.
- Mureșan Augustin, *O variantă a stemei din 1834, a orașului Arad, reprezentată pe casa fostei vămi*, în Complexul Muzeal Arad, *Ziridava, XXIV*, Arad, 2005.

Negru Ion, *Contribuție la cunoașterea Banatului (Jurnal de călătorie din 1773 al Împăratului Iosif al II-lea)*, Timișoara 1943.

Nițu Adrian coord. *Arad. Economie și societate* volumul I și II, Cluj Napoca, 2016, volumul III, Arad, 2017, Cluj Napoca 2017.

Oprea, colectiv, *Inundațiile din 1970 și efectele lor asupra agriculturii din vestul R.S. România*, București, 1971.

Panici Bojidar, *Biserica cu hramul Sf. Nicolae a Grănicerilor Sârbi din Arad, la cumpăna secolelor XVII-XVIII*, în CMA, *Interetnicitate în Europa Centrală și de Est*, Arad, 2002.

Pascal I Ioan, *Portarii Echipei Naționale de fotbal ai României (1922-2005)*, Arad, 2008. Pădureanu Eugen, *Despre etimologia termenilor limigantes și arcaragantes*, în CMA, *Ziridava XXV/1*, Arad, 2010.

Pecican Ovidiu, *Aradul în folclor*, în *Monitorul cultural*, Arad, decembrie, 2020.

Purza Mile Predrag, *Sârbii din Arad*, în *Aradul de-a lungul timpului*, 11, Timișoara, 2010. Romanescu Radu, *120 de ani de fotbal în Arad*, Arad, 2019.

Romanescu Radu, *Atletico, primii 10 ani*, Arad, 2013.

Roz Alexandru, Kovach Geza, *Dicționarul istoric al localităților din județul Arad*, Arad, 1997.

Roz Alexandru, *Monografia Colegiului Național Moise Nicoară din Arad*, Arad, 2008.

Rusu Adrian Andrei, Hurezan George Pascu, *Cetăți medievale din județul Arad*, Arad, 1999.

Rusu Adrian Andrei, Hurezan George Pascu, *Biserici medievale din județul Arad*, Arad, 2000.

Sala Gabriel, *Studiu asupra statutului femeii, mentalităților și obiceiurilor din clanul țiganilor gabori*, în CMA, *Ziridava XXIV*, Arad, 2005

Sava Doru, *Aradul Nou – Mureșel, istoria unui cartier, povestea unei lumi*, Arad, 2012.

Slavici Ioan, *Amintiri*, București, 1967.

Stahl H. Paul, *Triburi și sate din sud-estul Europei*, București, 2000. Stepanov Liubomir, *O medalie bătută cu prilejul emigrării sârbilor din Valea Mureșului în Rusia în anul 1751*, în *Aradul de-a lungul timpului*, 3 Timișoara, 2002.

Stoia – Udrea, Ion, *Răscoala țărănească din Banat dela 1738 – 39*, Timișoara, 1945.

Șimăndan Emil, *Dicționarul presei arădene*, Arad, 2010.

Șimăndan Emil, *Dicționarul jurnaliștilor arădeni*, Arad, 2011.

Tigău Lucian Dragoș, *Romii din Banatul medieval*. Schiță istorică, Timișoara, 2021.

Toacsen Mihail, Gluck Eugen, Palcu Simion, *Meleaguri arădene. Ghid turistic*, Arad, 1972; Totoiu Ion, *Stăpânirea turcă în Banat și Crișana*, în *Studii* nr. 1, București, 1960.

Trâpcea N. Theodor, *Contribuții la istoria Aradului în perioada de stăpânire otomană*, în *MJA, Ziridava X*, Arad, 1978.

Truță Horia, *Piața Sârbească (Kelemen Ter, Piața Sfântul Sava)*, în Sinaci Doru, Arbonie Emil (coord), *Administrație românească în Arad, Culegere de studii și comunicări, volumul X*, Arad, 2015.

Truță Horia, *Teba. Țesătorie de bumbac SA*, în Sinaci Doru, Arbonie Emil (coord), *Administrație românească în Arad, Culegere de studii și comunicări, volumul XIV*, Arad 2019.

Truță Horia, *Stăpânirea otomană asupra Aradului (1551-1687)*, în *Analele Aradului, colecția Astra arădeană, Arad, Anul V* 2019.

Truță Horia, *Demșea Dan, Monumente de for public, însemne memoriale, construcții decorative și parcuri din județul Arad*, Arad, 2007.

Truță Horia, *Arad-Gai, Scrieri monografice, Arad, 2012*; Truță Horia, *Turnul de Apă și împrejurimile, Arad, 2016*.

Țiganu, Tiberiu, *O istorie ilustrată a fotbalului arădean volumul I, Arad, 2009; Volumul II, Arad 2010; Volumul III, Arad, 2011*.

Țigu Gh. Viorel, *Mișcarea de lotrie (haiducie) din Banatul istoric al secolului al XVIII-lea*, în *CMA, Ziridava, XXII*, Arad, 2000.

Ujj Janos, *File din istoria urbanizării Aradului*, Arad, 2011.

Vighi Daniel, *Cetatea Lipovei de la Carol Robert de Anjou, la ocupația sovietică*, Timișoara, 2018.

Wollman Volker, *Patrimoniul preindustrial și industrial în România, volumul III*, Sibiu, 2012.

Ziare, reviste: *Alfold*, anul 24, nr. 52, 2 martie, 1884; *Curentul*, 1937; *Curierul sportiv*, Arad, 1937, 1938; *Flacăra Roșie*, 2008; *Lumea de mâine*, 1926; *Observator*, Arad, 2008; *Realitatea Ilustrată*, anul VIII nr. 403/1934; *Rendkivuli ujsag*, 31 decembrie, 1936; *Românul*, 1918 *Știrea*, 1935, 1936; *Timpul Transilvaniei*, Arad, 1943.

Cuprins

Introducere	5
Așezare, limite, condiții fizico-geografice, organizare	9
Mureșul, element structural definitoriu pentru Arad	19
Evoluția istorică și urbanistică	35
Arad – Orod. Controverse istorice	36
Stăpânirea otomană. Fortificația – palancă	42
Administrația imperială	54
Șarkad – Drăgășani și împrejurimile	72
Comunități etnice și religioase	85
Cimitire	90
Comunitatea etnică sârbă	92
Comunitatea religioasă sârbă	98
Comunitatea religioasă mozaică	109
Comunitatea etnică romă	116
Preocupări și organizații economice	120
Tăbăcăria	124
Prima Fabrică de Celuloză din Arad	125
Uzina de Gaz	127
Gloria. Prima Fabrică de Becuri și Electricitate din Arad	127
Czettel. Industria Lemnului SA	128
Atelierul de Pompe Honig	128
Atelierul Dietrich	129
Fabrica de zahăr	129
TEBA. Țesătorie de Bumbac	143
Trustul Stațiunilor de Mașini Agricole (SMA)	153
Instituții și organizații	156
Instituții de învățământ	156
Instituții și așezăminte de sănătate	178
Agenția Județeană Arad pentru Protecția Mediului	181
Organizații politice și sindicale	182
Organizații social – umanitare	187
Organizații cultural – artistice	191
Organizații sportive	194
Personalități	206
Pietre, plăci funerare și omagiale	206
Alte personalități	222

ISBN 978-606-95214-7-2